

Abdullah Tukay'ın Şiirlerinde Efsane ve Masal Unsurları¹

Gülhan Atnur*

Özet: Toplumların hafızasında yaşayan halk bilimi malzemesi, amatör veya profesyonel araştırmacılar tarafından derlenir, incelenir ve yayımlanır. Bu malzeme zaman zaman, yazılı edebiyatı da içine alan güzel sanatların birçok alanında sanatçılar tarafından kullanılır. Yazılı edebiyatın temsilcisi olan bazı şair ve yazarlar eserlerinde folklor ürünlerine – aynen veya değiştirerek- yer verirler. Abdullah Tukay da şiirlerinde, özellikle halk biliminin alt dalı olan halk edebiyatı türlerinden faydalanan şairlerden biridir.

Tukay, 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Tatar (Kazan) fikir ve sanat dünyasında yetişmiş, genç yaşta vefat etmesine rağmen şiirleri ve fikirleriyle Tatar edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Tukay, milli Tatar edebiyatının gelişmesi için halk edebiyatına yönelmeyi düşünmüş ve şiirlerinde bu konudaki unsurlara yer vermiştir. Şiirlerinde halk biliminin birçok unsurunu kullanmasına rağmen, özellikle efsane ve masal türlerini tercih etmiştir.

Bu makalede ilk olarak Abdullah Tukay'ın halk edebiyatıyla ilgili fikirleri ele alınmıştır. Daha sonra onun “Şürelî, Su Anası, Kük Sıyr...” gibi şiirlerinde efsane ve masalları kullanım biçimi ve vermek istediği mesajlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdullah Tukay, Şiir, Tatar Folkloru, Efsane, Masal.

Giriş

Edebi eserler, içinden çıktıkları toplumdan, onun gelenek ve göreneklerinden etkilenebilirler. Bu etkilenme yazardan yazara değişiklik gösterdiği gibi folklor ürünlerinin ne şekilde ve ne oranda kullanılacağı yine yazarın tercihine bağlıdır. Edebi eserlerde özellikle halk edebiyatı türlerinin (masal, mit, efsane, destan, türkü, hikâye vd.) daha sık kullanıldığı söylenebilir.

İçinde Abdullah Tukay'ın (1886-1913) da bulunduğu Türk dünyasındaki bazı yazarların roman, şiir, hikâye, tiyatro gibi dallarda halk edebiyatından faydalandıkları görülmektedir. Bu makalede Tukay'ın halk edebiyatına yaklaşımı, efsane ve masallardan ilham alarak yazdığı şiirleri ve bunların özellikleri ile şiirlerin taşıdığı mesajlara değinilmeye çalışılacaktır.

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ERZURUM
gulhanatnur@yahoo.com

Tukay ve Halk Edebiyatı

XIX. yüzyıldan başlayarak Tatarların tarih, kültür, dil vb. alanlardaki ilerlemeleri, yeni bir Tatar edebiyatının oluşumuna zemin hazırlamıştır (Öner 1991: 194-195). Yine bu yüzyıldan itibaren folklorun ulusal ruhu canlandırmak ve korumak için kullanılması, mahalli unsurlara yönelmeyi de beraberinde getirmiş; onun ülke ve dünya medeniyetine katkıda bulunduğu, eğitimde çocukların öğrenmelerini kolaylaştırdığı fark edilmiştir (Tan 1988: 5-6, Elçin 1992: 391-405, Başgöz 1992: 7-8, Yılar 2005: 63-64). Bütün bunlar folklorun yazılı edebiyat içerisinde daha fazla yer almasına yol açmıştır.

Abdullah Tukay sözlü edebiyatın milletler üzerindeki olumlu etkisini fark eden Tatar şairlerindedir. Yaşantısı büyük sıkıntılar içerisinde geçmesine ve erken yaşta vefat etmesine rağmen, milli Tatar edebiyatının meydana gelmesini sağlayan çok önemli eserler bırakmıştır (Taymas 1963: 40-47, Arat 1964: 76-81, Zülfikar 1967: 374-385, Özkan 1992: 30-31, Özkan 1994: 19-37).

Didaktik şiirleri tercih eden Tukay, bu şiirleri nadiren serbest tarzda, çoğunlukla aruz vezniyle; gazel, kaside ve mesnevi biçimlerinde kaleme almıştır (Zülfikar 1967: 380-381, Özkan 1994: 99-102). O, yaşadığı çağın toplumsal, sosyal, manevi ve ekonomik sıkıntılarını şiirine yansıtan bir şairdir. Bu nedenle edebiyat tarihçisi Abdurrahman Sadi, Tukay'ın şiirini değerlendirirken onun geçirdiği aşamaların sanatına yansıdığından bahseder ve bunları “dindar, milliyetçi, ehli İslam taraftarı olduğu dönem; Tatar milliyetçisi olduğu dönem; dini ve milli ümitsizliğe kapılarak milliyetçiliğe yüz çevirdiği dönem; tekrar dinine, Allah'na ve milliyetçiliğe döndüğü dönem” olmak üzere dörde ayırır (Temir 2001: 141-143). Tukay hakkında Türkiye'deki ilk çalışmalardan birini hazırlayan Fatma Özkan ise onun şiirlerini “aşk; millet ve milliyetçilik; hürriyet; din ve eğitim; çocuklarla ilgili şiirler” başlıkları altında inceler ve Tukay'ın genellikle halka ‘faydalı’ şiirler yazdığını, çocuklarla ilgili şiirlerinde sözlü edebiyat ürünlerinden yararlandığını ifade eder (1994: 75-76).

Tukay'a göre milli bir edebiyata ulaşmanın yolu halk edebiyatından geçmektedir. Bu yüzden o, sadece folklorik unsurlar barındıran şiirler söylememiş, halk edebiyatıyla ilgili düşüncelerini ve derlediği malzemeyi “Halık Edebiyatı” ve “Halık Munnarı” adlı kitapçıklarda yayımlamıştır (Özkan 1992: 31). Bu yazılarında halk şiirinin öneminden ve hayata uygunluğundan da bahseden Tukay, milli Tatar edebiyatının bundan yararlanması gerektiğini şöyle anlatır: “Hiç şüphesiz, halk şiirleri, bizim istikbaldeki edebiyatımızın esasını teşkil edecektir. Rusların Puşkin ve Kolstov gibi en büyük şairleri, halk şiirlerini taklit ederek şiirler yazdılar. Söz konusu şiirler his, mana ve tasvir bakımından halkın hoşlanacağı ölçü ve şekillerde kaleme alındığı için, gönüllere pek derin tesir etmiştir.” (Özkan 1992: 30, Miñnullin 1998: 14-15). Kendisi de

Rus şairlerinin açtığı bu yolda Tatar edebiyatı adına ilerleyen Tukay, Puşkin, Lermontov², Maykov, Kolstov... gibi halk bilimi malzemesi kullanan şairlerden etkilenmiş ve bunların bazı şiirlerini Tatar Türkçesine çevirip yayımlamıştır.

Tukay şiirlerinde birçok folklorik unsur kullanmıştır. “Kıkçine Gene Bir Köyle Hikeye”, “Piçen Bazarı”, “Yahud Yaña Kisikbaş”, “Kisikbaşka Gıylave”, “Avıl Cırları”, “Beyrem Bügin” vd. onun halk bilimi malzemesini kullandığı şiirlerinden bazılarıdır. O, ayrıca “Tefkilev”, “Sak-Sok”, “Aşkazar”, “Kasımski İbray”, “Ciznekey” ve “Başmak” gibi cırların (türkülerin) hikâyeleriyle de ilgilenmiş ve bunları yayımlamıştır (Tukay 2006: 173-176). Şairin “Teessür”, “Vasiyetim”, “Allah Tebarek ve Tegali”, “Migraç”, “Kadir Kıç” adlı şiirlerinde ise dini-tasavvufi konular işlenmektedir.

Tukay'ın şiirlerinde en fazla yer verdiği halk bilimi malzemesi masal ve efsanelerdir. Onun şiirleri arasında beş efsane, sekiz de masal özelliği gösteren örnek mevcut olup bunlar aruz ve hece vezniyle yazılmıştır (Özkan 1994: 102-105). Şiirler (ikisi hariç- “Tölki hem Üzim Cimişi”, “Sütke Tüşken Tıçkan”) konu veya kahramanları itibarıyla Tatar folklorundan seçilmiştir. Şair, masal ve efsaneler aracılığıyla çocukların eğitimi için önemli mesajlar da vermiştir.

Efsaneler

Halk edebiyatında kutsal, gerçek ve olağanüstü olma özellikleriyle bilinen efsaneler, belli zaman ve mekâna bağlı olarak anlatılırlar; konularını da mitlerden, dinden, tarihi veya fantastik olaylardan alabilirler (Seyidoğlu 1997: 13-20, Ergun 1997: 1-46). İnanılır olmaları yönüyle masalardan ayrılan efsaneler kısa halk anlatılarıdır.

Tukay; “Şürelî”, “Su Anası”, “Kazan ve Kaban Artı”, “Kütmegende” ve “Sabıyga” adlı şiirlerinde efsane konularını ve/veya kahramanlarını işlemiştir. Bu şiirlerdeki varlıklar Tatar ve Başkurt efsanelerinde ve bazen de masallarında sıkça rastlanan ruhlardır³. Çocukluğunu kırsal kesimde geçirmiş olan Tukay'ın bu anlatıları işitmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Onun müstear isimlerinin arasında “Şürelî” ve “Biçura” gibi tabiat ruhlarının bulunması da bunu doğrular niteliktedir (Özkan 1994: 37).

Tukay'ın kaleme aldığı “Şürelî”, “Su Anası”, “Kazan ve Kaban Artı” esasında mitik kökenli efsanelerdir. Bilindiği üzere mitler zamanla efsane halini alabilmektedir. (Seyidoğlu 1997: 22, Ergun 1997: 41-42). Bu şiirlerdeki Şürelî, su anası ve ubır, yer-su ruhlardır ve eski Türk inanışından izler taşırlar (İnan 1986: 48-71, Bezertinov 2000: 7-8, Çoruhlu 2002: 33-52).

Tukay'ın şiirlerinde konu ettiği ruhlardan ilki bir orman ruhu olan Şürelî'dir (Özkan 1994: 276-284, Tukay 1996: 48-51). Adını yaşadığı mekândan alan

orman ruhları; çoğunlukla ilkbaharda ortaya çıkan, ormana gelenlerin yolunu kaybetmesini sağlayan varlıklardır (Jobses 1962: 594, Atnur 2007: 26-30, <http://www.zb.eco.pl/gb/20/forest.htm>). Ormana gidenleri gıdıklayarak öldüren Şürelî'nin akıllı bir genç tarafından tuzağa düşürülüşünün anlatıldığı, çocuklara da düşmanlarına karşı akıllıca davranarak mücadeleyi kazanmaları gerektiğine yönelik mesajın verildiği bu şiir, Tukay sayesinde öyle meşhur olmuştur ki onun üzerine opera ve baleler, resimler, heykeller, çizgi romanlar... meydana getirilmiş ve böylelikle Tukay'ın bir gün mahir ressamların Şürelîyi resmedeceğine olan temennisi fazlasıyla gerçekleşmiştir (Öner 1991: 196). Onun bu şiiri, efsanelerdeki gibi bilinen bir mekânda (Kazan'ın ötesindeki Kırday Köyü ve yakınındaki orman) geçer. Şiir, Şürelîye ait efsanelerde anlatılan olaylara sadık kalınarak yazılmıştır.

Şairin Şürelîyi kahraman olarak kullandığı şiirlerinden bir diğeri de "Kötmegende" (Özkan 1994: 834-836, Tukay 1996: 160) adını taşır. Bu şiirde Şürelî efsanevi özelliklerinden ziyade simgesel olarak kullanılmıştır. Tukay bu şiirinde soğuşun zalimliğini göstermek için onu Şürelîye benzetmiş ve Şürelînin özellikleri ile soğuk havayı birleştirmiştir.

Tukay'ın şiirlerindeki mitik varlıklarından bir diğeri de su ruhlarıdır. Su almaya ve yüzmeye gelenlere zarar veren, suları sahiplenen bu ruhlar da Şamanistik dönemin kalıntısıdır. İnan; Başkurt ve Kazakların bir sudan ilk defa içecek veya geçecek kişiler için tören düzenlediğini, bunların su ruhlarından korunmak için giysilerinden iplik, başlıklarından bir gümüş parayı ya da mendillerini suya attığını ifade eder (İnan 1998: 492). Tukay da "Su Anası", "Kazan ve Kaban Artı" adlı şiirlerinde işte bu su iyelerinden bahseder. "Su Anası" (Özkan 1994: 446-448) şiirinde bir çocuğun adı geçen ruhun altın tarağını alması, bu ruhun köpeklerden korkması, çocuğa ve aileye musallat oluşu anlatılmış; çocuklara, sahibi olmayan hiçbir nesnenin alınmaması yönünde mesaj verilmiştir. Şiirdeki anlatıcı, efsanelerde sıkça rastlandığı gibi olayı yaşayan (çocuk)dır. Yine adı geçen şiirde yalnızca su anası değil köpek de mitolojik bir simge olarak kullanılmıştır. Çünkü su anasının köpeklerden korkması, köpeğin mitolojik dönemlerden kalan şeytanı yok etme özelliği nedeniyle (Jobses 1962: 456).

"Kazan ve Kaban Artı" şiirinde ise çok zengin olan ve gölün dibinde çok güzel bir evde yaşayan ubırın evin büyüüne kapılıp gelen insanları (özellikle de kızları) besledikten sonra yakması hikâye edilir (Özkan 1994: 850-852). Şiirde mekân Kaban gölüdür. Şiir, "Tik süyliy kürgen kişi anda garaipiler kübin"⁴ ifadesiyle efsanelerde olduğu gibi görenlerin dilinden anlatılır. Ayrıca "Bar imiş, diy, ul kül artında ubırnıñ karçığı,"⁵ ifadesiyle başlangıç formeli kullanılmıştır.

Tukay'ın efsanelerden ilham alarak yazdığı şiirlerinde efsanelerin kahramanlarına ve konularına sadık kalmaya çalıştığı görülmektedir. Fakat bu efsaneleri özellikle çocukların ders çıkarması için şiirleştirdiği söylenebilir. Şair, “Sabıyga” adlı şiirinde çocuklara Şürelî, ubır, albastı gibi ruhlara inanmalarını ve bunların “şairane yalan” olduğunu ifade eder, bu da onun efsaneleri vermek istediği mesajlar doğrultusunda kullandığını göstermektedir (Özkan 1994: 652).

Masallar

Tukay'ın şiir olarak kaleme aldığı bir diğer halk edebiyatı unsuru da masallardır. Masallar, yalan yanlış hikâyeler olarak nitelendirilmelerine rağmen, tıpkı diğer folklor malzemesinde olduğu gibi toplumların yaşantısında hoş vakit geçirmek, eğlendirmek; değerlere ve toplum kurumlarına ve törelere destek vermek; eğitim veya kültürü gelecek kuşaklara aktarmak; toplumsal veya kişisel baskılardan kurtulma mekanizması olmak gibi işlevlere sahiptir (Çobanoğlu 1999: 226). Vermek istediği mesajları üstü kapalı bir üslupla insanlara sunan masallar, yalnız çocuklar için değil, yetişkinler için de önemli ve değerlidir.

Tukay'ın masal konulu şiirlerinin genellikle hayvan ve asıl halk masalları özelliği taşıdıkları söylenebilir. Bu şiirlerdeki formel ifadeler (giriş/başlangıç, ara/bağlayış ve bitiş), olağanüstülükler ve tekerlemeler masallara özgü unsurlardandır.

Hayvan masalları tekerleme kısmı fazla olmayan, kısa ve öz anlatılardır; bunlarda eğitici-öğretici yön fazladır; kahramanları çoğunlukla hayvanlardır ama bu masallarda insanlar da bulunabilir; kılık değiştirip insan şeklini alan hayvanlara ait bu masalların içerisinde hayvanların menşeyini anlatan örneklere de rastlanır (Boratav 2003: 99, Alptekin 2005: 16-17, 26-28). Tukay'ın ikisi başka dillerden çeviri olan hayvan masalları şunlardır: “Maktanışu”, “Sütke Tüşken Tıçkan” (çeviri), “Kük Sıyr”, “Tölki hem Yözim Cimişi” (çeviri), “Kece Tuğrısında” ve “Kece Bilen Sarık”. Bunların dışında onun “Gali bilen Kece”, “Fatıyma bilen Sandugaç”, “Miyav Bike”, “Yalkav Maymay”, “Şayan Pisi”, “Kızıklı Şekirt”, “Biçare Kuyan” gibi şiirlerinde de hayvan masallarının özelliklerine az da olsa tesadüf edildiği söylenebilir.

Tukay, hayvan masallarını konu alan şiirlerin bazılarında masallara ait şekil özelliklerini kullanırken, bazılarında onlar aracılığıyla vermek istediği mesajla yetinmiştir. O, vahşi veya evcil hayvanların birbirleriyle, insanlarla veya diğer varlıklarla maceralarını işleyen hayvan masalları aracılığıyla Tatar toplumunda gördüğü aksaklıkları tenkit etmiş, hayvanlara insanî özellikler yükleyerek toplumun nasıl düzeleceğine dair mesajlar vermiştir. Bu şiirlerden biri olan “Maktanışu”da şeyh ile eşeğin övünmeleri, şeyhin kendisine inananları eşek-

le aynı görmesi ile tembellik ve cehaletin tenkidi vardır (Özkan 1994: 222-224).

Bir Amerikan gazetesinden alınan “Sütke Tüşken Tıçkan” şiirinde ise süte düşen farenin mücadeleden vazgeçmemesi, sütün yağa dönüşmesi neticesinde kurtulması anlatılır. Şiirin sonunda verilen,

İy karindeş! Sin, kirekse, suga bat ya sütke bat!

*İt sabır, kürset çıdamlık hem de it gayret, sübat*⁶

sözleriyle zorluklar karşısında sabır, tahammül ve gayret göstermek gerektiği vurgulanmış, başarıya er-geç ulaşılacağı anlatılmak istenmiştir (Özkan 1994: 332).

“Kük Sıyr” şairin ölümüyle yarım kalmış bir masaldır. Şiirde,

Kaktım-suktım, eçildi,

Tekneleri çeçildi;

İti çıktı ürmege,

Kızı çıktı kürmege;

İtin aldım pıçakka,

Kızın aldım kuçakka...⁷

tekerlemesi ile,

“Ya, minim kayda hikeyem? Nik anı çitke buram?”⁸ ifadesi bağlayış formeli olarak kullanılmıştır (Özkan 1994: 390-392).

“Tölki hem Üzim Cimişi” şiiri Kırlov’dan çeviri bir fabldır. Bu şiirde tilkinin ulaşamadığı üzümlerin ham olduğunu söylemesi, “kedinin uzanamadığı ciğere pis (murdar) demesi” deyimini açıklar niteliktedir (Özkan 1994: 422).

“Kece Tugrısında” adlı şiirde az yiyecek verilen keçinin başkalarının bahçesini talan etmesi ve dövülmesi keçinin ağzından anlatılır (Özkan 1994: 572). Şiirde keçi, sahibi yüzünden hırsız ve yağmacı tanınmaktan şikâyet eder. “Kece Bilen Sarık”ta ise keçi ve koyunun akıllıca davranarak kurtlardan kurtuluşu insanlara ders vermektedir (Özkan 1994: 694-700). Şiirdeki,

“Burın zaman bir ir bilen bir hatın turgan...”⁹ ifadesi başlangıç formeli olarak kullanılmıştır.

Tukay’ın asıl halk masalları olarak adlandırılan, içerisinde olağanüstü unsurların bulunduğu şiirleri ise “Taz” ve “Altın Eteç”tir. Asıl halk masalları tür itibariyle hayvan masallarına göre daha uzundur ve kişi, konu ve üslup açısından farklılık gösterir. Bu masallarda olağanüstü olaylar ve varlıkların yanı sıra, gerçek hayatta karşılaşılabilecek tipler de bulunur. Asıl halk masalları mit

kaynaklı da olabilir. Çünkü mitler değişikliğe uğradıktan sonra masal ya da efsane şeklini alır (Boratav 2000: 101).

Tukay'ın "Taz" (Özkan 1994: 442-444) adlı şiirinde Türk masal ve destanlarının hilekâr, kurnaz, şakacı, akıllı tipi taz (keloğlan)ın kadıya yaptığı hileden bahsedilir (Ergun, 2005: 78-84).

Özkan, Tukay'ın "Altın Eteç" (1994: 450-462) şiirinin bir Rus masalından alındığını ifade eder. Masallara mahsus,

"Burın, ütken zamannarda, Memet atlı Hirat Hanı"¹⁰

formeliyle başlayan şiirde verdiği sözde durmayan bir hanın ölümü anlatılır. Şiirin sonunda Tukay;

Bu yalğan indi, elbette, şulay da yazıla şul bu,

*Sabıylar küñline az-az uku derti sala şul bu.*¹¹

diyerek her zaman yaptığı gibi maksadını açıklar.

Tukay'ın şiirleştirdiği masalarda bilinen bir mekân yoktur ve bu şiirlerde masalların genel bir özelliği olan öğrenilen geçmiş, şimdiki ve geniş zaman sıkça yer alır (Boratav 2003: 96). Şiirlerde nadiren görülen geçmiş zamana da rastlanmaktadır. Onun asıl halk masalları konulu şiirleri, hayvan masallarıyla ilgili olanlara göre daha uzundur ve karmaşık olaylara sahiptir. Şiirlerden bazıları, masallardan farklı olarak, kavuşmayla sona ermediği gibi bitiş formelleri de pek kullanılmamıştır. Bu da şairin çocuk-masal-eğitim ilişkisini dikkate alarak şiirleştirdiği masalların sonunu değiştirdiği izlenimini uyandırmaktadır.

Tukay, efsane ve masalları nazma uyarlamanın yanı sıra bu konuları içermeyen şiirlerinde de masal ve efsanelere ait motif ve sembolleri kullanmaktan kaçınmaz. Anka, Kaf Dağı, cin, ubır, ürek, albastı, Sak-Sok (mitik kuşlar), calmavız, ab-ı hayat bunlardan bazılarıdır.

Sonuç

Güzel sanatların birçok dalında folklor ürünlerinin kullanılması söz konusudur. Bu ürünlerden edebiyatta da faydalanılmıştır, Abdullah Tukay da bu edebiyatçılardan biridir. Tatar Türklerinin zengin folklor malzemesi hakkında bilgi sahibi olan Tukay, özellikle masal ve efsaneleri,

- a. Toplumda gördüğü aksaklıkları tenkit etmek ve bunların nasıl düzeleceğine dair mesajlar vermek,
- b. Çocuklara kendi kültürlerini öğretmek ve okuma zevki kazandırmak,

- c. Çocukların efsanelerdeki ruhlar/yaratıklara inanmamalarını sağlamak ve onları tıpkı “Şürelî”deki kahramanın yaptığı gibi her zaman düşmanlarla mücadeleye yönlendirmek,
- d. En önemlisi “gönüllere tesir eden” bir Tatar Edebiyatı meydana getirmek için kullanmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Yazarın bu şiirleriyle Tatar efsane ve masallarını evrensel ürünler haline getirdiği de söylenebilir.

Açıklamalar

1. 11-12 Kasım 2006’da Kütahya’da düzenlenen Uluslararası İdil-Ural Sempozyumunda sunulan bildiri metninin makale haline getirilmiş şeklidir.
2. Bu şair, Anadolu’da ve Türk dünyasında birçok varyantı bulunan Âşık Garip Hikâyesi’ni aynı adla Rusça olarak yayımlamıştır.
3. Bk. Selim M. Gıyceddinov, Tatar Halık İcadı (Rivayatler hem Legendalar), Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1987; Fenüze Nezirşina, Başkort Halık İcadı-Riveyetter, Legendalar, Başkortostan Kitap Neşriyatı, Öfö 1997; Hamide Gatine, Tatar Halık Ekiyatları, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1974; Gülhan Atnur, Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Motif Çalışması, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2002.
4. “Görenler, orada garip şeyler olduğunu söylerler”. (Bu ve diğer dipnotlardaki çevirilerin şiir şekilleri için Fatma Özkan’ın (1994) kitabına bakılabilir.)
5. “O gölün dibinde ubir karısı varmış, der”.
6. “Ey kardeş, gerekliyse suya ya da süte bat. Sabret, dayanıklılık ve gayret göster.”
7. “Vurdum, çaldım açıldı, paraları saçıldı, köpek çıktı ürümeye, kızı çıktı görmeye, köpeği aldım bıçağa, kızı aldım kucağa...”
8. “Benim hikâyem nerede? Neden onu dışarıda bıraktım?”
9. “Eski zamanlarda bir kadın ile kocası varmış..”
10. “Geçmiş zamanlarda Memet adlı Herat Hanı...”
11. “Bu elbette söylenebilir ki bir yalan idi. (Maksat) çocukların gönlüne birazcık okuma merakı salmaktı.”

Kaynaklar

“The One Who Guards the Forest”, <http://www.zb.eco.pl/gb/20/forest.htm> (10.01.2003).

Alptekin, Ali Berat (2005). *Hayvan Masalları*. Ankara: Akçağ Yay.

Arat, Reşit Rahmeti (1964). “Abdullah Tukay”. *Türk Kültürü* 19: 76-81.

- Atnur, Gülhan (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Motif Çalışması*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- _____ (2007). "Tatar Halk Anlatılarında Şürelî Tipi". *Millî Folklor* 73: 26-30.
- Başgöz, İlhan (1992). *Sibirya'dan Bir Masal Anası*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bezertinov, Rafael (2000). "Old-Turkic Deities". <http://www.geocities.com/turklukbilgisi/OLDTURKICDEITES.htm> (15.07.2003).
- Boratav, Pertev Naili (2003). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: K Kitaplığı.
- Çobanoğlu, Özkul (1999). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yay.
- Çoruhlu, Yaşar (2000). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Elçin, Şükrü (1992). "Folklor ve Halk Edebiyatının Millî Birliğin Oluşmasındaki Rolü". *Türk Kültürü* XXX (351): 391-405
- Ergun, Metin (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Ergun, Pervin (2005). "Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay-Keloğlan". *Millî Folklor* 9(68): 78-84.
- Gatine, Hamide (1974). *Tatar Halk Ekiyatları*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Gıyceddinov, Selim M. (1987). *Tatar Halk İcadı (Rivayetler hem Legendalar)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- _____ (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Jobes, Gertrude (1962). *Dictionary of Mythology Folklore and Symbols*. New York: Scarecrow Press.
- Miñnullin, K. M. (1998). *Şigriyet hem Cır*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Nezirşina, Fenüze (1997). *Başkurt Halk İcadı- Riveyetter, Legendalar*. Öfö: Başkortostan Kitap Neşriyatı.
- Öner, Mustafa (1991). "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî". *EÜ. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları* VI :193-239.
- Özkan, Fatma (1992). "Abdullah Tukay'ın Halk Edebiyatı ile İlgili Görüş ve Düşünceleri". *Millî Folklor* 2 (16): 30-31.
- _____ (1994). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri, İnceleme-Metin-Aktarma*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Sakaoğlu, Saim (1999). *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yay.
- Seyidoğlu, Bilge (1997). *Erzurum Efsaneleri*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı.
- Tan, Nail (1988). *Folklor (Halkbilimi)-Genel Bilgiler*. İstanbul: Halk Kültürü Yay.

- Taymas, Abdullah Battal (1963). “Kazanlı Şair Abdullah Tukay Üzerine”. *Türk Kültürü* 9: 40-47.
- Temir, Ahmet (2001). “Edebiyat Tarihçisi Abdurrahman Sadi’ye Göre Tatar Şairi Abdullah Tukay”. *Kök Araştırmalar* III (1): 137-144.
- Tukay, Gabdulla (1996). *Saylama Eserler*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Yılar, Ömer (2005). *Halk Bilimi-Eğitim İlişkisi ve İlköğretim İkinci Kademe Ders Kitaplarının Halk Bilimi Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi
- Zülfikar, Hamza (1967). “Abdullah Tukay”. *Türk Kültürü* VI (66): 374-385

Elements of Legend and Tale in the Poetry of Abdullah Tuqay

Gülhan Atnur*

Abstract: Folklore documents, which exist in the memory of communities, are compiled, examined and published by amateur and professional researchers. These documents are sometimes used in various fields of the fine arts including written literature. Some poets and writers, who are representatives of written literature, put the folklore product to use either in its original form or in changed form. Abdullah Tuqay is one of those poets who make use of the genres of folk literature, which is a sub-branch of folklore.

Tuqay, who lived during the late 19th and early 20th centuries and who was raised within the world of Tatar thought and art, became one of the significant representatives of Tatar literature, despite his demise at a very early age. Tuqay always believed in the necessity of showing an interest in folk literature to enable the development of Tatar literature, and that is why he made use of such elements in his poetry. Although he uses many different elements of folklore, he particularly prefers to employ the genres of the legend and the tale in his work.

This article first examines Abdullah Tuqay's ideas on folk literature. It then looks into the way he employs legends and tales, and the messages that he wants to convey in such poems as "Şürelî", "Su Anası", and "Kük Sıyr".

Key Words: Abdullah Tuqay, Poetry, Tatar Folklore, Legend, Tale.

* Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature / ERZURUM
gulhanatnur@yahoo.com

Элементы легенд и сказок в поэзии Абдуллаха Тукая

Гюльхан Атнур*

Резюме: Материалы народной творческой памяти собираются исследователями-любителями или профессионалами, исследуются и публикуются. Этот материал время от времени используется в различных областях искусства, в том числе и письменной литературе. Некоторые поэты и писатели, являющиеся представителями письменной литературы, в своих произведениях используют элементы фольклора в оригинальной форме или измененном виде. Абдуллах Тукай является одним из поэтов, использующим жанры народного творчества в своей поэзии.

Выросший в мире татарской мысли и искусства в конце 19-начале 20 вв. Абдуллах Тукай, несмотря на его кончину в очень раннем возрасте, является одним из значительных представителей татарской литературы. Для развития татарской национальной литературы Тукай считал необходимым изучение народной литературы и в своей поэзии использовал народные элементы. Хотя в своих произведениях он использует множество различных элементов фольклора, особенное предпочтение он отдает различным видам легенд и сказок.

В данной статье, в первую очередь рассмотрены идеи народной литературы Абдуллаха Тукая. А также исследованы его стиль использования легенд и сказок, а также мысль, которую посредством этого он хотел передать на примере его стихов "Сюрели, Су Анасы, Кюк Сыйыр...".

Ключевые Слова: Абдуллах Тукай, Поэзия, Стихи, Татарский Фольклор, Легенды, Сказки.

* Университет Атаюрка, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы / Эрзурум gulhanatnur@yahoo.com

Geleneksel Türk Gölge Oyununda Ana Tipler ve Dil Yergisi

Asiye Mevhibe Coşar*
Çiğdem Usta**

Özet: Geleneksel Halk Tiyatrosunun sevilen bir kolu olan Karagöz, seyirci gözünde, geçmişteki büyüsunü kaybetmiştir. Araştırmacılara, Karagöz'e bugün de aynı ilhamla yaklaşmakta; hayal önemli bir inceleme konusu olarak görülmektedir. Fakat Türk gölge oyunu, tehlikeli bir mevzudur. Çünkü meydanın muzip oyuncusu Karagöz'e duyulan sevgi, kimi zaman bilimsel görüşlere de nüfuz etmekte; zaman zaman nesnellik ortadan kalkabilmektedir. Nitekim bazı araştırmacılar, Karagöz'ün Türk'ü ve Türklüğü temsil ettiğini; tüm davranışlarıyla olduğu gibi diliyle de örnek bir tip olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre; bu sevimli gölge, Hacivat'ın; onun şahsında da aydının yabancı ifadelerle dolu dilini sistemli bir şekilde eleştirmektedir. Bu taraftarlık, doğal olarak karşıt görüşü de beraberinde getirmiştir. Neticede kimileri de, Hacivat'ın safında yer almış ve onu örnek karakter olarak göstermiştir. Bu çalışmada eldeki veriler değerlendirilerek hem Karagöz'ün hem de Hacivat'ın tek yönlü (yalnızca iyi veya yalnızca kötü) tipler olmadığı ve Karagöz üzerinden Hacivat'a yönelik bilinçli bir dil yergisi bulunmadığı gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gölge Oyunu, Karagöz, Hacivat, Dil, Yergi.

Giriş

Batı tarzında Türk tiyatrosu 19. yüzyıla tarihlense bile, çok öncesinde meddah, köy seyirlik oyunları, orta oyunu ve Karagöz eğlenceleri, halkın temaşa ihtiyacını - şüphesiz kendi geleneği içinde- önemli bir derecede karşılamıştır. Türk halk tiyatrosu adı altında toplanan bu temaşa örneklerinin tamamen komediye dayandığına dair genel bir yargı vardır¹. Bu nedenle, Osmanlı tarihinin izlerini geleneksel Türk tiyatrosu üzerinden süren bir kişi, şöyle bir fikre kapılabilir: "Osmanlı toplumu, tarihin sıkıntılarını görkemli bir şekilde görmezden gelir" (Georgeon 2000: 79). Oysa tam tersi, bu durum, toplumun güncel olayların sıkı bir takipçisi olduğunun göstergesidir. Çünkü, mizah

* KTÜ Fen- Edebiyat Fakültesi / TRABZON
mcosar@ktu.edu.tr

** Fener Lisesi / RİZE
cigdemdusta@hotmail.com

(gülmece) ve komedi, olayları eleştirel bir gözle yorumlamanın (Nesin 2001: 38), kötü düzeni değiştirmenin (Sanders 2001: 269), kaba otoriteyi ve putları yıkmanın (Oral 1998:180), dünyayı gülünç olmaktan kurtarmanın (Oral 1998: 183; Todor Dinov'dan) en etkili yoludur ve filozofça bir bakış açısı gerektirir (Çiftçi 1998: 146).

Osmanlı dönemi Türk halk tiyatrosu sadece eleştiri değil, aynı zamanda bir iletişim aracıdır. Her yaştan ve her kesimden insan, oyunları aynı merakla izler; esprilere birlikte güler. Birlikte gülen insanlar da birbirine sıkıca kenetlenir (Morreall 1997: 161). Nitekim, böylesi farklı gruplardan oluşan bir imparatorluğun uzun yıllar yaşamasında, cemiyet unsurlarını bağlayan halk tiyatrosunun da bir payı olduğu söylenebilir.

Meddah, ortaoyunu, köy seyirlik oyunları yanında İmparatorluk tiyatrosunun en sevilen kolu, şüphesiz ki Karagöz'dür. Osmanlı döneminde, İstanbul ahali-si,² Karagöz seyri için, bir şehzadenin doğumunu veya sünnetini, kutsal gün Cuma'yı ve özellikle de ramazan gecelerini ipe çekmiştir (Georgeon 2000: 83). 21. yüzyıl Türkiye'sinde ise bu gölge oyunu, eğlence dünyasında, kubbede kalan hoş bir sedadan ibarettir. Fakat, bugünkü seyirciler ilgi gösterme-se de hala Küşteri Meydanı'nın meraklı ziyaretçileri vardır. Çeşitli sahalardan bilim adamları ve araştırmacılar, perdeye mum ışığı düşürmeye devam etmektedir. Ancak, mum ışığı göz bağlar; meseleye duygusal bakan kişilere gerçekleri değil, görmek istediklerini gösterir. Nitekim, aynanın³ büyüüne kapılan araştırmacıların birçoğu, ya öznel çıkarımlar yapmış ya da mevcut çıkarımları tekrardan öteye geçememiştir.

İşte bu çalışma, geleneksel Türk gölge oyununda önyargılı fikirlerin en çok seslendirildiği iki madde başından söz etmektedir. Burada Karagöz ve Hacıvat karakterlerine dair mevcut görüşler yeniden değerlendirilmekte ve bu bağlamda Karagöz'de dil eleştirisi ele alınmaktadır.⁴

Karagöz ve Hacıvat'ın Kişilikleri

Karagöz, toplumsal ve siyasal yergi özelliği taşıyan bir gülmece (mizah) ürünüdür (Nutku 1985: 203). Bu tip mizah eserlerinde mizahçı, gerçekten hareketle gerçek dışı bir ortam yaratır (Çiftçi 1998: 147). Gerçekle kastedilen, kaynak toplumun ekonomik, kültürel yapısı, manevî değerleri ve sosyal unsurlarıdır. Mizahçı, cemiyetten topladığı böylesi verileri, toplumsal ve siyasî yergiye göre yeniden biçimlendirerek gerçek dışı ortama aktarır. Özellikle şahısların kusurlarını abartır, iyi özelliklerini sadeleştirir (Koestler 1997: 67-70). Bunu yapmaktaki birinci amacı güldürmektir.⁵ Nitekim, ahlakî bozukluklar insanları en çok güldüren konulardandır (Morreall 1997: 95). Burada ikinci amaç ise, toplumu eğitmek ve halka ibret dersi vermektir.⁶ Zira temelde komik, bireyin kabahati, gülme de bu kabahatin cezasıdır (Bergson

1996:19). Kimse gülme ile cezalandırılmak istemez. Çünkü herkes, içten içe, kalabalıklar karşısında komik hale düşenin, itibarından kaybettiğini bilir (Tural 1993: 118). Bunun için de birçok birey, sosyal yaşamda mizahçının işaret ettiği hatalı davranışları yapmamaya çalışır.

Karagözcülerin, gülmecenin bu niteliğine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları gözlenmektedir. İmparatorluğu oluşturan tüm unsurlar, gelenek ve görenekleri, kıyafetleri, konuşmaları hatta müzikleri (Göktaş 1983: 31) ile perdeye yansımışlardır. Yani Karagöz'deki tipler, İstanbul'da yaşayan çeşitli dine, kültüre, milliyete ve yöreye mensup (Sakaoğlu 2003: 183) kesimlerin birer numunesidir. Bu tipler, temsil ettikleri zümrelerin *silik iyi özelliklerini* ve çapkınlık, zorbalık, kabadayılık, kibir (Ahmet Rasim 1969: 44) korkaklık, cimrilik, tafralılık gibi *mübalâğalı ahlak kusurlarını* üzerlerinde taşırlar. Bu abartının gayesi, İmparatorluk unsurlarının düşkünlüklerini (Yahudi'nin korkaklığı, Acem'in tafra-furuşluğu, Zenne'nin hafif-meşrepliği gibi...) şablonlar halinde belirleyerek bu muhit ya da sınıflara "Arınmazsanız, perdedeki gölgeleriniz gibi komik duruma düşersiniz." ikazı göndermektir (Coşar vd. 2006: 61). Böylece Karagöz, halkı eğitmeye, kötü huylarını düzeltmeye çalışır. Bu görev, hayalçiler tarafından önemsenir ve bu durum, oyunun girişindeki perde gazeli ile bitişindeki ders bölümünde vurgulanır.

Pek çok araştırmacı, mizahın dolayısıyla da hayalin bu vasıflarını göz ardı ederek, Hacivat veya Karagöz taraftarlığına soyunmuş; onları olumlu örnek tipler olarak göstermişlerdir. Taraftarları için Karagöz, Türk milletin halk tabakasına has maneviyatın tecellisidir. Saf ve dürüsttür. Dobra, açık yürekli, samimi; dilde, ahlakta, tavırda daima güzellikten hoşlanan; fedakar, okumamış ama irfan sahibi, iyi bir aile babasıdır.⁷ Bazıları içinse, Türk halkının asıl temsilcisi, her yönüyle övülesi, akıl hocası, âlim olan Hacivat'tır.⁸ Ancak mizahın nitelikleri düşünüldüğünde böyle bir taraftarlık anlayışı, mantık düzlemine aykırı düşmektedir. Çünkü, diğer temsilciler, ibret dersi için komikleştirilirken, aydının temsilcisi sayılan Hacivat'a ve halkın simgesi kabul edilen Karagöz'e ayrıcalık yapılması -baş karakterler olmalarına rağmen- mümkün değildir. Ayrıca, yalnızca iyi veya yalnızca kötü tipler, Karagöz gibi gerçeğe dayanan mizah eserlerine değil; Bali gölge oyunları gibi "romantik dini metinlere (Tahsin 1978: 20)" özgüdür.⁹ Zaten bu hakikat, çoğu zaman bulunduğu çatlaklardan sızıp kafa karıştırmakta; olanla, olması istenen çatışmakta ve neticede taraftar yazarların aynı yazısında dahi birbiriyle çelişen ifadeler göze çarpmaktadır.¹⁰ Kahramanların karakterine dair en önemli kaynak niteliğinde olan oyun metinleri de bunu söylemekte; oyunlarda Karagöz ve Hacivat; hem iyi hem de olumsuz özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. Ancak, olumlu yönler silikleştirilmiş; olumsuz yönlerin çizgileriye kalınlaştırılmıştır. Aşağıda, çalışmanın "Hacivat ve Karagöz'ün tek yönlü/model tipler olamayacağı"

yönündeki tezini somutlaştırmak üzere Karagöz repertuarından iki ana gölgenin menfi özelliklerine ilişkin bazı örneklere yer verilmektedir:

Karagöz, ailesine karşı çok sorumsuzdur. Bu sorumsuzluk o kadar ileridir ki, Karagöz, kaç çocuğu olduğunu bile bilmez:

“Kasım Bey : Çoluğunuz çocuğunuz var mı?
Karagöz : Var ya!
Kasım Bey : Kaç tane?
Karagöz : Eh, üç dört tane var.” (Kudret 1970: 23)

Eşine pek sadık değildir, çapkındır:

“Zenne : Beni sallar mısın?
Karagöz : Neye sallamam. Hem sallarım, hem sana sallanırım.”
(Kudret 1970: 65)

“Birinci Zenne : Şu herifi (Karagöz’ü) gördün mü?
Sarhoş : Gördüm, ne olmuş?
Birinci Zenne : Ne olacak? Ben evde yokken bu hanımı da benim üstüme nikâh ile almış.
Karagöz : Efendim, ucuz buldum, aldım.” (Ritter 1953: 111)

Durmadan kavga çıkarır. Eline geçen her fırsatta güçsüzleri döver ve bunu tabiatı sayar:

“Hacivat : Her daim insanla kavga edersin!
Karagöz : Cibilliyetim iktızası Hacivat! Ne yapayım elimde değil!”
(Kudret 1970: 89)

Haysiyetli değildir. Eli uzundur ve yüzsüzdür:

“Hacivat : Orada âşık görmedin mi?
Karagöz : Karpuz çalarken sergiciler beni görmesin diye etrafa baktığım var mı?” (Kudret 1970: 146)

“Karagöz : Seninle ortak olur, burada bu akşam para kazanırız.
Hacivat : Haydi diyelim ki seni kendime ortak ettim. Evvela senin elin uzundur.” (Ritter 1953: 550)

“Hacivat : Ulan seni kim çağırdı?
Karagöz : Arsız yüzsüz dediniz de...” (Kudret 1970: 261)

Kirli işlerde, para karşılığı art niyetli insanlara yardımcı olur:

“Zühre'nin Anası : Bizim mahallede bir kocakarı vardır, ona büyü yaptırır-sın. O vakit Efendi, Tahir'den soğur...Karagöz, al şu beşbiryerdeyi bu işin icabına bak!

Karagöz : Peki bu işin icabına bakarım.” (Kudret 1970: 230-231)

İşsiz güçsüzdür. Ev geçindirmek zorunda olmasına rağmen bir baltaya sap olamamıştır:

“Sarhoş : Sen ne iş yapıyorsun bakayım?

Karagöz : Boş gezenin boş kalfası. (Kudret 1992: 78)

“Karagöz'ün Karısı: Senelerden beri, evin içine bir dirhem bir şey aldığın yok. Eti kasapta, pirinci bakkalda görüyorum... Gevezelik edeceğine defol git de ekmek parası kazanmaya bak! Ev-de yiyecek bir lokma bir şey yok. Oğlana bile dün akşam, takunyacının anası Güllü Ninenin getirdiği bir dilim ek-meği verdim de yavrucuk öyle uyuyabildi.” (Oral 2002: 252-253)

Hacivat'ın da alın teriyle geçindiği söylenemez. Daha çok başkalarının işleri-ne aracılık eder. Karagöz'ü de menfaati gereği, bu işlere bulaştırır. Hatta “Ters Evlenme” oyununda onu kadın kılığına bile sokar. Bir diğer özelliği devamlı olarak afyon kullanmasıdır:

“Zenne : Acaba aramızdan kara kedi mi geçti? Çoktan beri gö-zükmüyorsunuz.

Hacivat : Ne münasebet efendim! Malum ya: Hem serde ihtiyar-lık, hem de benim afyonî olduğumu bilmiyor musu-nuz?” (Kudret 1992: 73)

“Hacivat : Kusura bakma Karagöz'üm, bu akşam afyonu biraz faz-laca kaçırılmışım, lakırdıları anlayamıyorum.” (Sevilen 1969: 55)

Zengin takımına karşı gayet kibarken genellikle Karagöz ve hanımına karşı kibirlidir. Onları sık sık aşağılar:

“Hacivat : (Karagöz'ün karısından bahsederken) Benim işvebazım, nazeninim turşucudan turşu alırlar; senin şıfıntı, sü-müklü, mendebur karına turşu bakracını verirler.” (Kudret 1992: 68)

“Hacivat : (Karagöz'e hitaben) Surette insansın ama, sirette hay-vandan farkın yok.” (Kudret 1969: 272)

“Hacivat : (Karagöz’e hitaben) Hayvan-ı natıksın.” (Oral 2002: 126)

“Hacivat : (Karagöz’e hitaben) Güruh-i üşekadansın, yazık, yazık!” (Oral 2002: 127)

Zenginlere gösterdiği hürmeti, kimi zaman dalkavukluk derecesine vardırır:

“Hacivat : (Varlıklı bir Acem’den bahsederken) Yıkıl oradan Karagöz! O senin tanıdığın adamlardan değil, o İran gülüdür, İran gülü!” (Kudret 1992: 109)

“Hacivat : (Laz’a hitaben) Vay efendim, sefa geldin, hoş geldin, Trabzon gülü!” (Ritter 1953: 619)

Ahlaklı biri olarak geçinir. Ancak, menfaati söz konusu olduğunda hırsızlığa dahi hayır demez:

“Hacivat : Ben sana adam soydurmam!

Karagöz : Senin boğazını sıkarım, sen de yatarsın boylu boyuna.

Hacivat : Haydi, diyelim ki soyduk, bana nesini vereceksin?”

(Oral 2002: 103)

Gölge Oyununda Dil Yergisi

Araştırmacılar, Karagöz ve Hacivat’ın karşılıklı konuşmalarında tuttıkları yoldan hareketle gölge oyununda *bilinçli ve planlı* bir dil yergisinin varlığına işaret eder.¹¹ Böylece taraftarlarınca Karagöz, yalnızca ahlaken değil; dil bakımından da örnek alınacak bir karakter sayılır. Yani bu sempatik gölge, iddiaya göre güzel, doğru, öz Türkçe kullanır ve üstünlük taslamak amacıyla Osmanlıca konuşan Hacivat’ın dilini sistemli bir şekilde eleştirir. Bunu da onun kullandığı yabancı sözcükleri, Türkçe benzerlerine çevirerek yapar.

Bu konuda Banarlı (1997: 735), “Karagöz personeli içinde dil bozukluklarını, ıstıhlalı konuşmaları affetmeyen asıl tip Karagöz’dür. Karagöz, bunları, Türkçe’de onların ahengine uyan bir başka sözle anlar. Bu nedenle muhavereler zaman zaman komik ve kuvvetli bir lisan tenkidi mahiyetini alır” derken, And (1977: 233), “Nitekim Hacivat’ın süslü, özentili dilinin Karagöz’ce anlaşıl-maması, bir toplumsal yergi özelliği taşıyabilir.” demektedir. Aynı düşüncüyü Kutay (1970: 17), “Hacivat, Osmanlıca konuşur; Karagöz, Türkçe cevap verir. Ve onun kafiyeli manzum konuşması ile öyle alay eder ki, bu taşlamada devletin cumhuriyet devrinde bile devam eden halkın anlayamadığı resmî dilini hicveden duygu vardır.” ifadesiyle, Siyavuşgil (1941: 153-154) ise, “Hacivat’ın Enderun’u hatırlatan mustalah ve bazen müsecca bir ifadesi vardır. Karagöz ise halk diliyle konuşmakta ısrar eder. Birinin bu sun’iliğiyle

öbürünün tabiiği perdenin ilk tuhaflığı ve aynı zamanda cemiyet hicvinin ilk tecellisidir. Hacivat, bu anlaşılmaz üslubunda ne kadar ısrar ederse, Karagöz de anlamamakta o kadar inatçılık gösterir. Karagöz'ün bu davranışında daha 16. asırda “Türki -i Basit”e mümteni olan halk haleti ruhiyesini sezmek imkânsızdır.” diyerek dile getirir.

Yukarıda, alıntılarla gösterilmeye çalışıldığı üzere, sanıldığı gibi her zaman çok da erdemli davranmayan Karagöz'ün dilce olumlu olması ve bilinçli bir lisan eleştirisine soyunması mümkün müdür?

Bu iddiayı ve olasılığı sınamak, şu dört soruyu cevaplamakla mümkündür:

- 1: Karagöz'ün dili, ideal dil midir?
- 2: Ters anlamaya dayalı benzeşleme, yalnızca Hacivat'ın ağıdalı dilini eleştirmek için mi kullanılır?
- 3: Hayalilerin kullandığı dil nasıldır?
- 4: Karagöz lügatindeki kelimelerin menşei nedir?

Karagöz'ün dili, ideal dil midir?¹²: Oyunlardaki diyaloglar incelendiğinde “esas oğlan”ın söylenenin aksine ideal bir Türkçe'ye sahip olmadığı, argoya başvurduğu, bolca küfrettiği (Hatemi 1996: 124), en basit kelimelerde bile telaffuz hatasına düştüğü görülür:

- “Karagöz : Eline köpek s...n.” (Kudret 1969: 34)
- “Karagöz : Seni müflis p...k seni.” (Ritter 1953: 547)
- “Karagöz : S...r kerata! Benden dava edecekmiş.” (Ritter 1953: 18)
- “Karagöz : Katakofiti¹³ dedin mi acizane bende bitmiştir.” (Kudret 1969: 65)
- “Karagöz : Kapı dışarı zamkinos!¹⁴” (Kudret 1969: 129)
- “Tuzsuz : Al bakalım sana bir yüzük...
- Karagöz : Cebellebe¹⁵. ” (Kudret 1970: 302)
- “Karagöz : Pıtkı¹⁶ben de senin gibi ...” (Kudret 1970: 330)
- “Karagöz : Biz her vakit simafırlığe¹⁷ gitmeyiz, ayda mayısta bir defa..” (Kudret 1969: 16)
- “Karagöz : Ben seni parçmazsam¹⁸, sonra beni öteki cinler yolsuz eder.” (Ritter 1953: 74)
- “Karagöz : Hacivat'tan himzekar¹⁹ istemişsiniz; himzekarım efendim.” (Ritter 1953: 487)

Daha da önemlisi Karagöz, *Hacivat gibi konuşmaya özenir* ve dilinde tenkit ettiği iddia edilen yabancı kelimelere yer verir. Ancak çoğu kez cahilliğinden dolayı, bunları yersiz ve yanlış kullanır:

- “Karagöz : Sizin beyefendinin *mübtela* olduğu *illet-i bi-esasiyyeyi tahkik* etmek isterim.” (Kudret 1969: 75)
- “Karagöz : Senin gibi bir *mel’unenin hevesat-ı mülevvesesine* hizmet etmek kabil mi?” (Kudret 1970: 231)
- “Karagöz : Bilmem ama, *dide-i aliniz* kulunuzu *istiab* etmez, sanırım.” (Kudret 1969: 162)
- “Karagöz : Yine aşağıda *zikri menhusum sirkat* olundu.” (Ritter 1953: 84)
- “Karagöz : Bahçede *teşrifinize muntazır*.” (Ritter 1953: 490)
- “Karagöz : Bari ben *bera-yi istifsar-i hatır*, etten başlayarak pilava kadar cümlesinin *hatır-ı na-şadını istifsar edeyim*.” (Sakaoğlu 2003: 232)
- “Karagöz : *Dide-i alinize* kulunuzu *istilab ederse dahilen medhul olurum*.²⁰” (Ritter 1953: 488)
- “Karagöz : *Teşrif-i teşerrüfünüzden müteşerrif olduk*²¹.” (Kudret 1992: 112)
- “Karagöz : Af edersiniz, *neşvinizi*²² keşf edemedim. Mamafih affınızı istida ederim.” (Kudret 1969: 185)
- “Karagöz : Hiç demezsin ki: “Karagöz Beyefendi gazete mi *müstakla*²³ buyuruyor, *orman*²⁴ mı nazar-ı tetkikten geçiriyor?” (Kudret 1970: 341)

Ters anlamaya dayalı benzeşleme,²⁵ yalnızca Hacivat’ın ağdalı dilini eleştirmek için mi kullanılır?:

Ters anlamaya dayalı benzeşleme sanatı, birçok mizahi eserde başvurulan, hem geçmişte hem de bugün rağbet gören, söz mizahına, bilhassa ses mizahına zemin hazırlayan evrensel bir güldürü tekniğidir. Bu sanatta A kişisi, çeşitli nedenlerle B kişinin sözlerini yanlış anlar ve B kişinin kelimelerini sesçe benzerlerine çevirir. Bu esnada, genellikle B şahsına değil; A şahsına, yani hatayı yapana gülünür (Chiaro 1996: 18).

Hareket komiğinden çok söz komiğine dayanan Türk gölge oyunu da (Erişen 1979) benzeşlemeyi sıkça kullanır. Özellikle Karagöz, diğer gölgelerin kelimelerini ters anlayarak dört şekilde ses benzeşimine başvurur:

a. *Yabancı sözcükleri, Türkçe benzerlerine çevirir:*

“Hacivat : Başına gelen *serencamı* anlat.

Karagöz : *Serencebey*’i anlatayım.” (Kudret 1992: 176)

“Hacivat : Çarşu-yi Kebir’deki dekakinlere bakmıyor musun?
Karagöz : Tarladaki ekinlere baktım.” (Kudret 1992: 274)

“Hacivat: Arabanın içinde iki tane duhter-i hünerver.
Karagöz : Turşucunun beslemesi Hünerver.” (Ritter 1953: 96)

b. Yabancı sözcükleri, aynı dildeki başka sözcüklere çevirir:

“Hacivat : Şimdi âşıklar burada tecemmü edecekler.
Karagöz : Kaşıklar tecennün mü edecekler?” (Kudret 1970: 150)

“Hacivat : Farisice tekellüm edebilir misin?
Karagöz : Evet, teverrüm ederim .” (Kudret 1969: 278)

“Zühre’nin Babası: Hatta geçen şeb, ittisalimizdeki kasra duhul etmişler.
Karagöz : Evet efendim, hasra fuhul etmişler. (Ritter 1953: 485)

“Çelebi : Namusa intikal edecek bir şey söylemedim.
Karagöz : “Mahmuzu ihtikan edecek yerde etmedim.” diyor. (Ritter 1953: 71)

“Hacivat : Söz söylemeye muktedir değilsin, aklın fikrin hezeyanda!
Karagöz : “Aklın fikrin gasiyanda!” diyorsun da onun için.” (Oral 2002: 127)

c. Türkçe sözcükleri, başka Türkçe sözcüklere çevirir:

“Hacivat : “Acaba oraya mı gittiniz?” demek isterim.
Karagöz : Yemek istersen ahçı dükkanına git .” (Kudret 1969: 15)

“Hacivat : Buna “bayram beşiği” derler.
Karagöz : Hangi Bayram’ın eşeği?” (Kudret 1970: 59)

“Zühre’nin Babası: Sarı kemeri beline, yelpazeyi eline alsın da gelsin!
Karagöz : Bozdoğan Kemerini beline, su terazisini eline alsın da gelsin!” (Kudret 1970: 221)

“Hacivat : Hanımlar başladı şarkıya.
Karagöz : Hanımlar küfür mü ettiler Şevkiye?” (Ritter 1953: 102)

“Sarhoş : Beni dinle! Sen bu mahallede bekçilik edeceksin.
Karagöz : Ekmekçilik mi?” (Ritter 1953: 527)

“Çelebi : Sen beni salla da ben senin gönlünü hoş ederim.
Karagöz : Sen beni sarhoş edersin amma, ben de sana bir tek zorla attırırım.” (Ritter 1953: 553)

- “Hacivat : Aaaah ah! Yuvamızın huzuru kaçtı.
Karagöz : Kara kızın kuzusu mu kaçtı?” (Oral 2002: 195)
- “Hacivat : Aman efendim, lütuf buyurun, bendeniz de *çoluk çocuk* sahibiyim!
Karagöz : *Çöplük* sahibi isen bana ne, belediyeye git.” (Oral 2002: 265)

d. Nadir de olsa Türkçe sözcükleri, yabancı sözcüklere çevirir veya sade ifadeleri ağırlaştırır:

- “Enver : Sen burada *necisin* hemşeri ağa?
Karagöz : *Necis* sensin, ağzını topla!” (Kudret 1969: 180)
- “Hacivat : pederin vücuduna ateş geldiği vakit *tedavi ederdiniz* değil mi?
Karagöz : Evet, *tekasül* ederdik.” (Kudret 1969: 204)
- “Karagöz’ün Karısı: Canım, çocuğu biraz *avut!*
- Karagöz : *Çocuğa aport* mu?” (Ritter 1953: 18)
- “Hacivat : kendileriyle beraber gitmekliğim için *reca* ettiler.
- Karagöz : *Veca* mı ettiler?” (Ritter 1953: 98)
- “Hacivat : Şehirden birkaç saat ilerledikten ve biraz dolaştıktan sonra yolları *bir çeşme başına tesadüf* eder.
- Karagöz : *Bezirgan tarassut* mu eder?” (Oral 2002: 95)

Görüldüğü gibi, Karagöz tarafından yapılan ters anlamalar, yalnızca yabancı (bilhassa Arapça-Farsça) sözcüklerden Türkçe kelimelere yapılmaz. Yani, dil eleştirisine işaret edecek şekilde *sistematik* değildir. Üstelik, sadece Karagöz değil, Hacivat dahil diğer gölgeler de karşılarındakilerin sözlerini yanlış anlayıp benzeşleme yaparlar. Kısacası, bu sanat Karagöz’ün tekelinde değildir:

- “Karagöz : Bizim peder sizlere *ömür*...
Hacivat : *Kömür mü?*” (Kudret 1969: 55)
- “Karagöz : *Nefs-i acizanem tenakus-ül-a’za* olarak *ihnak* olacak²⁶.
Hacivat : Nasıl? *Nefise kadın kına* mı koyacak?” (Kudret 1970: 523)
- “Karagöz : Babam *geçmişlere karıştı*.
Hacivat : *Geçenlerde mi barıştı?*” (Kudret 1969: 57)
- “Karagöz : Hacivat, münasebetsizliğin sırası değil; şimdi *eğlenceyi bırak da gel beni kurtar!*

- Hacivat: *Kel aktar mı ?”* (Kudret 1992: 101)
“Karagöz : Nerede olacağız? *Çergede!*
Hacivat : *Gölgede mi?*
Karagöz : *Hayır, güneşte!*
Hacivat : *Ha anladım, güleşte!*
Karagöz : *Hacivat, yine kızmaya başladım!*
Hacivat : *Kızartmaya mı başladın?”* (Ritter 1953: 15)
“Karagöz : *Canım baba! Şu benim müşkülümü hallet.*
Tiryaki : *“Müşküle üzümünü berbat et.”* diyor.” (Kudret 1969: 26)
“Karagöz : *Hacivat’a bir cebellebi geldi.*
Karagöz’ün Karısı: *Hacivat leblebi mi yedi?”* (Kudret 1992: 183)
“Karagöz : *Kuzum ablacığım, acele ile çıkarken çamaşır ipi ayağıma dolastı, asıldım.*
Karagöz’ün Karısı: *Çamaşırıcının kızı ile basıldın mı?”* (Ritter 1953: 273)
“Karagöz : *Gözüm kara değil, ismim Karagöz.*
Sarhoş : *İspirin kara uyuz mu?”* (Kudret 1992: 76)
“Karagöz : *Tahir Bey’in koynunda.*
Zühre’nin Babası: *Tahir Bey, kumar oyununda mı?”* (Kudret 1970: 213)
“Karagöz : *Senden iyi beşaret mi olur? Beşaret sensin!*
Zühre’nin Anası: *...Şetaret’e ne olmuş?”* (Kudret 1970: 223)
“Karagöz : *Mih yarası mı, yoksa nal mı düştü?*
İhtiyar : *Evet, soğuktan üşüdü.”* (Kudret 1969: 97)
“Usta : *Ulan, bir yurultu, bir hengâmedir koptu!*
Yardak : *Yengen yorgani mi yakti!...*
Usta : *Senin sozunde hiç vezn u natıka yok.*
Yardak : *Bizim evde var.*
Usta : *Ne var ?*
Yardak : *Vezne ile taktuka.”* (Ritter 1953: 26)
“Karagöz : *Adam değilim, horozum.*
Zenne : *Kokoz musun?*
Karagöz : *Kokoz değil, horozum.”* (Ritter 1953: 74)
“Karagöz : *Ne isteyeceğiz? Seni o evden dışarı edeceğiz.*
Sarhoş : *Bu sene Sarıyer’e mi gideceğiz?”* (Ritter 1953: 539)

“Karagöz : Hay zevzek hay! “Sökülmüş kapsız yorganız!” diyor.
Sarhoş : *Silivri kapısında kurban mısınız?*” (Oral 2002: 177)

Ayrıca benzeşlemede, *çoğu zaman* hatayı yapana gülündüğüne göre, bu esnada komik duruma düşen, Hacivat değil; Karagöz olsa gerektir. Bu durumda tenkit edilen de Hacivat'ın dili değil; Karagöz'ün anlayış katılığı ve cahilliği olacaktır. Nitekim, oyunda onun cehaleti, karşısındaki “echel-i cühela”, “Sen söz anlamadan bi-behre misin?”, “Senin anladığın kantar, Bursa'da kestane tartar!²⁷”, “Sen lakırdı anlamaz mısın, yoksa Türkçe mi bilmiyorsun²⁸?” şeklindeki sözleriyle sık sık vurgulanır. Yine, 17. yüzyılda Karagöz gibi “Kebuter yedik”, yerine “Ankebud yedik.” veya “La-beisdir.” yerine “Abesdir.” diyen bilgisiz cahillerin alay konusu olduğu bilinmektedir (Kudret 1997: 118; Tecer'den). O dönemde “Karagöz gibi cahil” sözü de çok meşhurdur (Öngören 1998: 52).

Hayalilerin kullandığı dil nasıldır?: Yaygın inancın aksine hayal; gelişigüzel, kişisel, başboş bir mizah ürünü değildir (Öngören 1998:50). 20. yüzyılın başına kadar bir loncanın tekelinde oynatılmış (Varlık 1985: 1092) ve hayaliler, usta-çırak anlayışıyla katı bir eğitimden geçirilmişlerdir.²⁹ Bu eğitim esnasında hayalbazlar, dil (özellikle Arapça-Farsça), musiki, çeşitli ilimler, taklit gibi pek çok yönden eğitilirler. Eksiklikleri takviye olunur. Yani gölge oyununun üreticisi ve icracısı olan hayaliler -bilhassa lonca eğitiminden geçmiş olanlar- bilgili, musiki-şinas, taklitçi, Arapça ve Farsça'ya vakıf kişilerdir.³⁰ Bu kişilerin genel eğilime uyarak yazarken ve de konuşurken pek sadelik yanlısı olmadıkları kolayca düşünülebilir. Mesela, 17. yüzyıl karagözcülerinden Körhasanzade Mehmet Çelebi, 4. Murat'ın karşısında hayal oynatırken oyuna Türkçe yerine “*Ger hod heme aybha ki der in bende derest/ Her ayb ki sultan bi-pesended hünerest*”³¹ şeklinde Farsça bir beyitle özür dileyerek başlar (Sevin 1968: 47). Ondan üç asır sonrasının yani 2. Abdülhamit döneminin ünlü karagözcülerinden Katip Salih'in bir arkadaşına mektup yazarken kullandığı ağır lisan da bu düşünceyi destekler.³²

Karagöz lügatindeki kelimelerin menşei nedir? : Osmanlı Türkçesi, Türkçe temelinde Arapça ve Farsçanın imkânlarından yararlanan bir dildir. Neticede birçok sahada olduğu gibi, Osmanlı mizahı da, İslam geleneğinden etkilenmiş ve Osmanlı Türkçesindeki mizah sözlüğü ve tabi gölge oyunu lügati de Arapça- Farsça kaynaklı olmuştur (Georgeon 2000: 90). Kanavanın da bu lisanların sahasında oluşturulduğu hemen hissedilir. Seyirci, gölge oyununa, semaî gibi yabancı ifadelerle yüklü bir şiirin kapısından girer, aynı tarzda perde gazeli ve selamlamayla karşılaştıktan sonra³³ muhavere, fasıl gibi Arapça-Farsça kelimelerle şekillendirilmiş bir kanavada dolaşır. En sonunda da, “Şikeste beste mazur!” veya “Sürç-i lisan ettiyse affola!” özürlerini duyarak kapıdan çıkar.

Sonuç

Bu çalışmada, gölge oyunu sahasında öne sürülen ve pek çok kişi tarafından kabul gören iki tez, delillerle sorgulanmaya çalışılmıştır. Bu tezlerden birincisi, ana tipler etrafında gelişen taraftarlık anlayışıdır. Halk arasında Karagöz'e duyulan sevginin kuvvetle muhtemeldir ki çocukluk hatıraları aracılığıyla aydınlarda da kendini göstermesiyle Karagöz, Hacivat'ın aksine örnek alınacak bir tip olarak sunulmuştur. Doğal olarak bu görüş, karşıt görüşü de beraberinde getirmiştir; kimileri de Hacivat cephesinde yer alarak Karagöz'ü yermiştir. Böyle bir taraftarlık anlayışının olabirliği irdelenirken evvela hayalin niteliklerine ve oyunlara bakılmıştır. Bu safhada tiplerin realist bir tutumla oluşturulduğu gözlenmiştir; özellikle esas tiplerin gerçek bir insanda olduğu gibi hem iyi hem de mizahın etkisiyle abartılı olmakla beraber kötü özellikler taşıdıkları belirlenmiştir; bu menfi özellikler örneklendirilmiştir.

İkinci tez, "Karagöz vesilesiyle aydın lisanının sistemli bir şekilde tenkit edildiği" iddiasına ilişkindir. Bu tezin sorgulanması için de yine gölge oyununun önemli bir vasfından yararlanılmıştır: Hayal, doğaçlamaya dayalı bir sanat olsa da öğretici, anlayış ve kanava bellidir. Karagözcüler, buna göre yetiştirilirler ve ancak bu düzenin sınırlarında dolaşmak koşuluyla özgürdürler. Hayalin bu karakteristik özelliği, burada araştırmacıları dil yergisi mevzusunda ipucu teşkil edecek şöyle bir düşünceye yöneltmiştir: Eğer, oyunun oluşum safhasında ve daha sonraki lonca örgütlenmelerinde aydının diline karşı bilinçli bir hassasiyet belirlediyse, bu bilincin yansımaları oyunun düzeninde, lügatinde, hayalbazın ve Karagöz'ün dilinde kendini gösterecektir. Bu fikirden hareketle, hayalilerin tutumları, kanava ve Karagöz'ün dili incelenmiştir; neticede gölge oyununun *yetkin üretici ve icracıları* ile ana tip Karagöz'ün, Arapça-Farsça kelimeleri kullanmaktan çekinmedikleri, hatta zaman zaman ağdalı denilebilecek bir üslupla konuştukları örneklerle tespit edilmiştir. Yine başlangıçta, kurulumla ve kanavayla ilgili sözcüklerin belirlenmesinde Türkçe yerine mezkur dillerin tercih edildiği görülmüştür.

Sistemli dil yergisi savını ileri sürenlerin dayandıkları kanıt olan ters anlama ve buna dayalı benzeşmeler de incelenmiş ve sonuçta ileri sürülen tezi desteklemedikleri belirlenmiştir. Çünkü, oyundaki ses benzeşimleri, planlı bir dil tenkidini gösterecek şekilde sistematik değildir ve Karagöz'e has ayırıcı bir özellik olmaktan uzaktır. Bunların dizgeli bir tenkitin aracı olduğunu söyleyebilmek için, *yalnızca yabancı sözcüklerden Türkçe sözcüklere tarzında ve sadece Karagöz'e özgü olmaları gerekirdi*. Halbuki, metinlerde Karagöz'ün Türkçe sözcükleri Arapça-Farsça ses benzerlerine dönüştürdüğü örnekler de vardır ve Hacivat da dahil olmak üzere oyun kadrosundan pek çok isim, karşısındakini zaman zaman ters anlayabilmekte, üstelik bu ters anlamalar aynı metinde art arda gelebilmektedir³⁴.

Ters anlamalara dair diğer bir önemli husus ise benzeşlemelerde seyircilerin gülme oklarının hedefidir. Bu bağlamda gelişen diyaloglar, Karagöz'ün Hacivat'ı *pek de anlamadığını* gösterir (Bayrav 2001: 16). Öyle görünüyor ki, benzeşlemelerde zaman zaman gülünen Hacivat ve dili değil; Karagöz'ün cahilliği ile anlayış kıtlığıdır. Onun gibi *genellikle cahilliğinden* dolayı dil hatasına düşen, “Nefesimi müdafaa ettim.”, “tam teşekkürlü hastane”, “fredi kartı”, “nalbur üstü” “yargısız insaf” diyerek benzeşleme yapan tiplerin temsilcileri bugünün mizahi eserlerinde dahi görülmektedir.³⁵

Sonuç olarak, Türk Gölge oyununun gerçekçi ve yergici özelliği nedeniyle, iki ana tip olan Karagöz veya Hacivat'ın tek başına iyiyi temsil eden, örnek alınacak, taraf olunacak tipler olamayacağı görülmektedir. Onlar gerçeğe dayalı karakterler olmaları sebebiyle hata ve sevapları ile bu sahnede yer alırlar. Yine tek başına Karagöz'ün iddia edildiği gibi, ideal bir dili ve aydın diline sistemli bir şekilde eleştirel bakış açısıyla yaklaşan duyarlılığı da görülmemektedir. Bu durumda, ana kahramanları iyiliğin simgesi saymak ve her karakterde rastlanabileceği gösterilen ters anlamaların Karagöz'ü dil davasının sadık bir neferi yapacağını düşünmek, ana kahramanlara duyulan sevgi nedeniyle doğal bir yaklaşım olmakla beraber pek de doğru olmasa gerektir.

Açıklamalar

1. bk. And 1983: 13.
2. “Türkiye'nin başka yerlerinde görülmekle birlikte Karagöz, Ortaoyunu gibi geleneksel halk tiyatrosu türleri İstanbul'un malı olmuştur (And 1983: 13).”
3. “Karagözcü dilinde aynaya perde dendiği anımsanmalı (Erişen: <http://www.halksahnesi.org/incelemler/karagoz/karagoz.htm>)”.
4. Bu çalışma, modern zamanlar bakış açısıyla yapılan değerlendirmelere yönelik bir karşı tez üzerinde seyredecektir. Söz konusu değerlendirmeler, Karagöz metinlerine bir gerçeklik yüklenerek yapıldığı gibi karşı tez de tezin imkânları ile üretilmektedir. Araştırmacılar, Oral'ın (2002: 16) oyunlara dair, “tam bir ‘belge’ niteliği taşıyamazlar.” görüşüne katılmaktadırlar. Metinler oynatım özelliği ve oyuncunun kabiliyeti ile kültürüne bağlı olarak değişiklikler hatta aynı sanatçının gösterilerinde dahi farklılıklar gösterdiği için de Oral'ın aynı yerde değindiği oyuncu sorununun tanıklığına başvurulmuştur.
5. “Moliere'e göre, komedyanın amaçlarından biri genel olarak insanlardaki kusurları, özellikle çağımızdaki kusurları ortaya koymaktır (Nutku 1985: 216).” “Eflatun, ahlaki bozuklukların gülmemizin tek nedeni olduğunu söylemiştir” (Morreall 1997: 96).
6. Los Angeles kentinde yapılan 2. Uluslararası Güldürü Konferansı'nda çıkan sonuç şudur: Güldürü yalnızca bir eğlence aracı değildir. İnsan davranışlarını değiştirme de önemli bir işlev yüklenmektedir (Bayrak 2001: 10).
7. Hayali Küçük Ali, Nihat Sami Banarlı, Selim Nüzhet Gerçek, Cemal Kutay, Orhan Tahsin, Ünsal Özünlü, bu görüş yanlılarından sadece birkaçıdır. (bk. Sevilen

- 1969: 18, Banarlı 734-735, Pakalın 1971: 196-197, Kutay 1970: 16-17, Tahsin 1978: 16, Özünlü 1997: 73-74)
8. Nureddin Sevin, Hüsrev Hatemi, Pertev Naili Boratav, bu görüşteki bilim adamlarındandır (bk. Sevin 1968: 46-48; 56; Hatemi 1996: 124-125; Boratav 1992: 203).
 9. Dökmen (1995: 256-260), bu kahramanları iyi-kötü sınıflamasına tabi tutmadan iletişim sürecinde ele almayı benimseyerek onları bir varoluş çatışması içinde, aktif çatışan iki tip olarak belirler. Bu bağlamda Karagöz'ü "iyi-yiğit", Hacivat'ı "kötü-kurnaz" kahraman olarak değerlendirir ve Karagöz'ün "iyi"den çok "yiğit", Hacivat'ın "kötü"den çok "kurnaz" olduğunu söyler.
 10. Karagöz yanlısı Orhan Tahsin'in makalesindeki şu satırlar, bu gözleme örnektir: "Karagöz, saf ve dürüsttür, dost bildiği herkese evinin, gönlünün kapılarını açar. İçi dışı birdir, yalanı-dolanı azdır,... dolap çevirmeyi bilmez. Hacivat ise, büyüklüğe özenen, iki yüzlü, yapmacık, dalkavuk, hilekar,...bir tiptir (Tahsin 1978: 16)." / "Ancak Bali gölge oyununun iyi adamı Twalen daha çok Hacivat'ı andırır: Bilgili, zeki, ağız güzel söz yapan biridir Twalen... Yine Bali gölge oyununun kötü adamı Delam, kabadır, kavgacıdır, aptaldır, küfürlü konuşur. Bu özellikleri ile Karagöz'e benzer (Tahsin 1978: 21)."
 11. Banarlı, Kutay, And bu kişilerden sadece birkaçıdır. Demircan da (1999: 17-21) Tanzimat'tan başlayarak Cumhuriyete dek süren ve sonrasında da devam eden dil hareketlerini, dilde sadeleştirme ve çağdaşlaşma süreçleri olarak ele aldığı yazısında Osmanlı Türkçesini, "Hacivat üçgeni" adını verdiği bir tabloda inceler. Burada Hacivat/Ulema; Osmanlı yönetimi, Karagöz'ün temsil ettiği "kentli halk" ve Türk (okur-yazar olmayan kesim) arasında anlaşmayı sağlayan tek kişidir. Demircan, Dökmen (1995: 258)'in Hacivat-Karagöz çatışmasında dil meselesini ele almasına da değinir. Buna göre Dökmen, Karagöz ile Hacivat arasındaki aktif çatışmada dil üzerinden eleştirinin "kendisine benzemediği" gerekçesiyle Karagöz'deki yarı-aydımdan hareketle "gerçek aydın düşmanlığı" şeklinde geliştiğini düşünmektedir.
 12. İdeal dille kastedilen, yabancı sözcükler, küfür, argo ve telaffuz hatalarından uzak; kurallara uygun; doğru kullanılan dildir. Doğal dil sürecinde bu adlandırmanın tartışılabilirliği bir yana bırakılmıştır.
 13. Argo: yalan
 14. Argo: kaçmak
 15. Argo: cebe atmak, çalmak
 16. Dil sürçmesi: tıpkı
 17. Dil sürçmesi: misafirlik
 18. Dil sürçmesi: çarpmazsam
 19. Dil sürçmesi: hizmetkâr
 20. Karagöz, yabancı kelimeleri yersiz kullanıyor.
 21. Karagöz, yabancı kelimeleri yersiz kullanıyor.
 22. Doğrusu; teşekkürü. Karagöz'ün dil kusurlarından biri olarak bilgisizlik nedeniyle bir kelimeyi başka kelime yerine kullanmak gösterilmektedir.
 23. Doğrusu; mütalaa
 24. Dil sürçmesi: roman

25. Benzeşleme (paranomase): Ses bakımından birbirine benzeyen kelimeleri yan yana veya birbirine pek yakın kullanma. (bk. TDK Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü www.ege-edebiyat.org/modules.php?name=Downloads&d_o=getit&lid=www.tdk.gov.tr)
26. Karagöz, yabancı sözcükleri gelişigüzel kullanıyor.
27. bk. Kudret 1969: 283.
28. bk. Kudret 1970: 61.
29. Hayalî olmak isteyen biri; önce ustanın yanına, *sandikkâr* olarak girer. Sandikkârın görevi, perdenin ve diğer alet edavatın olduğu sandığı taşımaktır. Belli bir süre sandikkârlık yaptıktan sonra, çırak mevkiine yükselir. *Çırak*, hayalinin yardımcı olan yardağın yardımcılığını yapar ve yardaklığı öğrenir. Daha sonra yardaklığa terfi eder ve bir hayalî adayı olur. Usta, yardağının artık bir hayalî olabileceğine karar verirse, bunu loncaya bildirir. Ahilik geleneği gereği, her meslek grubunun bir loncası olur ve her loncanın en kıdemli üyesi, loncanın kethüdası seçilir. *Kethüda*, yardağın hayalî olabileceğine ikna olursa diğer hayalîlerin önünde Karagöz oynatmasını ister. Hayalî adayı, Karagöz ustalarının önünde Karagöz oynatır; eğer ustalar onun bu sanatı, başarılı bir şekilde icra edeceğine kanaat getirirlerse, yardağa, peştamal bağlanır ve hayalî olduğu ilan edilir (Bu bilgi, Hayalî Emin Şenyer ile 3 Nisan 2006 tarihinde bizzat yapılan görüşmeden aktarılmıştır).
30. Geniş bilgi için bk. Sakaoğlu 2003.
31. Anlamı: “Her ne kadar bu kulda bütün ayıplar varsa da; Sultan’ın beğendiği her ayıp hünerdir.” (bk. Sakaoğlu 2003: 45)
32. “Ey benim velinimetzadem Sami Beyefendi Hazretleri, Mahsus damen-i alilerinizi pus edip ve hatır-ı nazikanelerinizi istifsar ederim...” (Felek 1977: 132)
33. Karagöz, giriş kısmında mutlaka bir tekerleme söyler. Kimi zaman sade bir tekerleme söylese de, çoğunlukla Arapça ve Farsça sözcükleri gelişigüzel kullandığı ağdalı bir tekerleme söyler. Örneğin: “Aman! Ser-i bendegânemin kısım-i ulyâsı, vech-i çakeranemin cihet-i süflası esna-yı mudaberede na-kabil-i ta’mir ü tecdid bir surette cerihadar oldu. Efendim, hiç sende nezaket-i mütebaide olsun yok mu? Zat-ı alimi tasdik zımnında gelirler de hatır-i çakeranemi istila etmezler mi efendim? Zaten herifin esas-ı pür-ihtisasında neş’e-i cam-i safa mevcut olmadığı re’y-ül-ayn müşahede olunmuştur...” (Kudret 1970: 309)”
34. Karagöz’ün Hacivat’ı anlamamasıyla başlayan bir diyalog Hacivat’ın yanlış anlamalarıyla devam edebilmektedir. Bu da göstermektedir ki, aynı metin içinde dahi bu iki ana karaktere ters anlamalar dönüşümlü olarak yaptırılabilir (Örnek metin için bk. Kudret 1969: 54–60).
35. Bir televizyon dizisi olan “Ekmek Teknesi”nin kahramanlarından Cengiz, bunlardan biridir. Yukarıdaki misaller için bk. <http://www.koomik.com/=ekmek+teknesi'nin+cengiz'inden> (05. 04.2007)

Kaynakça

- Ahmet Rasim (1969). *Muharrir Bu Ya*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
And, Metin (1977). *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu*. Ankara: TİB Yay.
And, Metin (1983). *Türk Tiyatrosunun Evreleri*. Ankara: Turhan Kitabevi.

- Banarlı, Nihat Sami (1997). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Bayrav, S.; Yerguz, İ. (2001). *Okuma Anlama Yorumlama-Bir Yaklaşım Denemesi: Multilingual Yay.*
- Boratav, Pertev Naili (1992). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bergson, Henri (1996). *Gülme*. çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Chiaro, Delia (1996). *The Language of Jokes*. London.
- Coşar, M.; Usta, Ç. (2006). "Karagöz ve Hacivat. Birer Gölge midir?" *Mavi Atlas*. 60-68.
- Çiftçi, Mehmet (1998). "Klasik İslâm Edebiyatında Hiciv ve Mizah." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 10: 139-162.
- Demircan, Ömer (1999). "Hacivat-Üçgeni ve Özleştirme". *Türk Dili Dergisi*. 74: 17-21.
- Dökmen, Üstün (1995). *İletişim Çatışmaları ve Empati*. İstanbul: Sistem Yay.
- Erişen, Satı (2006). "Karagöz'e Ezgi". <http://www.halksahnesi.org/incelemeler/karagoz/karagoz.htm> (12. 02. 2006).
- Felek, Burhan (1977). *Geçmiş Zaman Olur ki. Karagözname*. hzl. Ünver Oral. Nr. 170: 131-132.
- Georgeon, François (2000). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gülmek mi?" *Doğu'da Mizah*, çev. Ali Berktaş. Nr. (1408) : 79-101
- Göktaş, Uğur (1983). "Milli Gölge Oyunumuz Karagöz." *Sanat Dünyamız Dergisi*. 26: 28-31.
- Hatemi, Hüsrev (1996). "Hacivat'tan Özür Dilemek." *Osmanlı Tarih/ Medeniyet/ Kültür Ansiklopedisi*. C. I. İstanbul: 124-125
- Koestler, Arthur (1997). *Mizah Yaratma Eylemi*. İstanbul: İris Mizah Yay.
http://www.kulturturizm.gov.tr/portal/turizm_tr.asp?belgeno=4541 (Erişim Tarihi: 25.02.2006)
- Kudret, Cevdet (1969). *Karagöz-2*. Ankara: Bilgi Yay.
- Kudret, Cevdet (1970). *Karagöz-3*. Ankara: Bilgi Yay.
- Kudret, Cevdet (1992). *Karagöz-1*. Ankara: Bilgi Yay.
- Kudret, Cevdet (1997). *Edebiyat Kapısı*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Kutay, Cemal (1970). *Ağlamamak İçin Nelere Gülerlerdi?* İstanbul: Sile Matb.
- Morreall, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*. çev. Kubilay Aysevener-Şenay Soyer, İstanbul: İris Mizah Kültürü Yay.
- Nesin, Aziz (2001). *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*. İstanbul: Adam Yay.

- Nicolas, Michéle (2000). "Karagöz'de İnsanlık Komedyası." *Doğu'da Mizah*. çev. Ali Berktaş. Nr. (1408): 65-78
- Nutku, Özdemir (1985). *Dünya Tiyatro Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Oral, Ünver (2002). *Karagöz Oyunları*. İstanbul: Kitabevi Yay.
- Öngören, Ferit (1998). *Cumhuriyetin 75. Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*: TİB Yay.
- Özünü, Ünsal (1999). *Gülmecenin Dilleri*. Ankara: Doruk Yay.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1971). *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-II*. İstanbul: MEB Yay.
- Ritter, Hellmut (1953). *Karagös Türkische Schattenspiele*. Wiesbaden: Deutsche Morgenländische Gesellschaft.
- Sanders, Barry (2001). *Kahkahanın Zaferi*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Sakaoğlu, Saim (2003). *Türk Gölge Oyunu Karagöz*. Ankara: Akçağ Yay.
- Sevilen, Muhittin (1969). *Karagöz*. İstanbul: MEB Yay.
- Sevin, Nureddin (1968). *Türk Gölge Oyunu*. İstanbul: MEB Yay.
- Siyavuşgil, Sabri Esat (1941). *Karagöz: Psiko-sosyolojik Bir Deneme*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Tahsin, Orhan (1978). *Gölge Oyunu*. Türk Edebiyatı Dergisi. Sayı 55: 15-22.
- Tural, Sadık K. (1993). *Edebiyat Bilimine Katkılar*. Ankara: Ecdâd Yay.
- Varlık, Bülent (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mizah." *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. (IV): 1092-1100.

Main Types and Satire in Language in the Traditional Turkish Shadow Puppet Play

Asiye Mevhibe Coşar*
Çiğdem Usta**

Abstract: Karagöz, the most favorite branch of traditional Turkish folk theatre, has lost its long-lasting charm in the eye of the audience. Researchers, however, are still attracted to Karagöz with the same sense of inspiration, and the shadow puppet theatre continues to be a significant area of research. However, Turkish shadow puppet theatre is a complex subject. Sympathy towards the Karagöz character - who is the teaser of the arena - sometimes influences scientific views, hence causing the disappearance of objectivity. Some researchers claim that the Karagöz character represents Turks and Turkishness and that he is a model in terms of behavior and language use. According to them, this charming shadow systematically criticizes Hacivat and on his behalf the intellectuals whose language is full of foreign expressions. Such a dedication to Karagöz has naturally invited opposite views too. Some researchers have preferred to be on Hacivat's side and chosen Hacivat as a model character. This study examines all the information at hand and demonstrates that neither Hacivat nor Karagöz represents a one-sided character (either good or bad) and that Karagöz does not systematically criticize the language of Hacivat.

Key Words: Shadow Puppet Theatre, Karagöz, Hacivat, Language, Satire.

* KTÜ, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature/ TRABZON
mcosar@ktu.edu.tr

** Fener High School / RİZE
cigdemdusta@hotmail.com

Главные герои и язык сатиры в традиционном турецком театре теней

Асие Мевхибе Джосар*
Чигдем Уста**

Резюме: Карагез, являвшийся самым любимым жанром традиционного турецкого народного театра, утратил свой быллой шарм в глазах аудитории. Но сегодня Карагез по-прежнему с таким же энтузиазмом привлекает ученых и продолжает быть предметом важных научных исследований. Однако турецкая игра теней представляет собой очень сложную (опасную) тему. Так как любовь к шутливому игроку арены Карагез иногда проникает и в научные взгляды, и таким образом время от времени теряется объективность. Так, некоторые исследователи утверждают, что характер Карагез представляет собой турков и турецкую идеологию, и рассматривают его как модель во всех отношениях, в том числе используемый им язык. По их мнению, эта очаровательная тень подвергает систематической критике героя Хадживат и в его лице интеллигенцию, язык которой полон иностранных выражений. Эта односторонность естественно приводит и к возникновению противоположных взглядов. В результате, некоторые предпочитают Хадживата и показывают его как характерную модель. В этом исследовании на основе анализа имеющихся данных, показано что ни Карагез, ни Хадживат не являются односторонними героями (только хорошим или только плохим), и язык Карагез по отношению к Хадживату не является осознанным сатирическим языком.

Ключевые Слова: Игра Теней, Карагез, Хадживат, Язык, Сатира.

* КТУ, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / Трабзон
mcosar@ktu.edu.tr

** Лицей Фенер / Ризе
cigdemdusta@hotmail.com

The Law on Headdress and Regulations on Dressing in the Turkish Modernization

Yasemin Doğaner*

Abstract: In the period of Turkish Republic, there was a need for an idea on which the fact of modernization would be based in order to put into effect this modernization carried out under Atatürk's leadership as well as a mass leading this modernization process and the institutions that would be tasked with orienting the changes to the society. The Ottoman Empire, which dealt with the wars in the first quarter of the century and collapsed in the economic and political areas, was replaced by a Republic. To unify the manpower of this young Republic around a common aim, some decisions were taken in order to carry out significant social, cultural and legal changes in the society as the continuation of the determination displayed in political plan. In this paper, I will try to discuss the meaning and the process in the Turkish modernization of the Law on Headdress as one of the most important changes in the social plan and the following regulations on dressing.

Key Words: Hat Reform, Law On Headdress, Turkish Modernization, Turkish Republic, Regulations On Dressing.

The Law on Headdress and the regulations on dressing were among the Atatürk's revolutions and signified an important change in the daily life of people. The need for making changes in the dressing of people appeared with the westernization and the western styles of wearing started to be adopted by the Turkish people and to be used particularly in the dressing of civil servants. In fact, this movement that was initiated in dressing aimed to produce a serious change in mentality. In other words, the new way of understanding and structuring of the newly founded Republic in every area of life was also reflected in the dressing (Doğaner 2002).

Since the Fez, which was banned by the Law on Headdress, appeared first in the city of Morocco (Fas in Turkish), it was named after the city. This flat-topped conical hat, which was made in general of the red cloth and deco-

* University of Hacettepe Atatürk Institute for Modern Turkish Revolution / ANKARA
ydoganer@hacettepe.edu.tr

rated with a tassel, came to Turkey through Europe. During the reign of Mahmut II, the wadded turban was removed and the use of fez started with the declaration of Hattı Humayun, while the dressing of newly established army after the dissolution of Janissaries corps was based on the western style of wearing. In the rules of different sultans, we see different types of fez whose manufacturing was very difficult. These hats were first imported, but with the increase in demands, a factory called as “Feshane” was founded in Istanbul and others ones followed it. When the use of fez became widespread, the civilian people were asked to use “dalfes” (unadorned fez) and not to wrap anything around fez in order to distinct them from the civil servants. However, the people were then allowed to wrap different things around their fezzes, aiming to make people use this hat. In the course of time, the shape of tassel in the fezzes became an important sign for making a distinction between people and civil servants (Tezcan 1995: 415-416).

The issue of hat was first put on the agenda during the period when the Westernization, one of the intellectual currents emerged after the opening of the Ottoman Empire towards the West, was gathering support. Kiliczade Hakkı, one of the representatives of this current wrote a pamphlet (*Akümü's Siyer Münasebetiyle Yusuf Suad Efendi'ye Tahsisen Softa Efendilere Tamimen Son Cevap*) in 1915 in which he argued that the dress used by the Ottomans was not national and there was no inconvenience in wearing hat from the Islamic point of view. Abdullah Cevdet returned from abroad to Istanbul with a hat on his head and in his article entitled “Hat and Fez” in the *İctihad* journal, he reacted to the arrest of a Muslim wearing hat and argued that this would mean a violation of the liberty of a citizen. He also claimed that as a European wearing a fez would not be arrested, a person wearing a hat could not be arrested as well, and that the fez was not a head-dress belonging to our ancestors (Kılıç 1998: 143-144).

In 1924, a clergy called Atif Hoca from İskilip wrote a pamphlet (*Frenk Mukallitliği ve Şapka*) that raised many discussions. In the pamphlet, Atif Hoca considered the hat as a sign of insult and said that it was religiously forbidden¹. In contrast, in his article written in the daily *Son Telgraf*, which was later republished as a pamphlet under the title of *İmana Tasallut Şapka Me-selesi* (Nazif 1925), Suleyman Nazif stated that the backwardness of the society stemmed from this mentality infiltrating the religion, and that religion itself was sacred and should be preserved in the people's conscience. He also questioned why the hat -rather than the western shirt and tie- was considered as sign of religion and nationality and he claimed that the hat was neither an insult nor a forbidden headdress (Baydar 1970:134). Following

the articles written by both writers as a response to each other, the issue was closed, but after the enactment of the Law on Headdress, Atif Hoca was tried by the Independence Tribunals and was executed on the grounds that his pamphlets played a role in the uprisings against the hat.²

Before the enactment of this law³, some regulations were made about the dress of various groups. For instance, it was forbidden for the students of *Istanbul Medresesi* to wear turban and gown (*Tanin*: March 7, 1924), and it was decided to make new arrangements in the dress of judges (*Hakimiyeti Milliye*: July 11, 1924), the hats of policemen were changed with the models having front brim (*Cumhuriyet*, July 16, 1925) and the hats of the soldiers were replaced with the ones used in western armies.⁴ While these regulations may seem unimportant, they were an important start for the steps to be taken in the serious issues (Wortham 1930: 170). In the same days, the issue named “Serpuş Meselesi” (the Issue of Hat) started to be dealt in the public and various views and assessments were voiced on it. Falih Rifki (Atay), writing in the daily *Cumhuriyet*, noted that those considering this matter as an important issue were under the influence of the imperial traditions, and argued that while the religion was a matter of faith, the hat was a matter of fashion. Thus, he displayed his stance against the mentality that can not make a distinction between these two matters.⁵

In the same period, while the views of the then Minister of Religious Affairs⁶ on the question of “serpuş” was seemingly supporting the Law on Headdress to be legislated, the condition that any dress and hat could be worn unless there is imitation was revealing a contradiction within itself, because wearing hat was perceived as imitating the Christians in the then Islamic circles. As a matter of fact, the reactions to the hat stemmed from this imitation. It is, therefore, not possible to say that everybody had the same understanding about the “obligation of wearing hat” which came about in a very radical way.

In the period when the view arguing that there is no relation between the matter of dressing and that of faith was stated frequently before the public, Mustafa Kemal started his visit to Kastamonu. During this one-week-visit⁷ paid to Cankiri, Kastamonu and Inebolu, he stated that Turkey was also obliged to show its modernity through its modern outlook as well. He described the dress to be worn in the country⁸ and announced that the head-dress fitting this dressing style was the hat⁹. The determined attitude of Mustafa Kemal about wearing hat during his speech in Kastamonu was quite striking¹⁰. The naming of hat which was till that time called in the press as

“hat with brim, contemporary and muvafık hıfz-ı sıhha hat was welcomed (*Cumhuriyet*: September 1, 1925) and with the resolution 2134 of the Council of Ministers on September 2nd, 1925, the civil servants were obliged to wear the common dress and hat of the civilized countries¹¹. In the resolution, the standard dress code of the civilized states was adopted as a model¹² on the dress of civil servants, and the resolution even explained how the greetings with hat should be made¹³. The people were let free to wear hat or not. Also in the same days, it was decided that the clerics would wear white turban and black gown, and that the dress color of the clerics in the army would comply with the military obligations and the clerics were also allowed to wear civil dress during their non-office time. In the same regulation, it was also ordered that the hats should be taken off during the celebrations of Republic’s anniversary. In addition, those who were not clerics were banned to put on the religious dress. Those who did not obey these rules were to be sentenced to one-year-imprisonment (Jaaschke 1972: 28-29). We observe that a very determined approach was carried out in the implementation of this resolution¹⁴.

With the aim of observing the attitude of people to this issue and providing clarifications to them, Mustafa Kemal made a second visit in the country during which he visited Bursa, Balıkesir, Akhisar, Kemalpaşa, Konya and Afyon and gave speeches in these places in order to explain the purpose of these regulations¹⁵. In these cities, Mustafa Kemal was welcomed and received the popular support of the people, and when he returned to Ankara, the residents of the capital welcomed him with the hat on their heads (İmce 1959: 69). He also talked to people and questioned the situation of those who rejected to wear hat. He was told that these people were pacified and had to accept this change willingly or unwillingly. Mustafa Kemal pointed out that the situation should be kept under control until new generations emerge (Altay 1970: 392).

In those days, according to an article by Falih Rifki in the daily *Hakimiye Milliye*, “despite the invitation of Mustafa Kemal for everybody to wear hat, the fact that some people still insist in not wearing hat is very allusive. Furthermore, a Member of Parliament wearing hat in Bursa has been seen with a fur cap in Istanbul. While many hocas and peasants have adopted the hat, some dissidents in Istanbul, who have worn hat many times abroad, persisted in wearing fez”. For Falih Rifki, this negative attitude was intentional and there might be four reasons for this situation: the lack of hat, the lack of money to buy hat, to suppose that there is a relation between hat and religion or to act insincerely in order to get favor of those having such a supposi-

tion. Another point highlighted in the article in question was that the hat was the symbol of the Republic and adoption of the principles of progress, while the dissidents were trying to present it as a trademark of a party (*Hakimiyeti Milliye*, September 24, 1925). Despite the fact that the Law on Headdress was not enacted yet and there was no obligation for the civilians to wear hat, it is noteworthy that considerable public pressure was put on those not wearing hat via press. Following the opening of the parliament, Refik Koraltan, the MP from Konya, and his friends¹⁶ submitted on November 16th, 1925 the proposal of the Law on Headdress and in the covering memorandum of this proposal, it was stated that: “In fact, the issue of headdress does not matter too much, but it is of significance for Turkey which is determined to take its place among the civilized nations. It was necessary to change the actual head covering which was deemed as representing a difference between the Turks and other civilized people, and to replace it with the headdress used by the civilized nations. This proposal should be accepted, as the Turkish people have already set the example for everybody, and begun to use this headdress.” (TBMM Z.C.1341:221).

During the discussions about this law, Nurettin Pasha, the MP from Bursa raised objections to the law on several grounds. According to him, the wearing styles of the civil servants were already regulated by the decisions of Council of Ministers on September 2, 1925. If this issue requires enacting a law, the previous decision would not be in conformity with this law. Given the fact that a law regulating the dress of the civil servants working in the Ministry of Justice was enacted in the previous year, the Council of Minister, therefore, was not authorized to take such a decision. If the hat issue does not require enacting a law, then there was no need to take into account this proposal since the previous decision was already valid. Furthermore this proposal also comprised the members of parliament who were not civil servants but the representative of the people. In addition, as this proposal was in contradiction with some articles of the Constitution, it could not be accepted¹⁷.

The objections of Nurettin Pasha to the Law on Headdress caused great reactions in the parliament. Refik Koraltan, who made this proposal, said that the objection of Nurettin Pasha did not reflect the views of the people of Bursa whom he represented and that the measures were only taken to preserve the presence of the Constitution. Then the Minister of Justice Mahmut Esat Bey stated that there was no relation between the regulation on dressing and the relevant articles of the Constitution and that they trying to do what is best for the country. Agaoglu Ahmet, the MP from Kars, stated that

he found it difficult to establish a relation between the dresses such as hat, shirt, frock coat and handkerchief, and the Constitution which regulated the general principles of the life of a nation, and that the enacting the Law on Headdress aimed to adopt the mentality of the circles who founded the Constitution. In their speeches, the other MPs stated that Nurettin Pasha, who was still not wearing hat, had in fact voiced his own views (İlyas Sami from Mus), and that there was no relation between the dress and the religion, and this problem should be solved through scholarly methods (Rasih Bey from Antalya), and that the civilized nations had the same dress styles, and the Turkish nation should not be dressed differently (Sukru Kaya from Mentese), and to assert that the Constitutional articles in question were in contradiction with this law was not meaningful for this nation had already adopted the hat, and to object it was incompatible with the spirit of the revolution (Mustafa Necati from Izmir) (TBMM Z. C. 1341: 223-232).

In the parliamentary session held on November 25, 1925, there was no other objection apart from that of Nurettin Pasha, and the Law 671 on Headdress was accepted. According to the Article 1, “the members of the Turkish Grand National Assembly, and the civil servants and employees working in the general, special and regional administrations and all forms of institutions are obliged to wear hat that the Turkish nation has been wearing. The general headdress for the Turkish nation is the hat, and the government bans the continuation of any habit in contradiction with this”¹⁸.

To wear hat was not appreciable in the eyes of the Turkish people who used to wear fez until the enactment of the Law on Headdress. The Turks used to wear hat only when they were visiting European countries and the hat was considered as a headdress belonging to the minorities in Istanbul¹⁹. Before the enactment of this Law, wearing hat instead of fez might cause troubles to a student²⁰. In addition, to wear nothing on head was also not an approved situation. While the fez replacement of the wadded turban was considered as a symbol of progress during the reign of Mahmut II, it became the sign of conservatism during the era of Atatürk. The fez, which was seen as a component of the Islamic custom, was not a religious headdress. Its relation to the religion stems from the necessity to use a brimless headdress in fulfilling prayers during which one’s forehead needed to touch the flour and that his head should also be covered. In addition, based on Prophet Muhammad’s imperative saying that “you should fight by turning towards the sun”, there was objection against the hat having brim since this imperative was considered as an order to not use sun protection brim in the headdresses rather than an order to avoid timid behaviour (Gentizon 1983: 93).

With the enactment of the Law on Headdress, it became obligatory for the Turkish citizens to wear hat. While the Turkish public addressed this issue without any criticism, this change was very interesting for the occidental observers who made different assessments and evaluations about it. Before the enactment of this law, some assessments appeared in the British *Manchester Guardian* newspaper upon the increase in the tendency to wear hat. The newspaper noted that changing the headdresses was easier than changing the mentalities and that they were not sure whether the mentality of the new republicans was different from that of the old Ottomans (Yılmaz 2002: 76). *The Illustrated London News* observed that the fez was replaced by the hat, and that Mustafa Kemal was playing a leading role in the field of fashion as well. The newspaper, which noted the obligation to wear hat as an unfamiliar situation, nevertheless added that the use of hat would become permanent, and that this state of affairs produced very strange consequences²¹. In general, we see some comments in the British press which considered the regulations on dressing in Turkey as a requisite for the modernization and westernization. On the other hand there were also different assessments which stated that it was not possible to remove an established tradition in one day, this movement did not develop on its own and it was not right to impose what was copied from the European models, this situation could upset the position of Mustafa Kemal, the changes took place very quickly and the views of the people were not taken into account during these changes, and while Turkey displayed a soft attitude towards the exterior, it conducted a very harsh policy within the country (Yılmaz 2002: 78-79). It was also indicated in the news that the changes in the male dressing would also have impacts on the female dressing, and after a short period of time the women would be liberated from the veil, and they could be dressed up like their western sisters (*The Illustrated London News*, January 2, 1926). In the comments made some time after enactment of the law, it was emphasized that “there was a significant change in the minds beneath the hat” and that all of these were indicators of a real reform and rebirth²².

Apart from these evaluations, it is possible to say that the attitude of some other western writers toward the Law on Headdress was more reasonable. According to Bisbee, “wearing hat is not a superficial achievement for the Turks, it is essentially the psychological transfer of the cultural roots, primarily not from the East to the West, but from the past to the future” (Bisbee 1951: 21). Lewis put emphasis on the cultural dimension of the issue by stating that: “the dresses and especially headdresses of the Turks were to make distinction between them and the Christians” (Lewis 1959: 89).

In the eyes of the westerners, the hat has not only a cultural dimension, but it has also an economic one. With the removal of fez, an important market was founded to provide hat. Before the arrival of Atatürk to Izmir, the stocks of hat in the shops finished and when he arrived at Izmir, he did not come across anybody with fez around him. Since a person would need at least three or four hat, it was stated that this situation would be an important opportunity for the hat manufacturers (*The Economist*, November 7, 1925). Therefore, the hat ateliers, in which even the blankets and sacks were used, were given a great opportunity to make a commercial rise. In the beginning, there were even some speculations regarding the sales of hat; but some standards were set for the prices through the measures taken by the government (*The Illustrated London News*, December 26, 1925).

The high officials of the state played a leading role in the use of hat, which also had an important economic dimension for the people. First of all, there were only a few ateliers producing hat in the country for the Christians and their owners were Christians. And as these were taken out of the country, it was very difficult to find hat. It was, therefore, necessary to start the manufacture of hat immediately; and also because the hat was more expensive than the fez and a person needed more than one hat to wear them in accordance with the fashion (*Cumhuriyet*, September 4, 1925). The first measure taken in this regard was to produce hats in the factories of Hereke and Feshane by making necessary adjustments with the production instruments. (*Cumhuriyet*, September 7, 1925). The fez manufacturers started to produce hats with brim and thus met some of the demand for hat²³. In the first days, even the decorated female hats were taken from the shop of an expelled Armenian in Izmir and they were put on the heads. In addition, the old bowler-hats, straw hats, the cloth hats manufactured by the women and the imported ones from Austria were used in order to avoid violating the law (Armstrong 1996: 207). Some shops in the district of Beyoğlu, whose regular customers were, in fact, the minorities, were also overcrowded by the people seeking to buy hats. In the Thrace and Western Anatolia, the village headmen were tasked with making wholesale hat purchases. In order to meet the demand for hat in the country, the first cap factory was founded in Kararmusel, and the local manufacturers started to produce felt hat by using the goat hair (Gentizon 1983: 99). Buying a hat was also a financial burden due to the post-war economic crisis. Since the law had banned to wear fez or fur cap and the stocks of hat were already exhausted, the people could not wear anything on their head until the arrival of new hats. Some indifferent tradesmen brought the worst types of hat and consequently one could see people

with strange hat on their head in the streets. There were even esteemed persons wearing the summer hats made of white cloth in the month of November (Gentizon 1983: 105).

During Atatürk's visit to Western Anatolia, the "ceremonies to tear down the fezzes" were held and some locally produced hats were presented to him (Jevakhoff 1998: 259). On the other hand some incidents erupted against the use of hat in the Eastern Anatolia. This dissident attitude escalated by the reactions against the closures of dervish lodges, shrines and sacred tombs and spread to the eastern cities in a short period of time. Different reactions were shown in the cities of Malatya, Sivas, Kayseri, Erzurum, Giresun and Rize where the declarations including insulting remarks were put on the walls, people were incited to re-wear turban and it was propagated that the Quran would be removed and widows would be exhibited. We also observe some passive resistance elsewhere. Although there was no explicit reaction, some people tended not to wear such new headdresses²⁴. The opponents of the hat –the majority of which were made up of the members of the religious sects and imams- were tried by the Independence Tribunals and were sentenced to imprisonment, exile or death²⁵. For those who received heavy punishment, the reason was not the objection to wear hat; but that they were conducting reactionary riots, inciting people to join such riots and betraying to the nation by misusing the religion for the political motives²⁶. In fact, in the origin of these incidents was the re-emergence of the opposition against the modernization process dating back to the second Constitutional era and even before it. We observe the reaction of this opponent tendency which used the hat as a pretext against the deep changes led by Atatürk. In the same period, we also see some abuses in the issue of hat. Some people who introduced themselves as "hat inspector" fined the villagers for having worn the hats violating the law²⁷. The reactions against the hat were suppressed harshly during the Takrir-i Sukun era and put down before they spread.

While many people, under the impact of the laws, opted for remaining silent regarding the reactions raised after the enactment of the Law on Headdress, the most severe reaction came from Halide Edip who was living abroad at that time. According to her "the purpose of the Turkish westernization has not been and should not be the imitation of the appearance. This is a deeper and more significant process. Saying to a Turk to make him civilized through his headdress is as absurd as saying to him that he would be imprisoned or hung. The struggle against the use of hat show that the self-respect of the people has been damaged and this attitude is much more civilized than the attitude of those who enacted this law". It was also indicated in the article

that while the westerners were overlooking a number of more significant changes in Turkey, the statements like “the Turks have been civilized and they are wearing hat” were abundant there. Halide Edip claimed that, after many trials and executions, it was not possible to say that there was a good psychological atmosphere in the country and she questioned whether this change did help in approaching to the occidental mentality²⁸. We realize that there were no serious criticisms on this issue after a long period of time since the enactment of the law and even after the spontaneous removal of the obligation to wear hat. It is likely that Halide Edip could express her views on the issue more freely because she had been living abroad. While we cannot see clearly the views of intellectuals of that time on this issue because of the legal sanctions, Halide Edip stated in another book she wrote subsequently that there were serious objections among the intellectuals on the issue of hat²⁹.

The main purpose of the Law on Headdress, which was one of the first and most important reforms of the young Republic, was to reach a common dress style by changing the actual headdresses which were considered to be representing a difference with the civilized nations. A psychological impact on the society was aimed through this change. It would be, therefore, possible to prevent the negative perceptions of the Western world against the Turk and emphasize that the Turkish people were not different from the westerners. But the change in dress and the change in mentality were not the same thing. Furthermore, regulating the dresses worn by the people through the legal sanctions was an interesting situation. It was obvious that the aim here was to make a shift from the eastern mentality to the western one in the society, but the appropriateness of the methods used to achieve this aim was questionable. According to a view, the limits of the popular tolerance towards other social reforms would be tested through the Law on Headdress which was enacted in the first years of the Republic (Sitembölükbaşı 1999: 69).

After the suppression of the first reactions against this law and the use of hat became widespread among the people, some developments in this issue took place from time to time in Turkey. The first one was the fez crisis which erupted in the official reception during the Republic celebrations in 1932³⁰. During the reception, the use of fez by a foreign diplomatic representative, even though considerable time had passed after the enactment of the Law on Headdress, received serious reaction. Such an event illustrates the sensitivity of the new administration and especially of Mustafa Kemal in this issue.

Another development in respect to this issue was the enactment of the Law, in 1934, to the effect that some dresses could not be worn. As the purpose of this law, it was stated that the state and religion were independent from each other, the religion would remain out of the state as a moral factor, the clerics would wear their religious garments only during the religious ceremonies as the requisite of the main principle of secularism of the regime and they would wear civil garments in other times (Yalçın-Gönülal 1984: 206). The Law on Headdress obliged the clerics to get an authorization for wearing the turban. With the enactment of this law, they started to wear hat when they were in the street³¹.

In the parliamentary discussions, Hakki Kilic, the MP from Mus, stated that they wished this law had been put into effect with the Law on Headdress, there was no need for wearing special clothes in the prayers and even the provincial directorates of religious affairs should be removed. The minister of Foreign affairs Sukru Kaya said that this law was a requisite for the secular state and revolution, and it was not a measure taken against certain persons or organizations. Turgut Bey, the MP from Manisa, noted that this law would be the only power in the implementation of the secularism (*TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 4, vol.25: 40-74). The Law 2596 was accepted on December 3, 1934 (*TBMM Kanunlar Dergisi*, vol.14: 30) and the Regulation explaining the implementation of this law was published on February 18, 1935 (*Ulus-Cumhuriyet*: February, 18 1935). In the coded telegram dispatched to the party inspectors and city authorities, it was stated that the law should be executed in all provinces and villages in the country and the sanctions should be implemented seriously given the fact that there were still people wearing turban or the imams traveling without putting anything on their head (*B.C.A CHP Fonu*, 490.01.611.122.1). The changes in the dress aimed to bring people, who hear and think differently, together to make them achieve a level of national maturity (İsmail Hakkı 1934: 2).

This law banning the use of religious garments with the exception of the places where the religious ceremonies were held had a negative impact on the clerics, particularly those in Istanbul, and this issue occupied the agenda for a while. In spite of the negative news reported in the Greek press, we also notice some reports stating that “the impact and power of the religious garments would be greater when they are used only in the holy places, these clerics, each of whom is also a citizen, will be able to walk among the people easily and the garments having holy significance will not be abused” and thereby emphasized the psychological factors (*Cumhuriyet*, December 6, 1934). It was also stated that the Armenian Patriarch, the Catholic Chief

Priest and the Religious Chief of Jewish community had given positive reaction in the talks held with them and the practices in the western regions were already in line with this policy (*Ulus*, December 6, 1934). On the other hand, it was reported that no objection had been raised against this decision in the meeting of the Saint Sinod Assembly of the Greek Patriarchate (*Cumhuriyet*, December 7, 1934). Moreover, the Greek Patriarch, who was the religious leader of the Greeks, would be allowed to wear his garments permanently, while other priests would wear them during the religious ceremonies. The Turkish Foreign Minister informed his Greek colleague M. Maksimos that this law was a general measure, and it was not against Greece, and thereafter this issue was closed down between the parties (*Cumhuriyet*: December 10 1934). With the exception of a single incident, we do not notice any reaction in the press³². There were also some people who removed their religious garment even before the 6-month-implementation period of the 6 mounts of this law³³.

Another incident, which occurred in Hatay during the period of escalation in the Hatay Question, in reaction to use of hat, was the persecutions and pressures against the Turkish villagers wearing hat in Hatay . This struggle, initiated in Sanjak of Hatay and Syria by the French, spread along the region. In some villages, the hats of the villagers were removed from their heads forcefully, and they were threatened with having their licensed arms confiscated (*Ulus*, January 18, 1937). Furthermore, the fact that the Turcoman tribes residing in Halep started to wear hat was used by local officials as a pretext for oppressing the people in the region (*Ulus*, March 19, 1937). The insistence of the Turks residing in this region on wearing hat resulted form their wish to emphasize their Turkishness.

Although there was no legal regulation about the female wearing when dealing with issue, there was an instruction to remove the veils in a secret circular sent by the General Secretariat of the CHP to the cities. When analyzing the documents, we notice that in the Congress of CHP in 1935, the issue of banning the veil and the garment, called as “kara don” (black trousers), was also discussed (B.C.A CHP Fonu, 490.01.17.88.1). Based on this decision, the municipalities banned the veil. For instance, it was forbidden for the women to cover their face with veil or headscarf in Bartın and those breaking this ban would be fined (*Yeni Adam*, August 29 1935: 5). In Maras arrangements were to be made until the January 1st, 1936, to the effect that the veil and kara don would be banned and the women would wear coat, while the men would wear frock-coat and trousers. In the documents sent to the centre from the cities of Yozgat, Mugla and Trabzon, it was stated that

the veil was removed. According to a decision taken in Sinop, the women in the families of high-ranking officials were requested to sew coats for themselves until the Republic celebrations and the local tradesmen were given a period of 3 months to get and wear coat (B.C.A CHP Fonu, 490.01.17.88.1).

The main inclination in this issue was to remove the veil by through conducting propaganda among the people rather than legislative sanctions. It was also intended to make the same practices in Istanbul (*Cumhuriyet*, September 1, 1935). Nevertheless, there was always a cautious approach about the female dress both in making the first regulations and its aftermath. This approach differed from the attitude displayed in the hat issue and the potential reactions were prevented to some extent through dealing with this issue at the local level. The individual objections did not create significant impact³⁴. It can be seen that the change in the female dress was not completed during the administration of single party, and twenty years later, it reappeared as a new problem to be solved.

In 1956, three female members of parliament (Nazlı Tilabar from Istanbul, Edibe Sayar from Zonguldak and Aliye Timucin from Ankara) submitted a proposal of law regarding the removal of the black veil used by the women (*Cumhuriyet*, March 12, 1956). Edibe Sayar noted that they submitted such a proposal “to make amendments in some articles of the Law 2596 in order to remove this non-national and uncivilized wearing which is completely in contradiction with our reforms and which makes us humiliated in the eyes of foreign countries” (*Cumhuriyet*, March 13, 1956). Then, the daily *Cumhuriyet* started a campaign for banning the veil and it called attention to this issue by publishing the comments and assessments of numerous readers. Another institution which had an interest in this issue was the Union of Women³⁵. After the submission of the proposal to the parliament, while some of the DP representatives considered it as the completion of missing parts in Atatürk’s reforms, a considerable number of them said they would vote against the proposal. While the DP representatives declared their views, the CHP representatives remained silent saying that the party did not determine its view yet (*Cumhuriyet*, March 28, 1956). In the meantime, the female MPs were mobilized in order to supply cheap coats to women by making collaboration with the Olgunlasma (Maturing) Institute.

In those days when this proposal was on the agenda, the daily *Cumhuriyet* conducted an inquiry in 35 villages and with more than 6000 people, according to which there were not so much supporters for the veil. It was indi-

cated that during the inquiry conducted in the region between Istanbul and Yalova, there were no veiled women, while there were sometimes men supporting the veil, but this case was rare and at the end of this inquiry, it was realized that the veil should be searched in the cities. On the other hand, the Turkish Cultural Centers Headquarters declared that they would work zealously to make women remove their veils voluntarily. To this aim, they held conferences and meetings and worked to supply the cheap coats replacing veils. It was also reported in the press that the female MPs, who had submitted a proposal for the removal of veil, prepared a new proposal of law to ban the use of loincloth by the women in the region of Eastern Black Sea. In addition to the political and social dimension of the issue, the economic dimension –the fact that the veil was used not because of the bigotry but because of economical reasons - was also dealt (*Cumhuriyet*, March 30-April 17, 1956). Nevertheless, such a law was not accepted in the parliament. This situation signaled the beginning of dissolution of the centralist administration during the rule of single party.

In the course of time, the sensitivity on the hat issue decreased. While the law was in the effect, wearing hat in the state offices and daily life became no obligation. In female dressing, the change and modernization took place on its own as a result of the extension of western styles of models through fashion. In fact, throughout the Republican era the issue of dress was perceived as a problem in the urban areas. As there was no use of veil in the rural areas, we do not observe a struggle against these non-used dresses in these areas. After a long period of time, this problem would be locked into the problem of “turban” (headscarf) and would re-merge as a problem of Turkey which is yet to be solved.

Notes

1. For a simplified and Latin script version of this pamphlet, written in 1924, see: İskilipli Muhammed Atif (1977).
2. For İskilipli Atif Hoca-Süleyman Nazif incident, also see: Tahir'ul Mevlevi (1991).
3. In 1920, in the first term of TGNA, the motion, submitted by Bursa Deputy Operatör Emin Bey and Sinop deputy Şevket Bey, for wearing calpac instead of fez was rejected. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, c.1, (29.4.1920), pp.149-150. In 1920, the fact that Mustafa Kemal wore calpac caused a trend named “Mustafa Kemal Fashion” and especially the young started to wear calpac instead of fez. On this subject, see: Karaveli (1999).

4. Of the caps adopted by the Army in July 1925, the ones for the officers were taken from the British Army, and the ones for lower-rank officers and soldiers were taken from the Swiss and Italian armies. While the colorful cloth, laces and laurels that demonstrate the various ranks of the officers were preserved, the stars were replaced by the crescent and star. Furthermore, an official letter of instruction was issued on how to use the new visored caps. *Cumhuriyet*, (July 19, 1925)
5. ‘This small crowd of people who talk about Allah and the right on one hand, but actually acting unscrupulously have reduced the Islam to a matter of serpuş (hat) and a pabuç (shoe) in the end. Probably, rumours about ‘the issue of serpuş’ has been all round because we may not have liberated ourselves completely from the zihniyet-i anane (minds of the old tradition) even today. The issue of serpuş... but could one find a more ridiculous matter than this? What is the relation between religion and serpuş? Religion is a matter of conscience, a matter of comprehending the life and the mystery of the world. Serpuş is, on the other hand, a matter of fashion. It changes constantly. If the mentality that bounds these two matters, and that cannot separate them is still alive, we must be sure that it is alive only in Istanbul. There is no such thing in Anatolia.’ *Cumhuriyet*, (June 16, 1925)
6. ‘Religiously, Islam has no kisvei hususa (a special form of apparel). (“Dinen ve İslamiyetin bir kisvei hususası yoktur. There are no ayeti kerime (verses of the Holy Quran) or a hidayet-i şerif (words of the Prophet Mohammad). It is a pleasurable right for an individual to delude as s/he likes provided that s/he does not impose indecency and depravation. Provided that no exclusive resemblance is born, every Muslim citizen can wear any libas (clothing) and serpuş s/he likes.’ *Hakimiyeti Milliye*, (June 30, 1925)
7. It is understood from the telegram to the Prime Minister that the public greeted Atatürk with the white fabric hats as he greeted them with a Panama hat in his Kastamonu visit. The telegram also notes that Atatürk would not be back to Ankara before 1st of September, and for the upcoming welcome meeting which would be organized for return of the President, the fact that deputies, ministers, intellectuals, officials, and as many people as possible should wear hats would also demonstrate the importance of the matter. *B.C.A Başbakanlık Özel Kalem Fonu*, 030.01.40.238.1
8. Mustafa Kemal describes modern dress in his speech in Inebolu as follows: “I would like to state clearly, scarpino or ankle boots on feet, trousers on legs, cardigans, shirts, ties, collars, jackets and of course as a supplement a visored serpuş. This serpuş is called ‘şapka’ (hat)” Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri (1997).
9. For a detailed information on Atatürk’s visits to Kastamonu and Inebolu, see: İmece (1959).
10. “The goal of the revolutions we have made and are making is to have the people of the Turkish Republic as a modern and, by all means and meanings, a perfect society. It is a must to abolish the opposing mentalities. Those are the ones that have benumbed and corroded the minds so far.” Soyak (1973).

11. The related article of the decree states that “the apparel and the way of clothing of the citizens are exclusively social and suitable for modern life style and since it is understood that they are not actually related to conscience and have been under a public pressure, the apparel of officials have been determined as the same as the common and social apparel of the other nations of the world.” *Hakimiyeti Milliye*, (6th September 1925).
12. For the whole text of the decree, see: *B.C.A Bakanlar Kurulu Kararları Fonu*, (030.18.01.015.54.7)
13. The decree states that there will be nothing on the heads inside the buildings and the greetings will be performed with a head movement such as nodding, and the greeting will be performed with hats outside the buildings. In the *Yeni Adam* magazine, which played a very important role in the adaption of the ideology of the regime, it is uttered in a critical manner that even 10 years after the regulation ‘a man, though he looked like a European with his elegant suit and a felt hat, salutes raising his hand and touching his hat with his four fingers, and even some men bend to the ground while wearing hats, and they do so in order to resist the European version of greeting, while nourishing the unchanged mind despite changing outlook” *Yeni Adam*, (November 1934, vol.:44).
14. After the enactment of the law, upon the persistence of a man called Abdullah Azmi in Eskişehir in not taking off his sarık (turban) and cübbe (cloak), Mustafa Kemal, after having learned about the incident, addressed a telegram instructing the officials to take necessary measures, and stated that the negligent officials should also be punished. *B.C.A Başbakanlık Özel Kalem Fonu*, 030.01.40.239.5
15. For Atatürk’s visits and his speeches in these cities, see: Goloğlu (1972).
16. Other deputies that submitted the motion for ‘hat’ were Cevdet (Kütahya), Hakkı Şinasi (İstanbul), Ragıp (Kütahya), Recep Zühtü (Sinop), Mahmut (Siirt) ve Mükerrrem (Isparta) Beys. *Türk Parlamento Tarihi* (1993).
17. Article 2 in *Teşkilat-ı Esasiye* states that Sovereignty unconditionally belongs to the people; Article 68 states Each Turk is born and lives free; Article 70 states The freedoms of personal conscience, expression, action, property ownership and savings are the natural rights of the Turks; Article 71 states Any attack on life, property, honor, abode are prohibited; Article 73 states Torture, torment, confiscation are prohibited; Article 74 states No one can be forced to make self-sacrifices. *TBMM Zabıt Ceridesi*, (1925).
18. Law for Wearing Hat : Article 1: Members of TGNA, officials and the employees in public, private and local administrations, are obliged to wear the hat that the Turkish Nation adopted. The general headdress of the people in Turkey is the ‘şapka’ (hat), and the persistence of any habit in opposition to hat is prohibited by the government. Article 2: This law is valid as soon as it is published in the official gazette. Article 3: The Council of Ministers is responsible for the execution of the law. *TBMM Zabıt Ceridesi* (1925).

19. The memoirs of Refik Halit record how the Turks in Istanbul regarded the hat as a strange dress: "Is a hat molded or not? We've learnt that well. This was the never-imagined one, neither aeroplane nor automobile: to surpass the people with hats in Ayastefanos (San Stefano) one day. They used to look at our generation a bit strange at the time and we would look odd among them. When we got off the train, we used to feel as if we were abroad, or at least in Athens. Karay (1990); For another negative instance on the issue of wearing hats, see: Rıza Nur (1991).
20. During the first days of 1925, a college student walked in the campus with a hat on caused excitement in the whole city, since even the implication of replacing 'fez' with 'hat' was seen as a sign of going astray. The student with the hat had to wrap his head with plasters as if he had a toothache. The witness expresses that wearing a hat was not welcomed in Turkey. See: Robinson, (1963).
21. It is also stated in the news that an ordinary Turkish citizen in Ankara walked around unaccustomedly in şalvar (a traditional baggy trouser), a yellow shirt, a red kuşak (a fabric belt) with a fabric cap and he looked like funny actor in a famous British musical. It is also stated that a citizen wearing a long cotton shirt, rubber shoes and a cap was halted by the municipality officers in the street in İzmir; and that it wasn't a reasonable idea to make an Anatolian wear hat, and that a red kuşak would not go well with a hat. *The Illustrated London News*, (December 26, 1925)
22. It is also stated in the article that after the abolishment of fez, it was a matter of regret to lose the dashing image of the old times. *The Spectator*, (January 11, 1930).
23. Felt hats, which supersede fez, are molded at Thursday nights in order to get them look better on Friday prayers. Owen Tweedy, "Turkey in Modern Dress", *Fortnightly Review*(June 1930).
24. Hüseyin Cahit Yalçın writes in his memoirs that when he was in exile in Çorum, the public ignored the hat he was wearing at the time the Hat Law was introduced, and also relates a rumour, according to which one of the notables of the town, serving as the local chairman of the Republican People's Party [CHP], decided to isolate himself and not to be around in the town in order not to wear a hat. Yalçın (2000).
25. Kazım, one of the Florina emigrants in Alaşehir, Mekkeli Arap Hacı Ahmet in Kayseri, Hafızağazade Hoca Hacı, Nebioğlu Vehbi, Medineli Arap Hacı Mehmet Efendi, Hacı Abdullah from Kars and Mehmet Fahri, one of the individuals of the fighting troop in the Ninth Army Corps, who all resisted not to wear a hat, were sent to Independence Tribunals in accordance with the Takriri Sukün (Re-establishing the Peace) Law with the very will of President Mustafa Kemal. *B.C.A Bakanlar Kurulu Kararları Fonu*, 030.18.01.016/69.1-71.4.
26. For details about the reactions against Şapka Law, see: Aybars, (1998).

27. During the trial at the Independence Tribunals, it is expressed that those who introduced themselves as ‘şapka’ inspectors imposed a fine of 15 Lira on the people saying: “the hat you are wearing is against law, its visor is too big”, and imposed a double amount to those who objected, or sometimes criticized people as if their hats had been dirty or gauche. *Hakimiyeti Milliye*, (September 23, 1926).
28. The author indicates that the hat law made the European hat manufacturers rich at the risk of making the already-poor Turks poorer, and that there were people struggling against ‘hat’, among whom were Islamic opponents, liberals, and others who knew the European spirit. She also stated that those who wore hats were mostly in towns and the Turkish peasants continued to wear the old cap. Halide Edib (1930).
29. According to Halide Edip, there are various reasons why the public have opposed the ‘hat’. Even among the intellectuals, who more or less had a Western culture and wore hats in their journeys abroad, there were oppositions. This is caused by the understanding that the government’s changing the clothing, which is a personal matter, forcibly is seen as a primitive and oriental-like behaviour. The objection of the crowds and the peasants were due to the abundance of those who saw this law as being contrary to religion. Adivar (1955).
30. Mustafa Kemal saw the Egyptian ambassador, who attended the reception with a fez on, sweltering and told him that he could take his fez off. That perception of this incident as an imposition, and the subsequent news spread by the Reuters News Agency made it a big problem and caused the Turkish and Egyptian governments give mutual diplomatic notes. Diplomatic attempts by Numan Memencioğlu helped the incident to settle amicably. Arıkoğlu (1961).
31. In the memoirs of Kutuz Hoca, who was also a cleric, it is stated that the increase in the number of people who applied to the office of Rize Mufti for a permission to wear a turban put the Mufti into a difficult position, and as the Mufti had subsequently worn a hat in accordance with the law enacted, the people found his actions odd. See: Kara (2000).
32. In Antakya, a hoca called Kürt Mehmet, claiming to be a relative of Şeyh Sait, spoke against the Law in a vaaz (speech) he gave in Yeni Cami (Mosque) *Cumhuriyet* (December 19, 1934).
33. In Aydın, the hocas took off their turbans without waiting for the deadline noted in the Law and wore hats in a meeting in Aydın Halkevi (Aydın people house). *Ulus*, (December 4, 1934), Abdülhad , the assignee for the Assyrian Patriarch in Istanbul, wore civilian clothes right after the Law. *Cumhuriyet*, (December 19, 1934)
34. Upon the request of Biçuv İbrahim, who had a weaving shop in Kılıç Ali street in Maraş, to withdraw the prohibition since he stated that 250 people would be unemployed due to the prohibition of wearing aba (strong coarse wool cloth) and şalvar (baggy trousers) , it was announced from the Head Office that the de-

cision would not be withdrawn, but the workers could weave cloths for trousers to compensate. *B.C.A CHP Fonu*, 490.01.17.88.1.

35. Saime Eraslan, aged 66 and one of the founders of Women's Union, stated that she had received death threats as she worked for the prohibition of 'çarşaf' in the TGNA. Eraslan said that she would not give up despite the threats, and she would try to ban the peasants from going into the urban centres in their peasant clothes *Cumhuriyet* (March 20, 1956).

Bibliography

- Adıvar, Halide Edip (1955). *Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri*. İstanbul: Doğan Kardeş Yay.
- [Adıvar], Halide Edib, (1930). "Dictatorship and Reforms in Turkey". Ed. by Wilbur L. Cross. vol. XIX. Yale University Press.
- Albayrak, Sadık (Haz.) (1977). İskilipli Muhammed Atf. *Frenk Mukallitliği ve İslam*. İstanbul: Çile Yay.
- Altay, Fahrettin (1970). *On Yıl Savaş 1912-1922 ve Sonrası*. İstanbul: İnsel Yay.
- Arıkoğlu, Damar (1961). *Hatıralarım*, İstanbul: Tan Matb.
- Armstrong, H. C. (1996). *Bozkurt*. trans. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Arba Yay.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II* (1997). Ankara: Atatürk Araş. Mrk.Yay.
- Baydar, Mustafa (1970). "Şapka Konusunda Atf Hoca-Süleyman Nazif Çatışması". *Türk Dili* 23 (230) (November): 132-136.
- Bisbee, Eleanor (1951). *The New Turks Pioneers of the Republic 1920-1950*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Doğaner, Yasemin (2002). *Atatürk İnkılaplarının Topluma Yansımısı Ankara Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Gentizon, Paul (1983). *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*. trans. Fethi Ülkü. Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay.
- Goloğlu, Mahmut (1972). *Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matb.
- İmece, M. Selim (1959). *Atatürk'ün Şapka Devriminde Kastamonu ve İnebolu Seyahatleri*. Ankara: İş Bankası Yay.
- İsmail Hakkı (1934). "İki Büyük Değişiklik Kılık ve Dil". *Yeni Adam* 20. 12.1 934 (51): 2-3.
- Jaeschke, Gotthard (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlık*. Trans. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yay.
- Jevakhoff, Alexandre (1998). *Kemal Atatürk Batı'nın Yolu*. Trans. Zeki Çelikkol. İstanbul: İnkılap Yay.
- Kara, İsmail (2000). *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*. İstanbul: Dergah Yay.
- Karaveli, Orhan (1999). *Bir Ankara Ailesinin Öyküsü*. İstanbul: Pergamon Yay..
- Karay, Refik Halid (1960). *Bir Ömür Boyunca*. İstanbul: İletişim Yay.

- Kılıç, Selami (1998). *II.Meşrutiyetten Cumhuriyet Türkiye'sine Türk İnkılabının Fikir Temelleri*. Erzurum: Atatürk Üniv. Yay.
- Lewis, Geoffrey (1959). *Turkey*. London: Ernest Benn Ltd.
- Rıza Nur (1991). *Hayatım ve Hatıratım I Dr. Rıza Nur Kendini Anlatıyor*. İstanbul: İşaret-Ferîşat Ortak Yay.
- Robinson, Richard D. (1963). *The First Turkish Republic*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sitembölükbaşı, Şaban (1999). "Kültür Devrimi Yönüyle Atatürk Reformları". *Türkiye Günlüğü* (56) (Summer): 62-73.
- Soyak, Hasan Rıza (1973). *Atatürk'ten Anılar I*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Süleyman Nazif (1925). *İmana Tasallut (Şapka Meselesi)*. İstanbul: Matbaa-i Tekfur
- Tahir'ul Mevlevi (1991). *Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri*. İstanbul: Nehir Yay.
- Tezcan, Hülya (1995). "Fes". *İslam Ansiklopedisi. Vol.12*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay: 415-416.
- Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927* (1993). Volume II. Ankara: TBMM Yay.
- Tweedy, Owen (1930). "Turkey in Modern Dress". *Fortnightly Review* 127 (June): 811-821.
- Wortham, H.E. (1930). *Mustapha Kemal of Turkey*. London: The Holme Press .
- Yalçın, Bekir Sıtkı-İsmet Gönülal (1984). *Atatürk İnkılabı Kanunlar, Kararlar, Tamimler, Bildiriler, Belgeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bak.Yay.
- Yalçın, Hüseyin Cahit (2000). *Siyasal Anılar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Yılmaz, Mustafa (2002). *İngiliz Basını ve Atatürk'ün Türkiye'si*. Ankara: Phoenix Yay.

Türk Modernleşmesinde Şapka Kanunu ve Kılık Kıyafete İlişkin Düzenlemeler

Yasemin Doğaner*

Özet: Cumhuriyet döneminde Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen modernleşme olgusunun hayata geçirilebilmesi için buna dayanak oluşturacak bir fikre, ona öncü olacak bir kitleye ve değişimi topluma iletme görevini üstlenecek kurumlara ihtiyaç vardı. Yüzyılın neredeyse ilk çeyreğini savaşlarla geçiren ve iktisadi ve siyasi anlamda çöken İmparatorluğun yerine kurulan genç Cumhuriyet'in elinde kalan insan malzemesini bir arada ve bir amaç uğrunda birleştirebilmek için siyasal alanda gösterdiği kararlılığın bir devamı olarak sosyal, kültürel ve hukuki alanda köklü değişiklikleri gerçekleştirecek kararlar alınmış ve ilk on yılda da bunlar büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada sosyal alanda yapılan en önemli değişikliklerden biri olarak Şapka kanunu ve onu takip eden giyim kuşam konusundaki düzenlemelerin Türk modernleşme sürecinde taşıdığı anlam ve izlediği seyir incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şapka Devrimi, Şapka Kanunu, Türk Modernleşmesi, Türkiye Cumhuriyeti, Kılık-Kıyafet Düzenlemeleri.

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / ANKARA
ydoganer@hacettepe.edu.tr

Закон о головном уборе и положения об одежде в процессе турецкой модернизации

Ясемин Доганер^{*}

Резюме: Для претворения в жизнь процесса модернизации, проходившей под руководством Ататюрка в период становления Турецкой Республики, необходимы были основополагающая идея, общественный класс как проводник этих идей и институты, на которые возлагались задачи ориентации и претворения в жизнь изменений в обществе. На смену Османской империи, воевавшей почти всю первую четверть двадцатого века и переживавшей экономический и политический упадок, пришла молодая Республика. С целью проведения радикальных изменений в политической, культурной и правовой сферах как выражения политической решимости и для объединения оставшихся человеческих ресурсов и использования их для единой цели были приняты значительные решения, которые в первые десять лет были в значительной степени реализованы. В этой статье показаны значение и процесс претворения Закона о головном уборе и последующих положений об одежде как одного из наиболее важных изменений в социальной области в процессе модернизации.

Ключевые Слова: Революция Шляпы, Закон О Головном Уборе, Турецкая Модернизация, Турецкая Республика, Положения Об Одежде.

^{*} Университет Хажеттепе, Институт принципов Ататюрка и истории республики /Анкара
ydoganer@hacettepe.edu.tr

Bribery in Islam-Ottoman Penal Codes and Examples From The Bursa Shari'a Court Records of 18th Century

Ömer Düzbakar*

Abstract: So as to ensure durable peace in the community, the authorities are expected not to show any discrimination against citizens, but rather equal treatment and utmost compliance with the current laws. In a community where widespread corruption prevails, not only the confidence towards the administration is undermined, but also the authority given to the state employees is abused. The harsh punishment, imposed by the state to those involved in corruption strengthens, the confidence for the administration, and enables the authority along with to provide the maintenance of the public order to a great extent. Furthermore this preserves the necessary discipline in the officials and helps the administration to function on a regular basis and for the benefit of the community.

One of the main characteristics of the Ottomans, who succeeded to retain power for nearly six centuries, is their ability to ensure justice in the community. However, in the course of time, corruption in the community became so common, especially among judges, that officials in charge of preventing corruption cases were themselves involved in such.

The 18th century, was a period of economic, social and political chaos and unrest for the Ottoman community. The golden era of grand conquests had been left behind, and wars which erupted one after another both in the west and east part of the empire undermined the Ottoman power in unstable way. Just as the land system whose structure dating from the classical period was disrupted inevitably contributed to the increase of the migration to the urban areas so did it led to drastic fall in agricultural production. All these negative circumstance which subsequently followed each other created a lack of confidence that was gradually getting profound between the state and the public. Consequently, it brought about a noticeable rise in corruption cases throughout the Empire. The dominance of such undesirable situation and its reflection on the city of Bursa is the basis of this study.

Key Words: Islam, Ottoman, Bribery, Penal Code, 18th Century, Bursa.

* Uludag University, Faculty of Education, Department of Elementary Education / BURSA
oduzbakar@gmail.com

Introduction

In its broadest sense, the concept of bribery “is having someone who is in authority do a favor by promising him or providing him with some benefits in ways that are against the fundamental principles and rules of society” (Mumcu 1985: 1-2). Since every human being is concerned, first and foremost, with securing his own interests, the crime of bribery and other forms of impropriety are psychologically rooted almost in every society as a great potential.

As a general rule, we observe fewer crimes of bribery being committed in advanced societies compared to developing and underdeveloped countries. However, even in the former societies it is not completely eliminated. Different theoretical perspectives attribute different motivations for bribery and corruption as with other forms of crime and deviance. For example, strain theories explain them by unusual socio-economic hardships and rapid changes that amount to what Durkheim has called social anomie. This implies that in both great economic recession and boom the established norms and rules of society get extremely worn out, while the new ones are yet to replace. Both extreme situations lead to a state of normlessness and loss of identity as a result of which unruly and immoral acts such as bribery and corruption may become normalized and justified. Interactionist theories suggest that a kind of labeling is the major cause of bribery and corruption as of other crimes. Neither socio-economic hardships nor the ‘wickedness’ of human nature are by themselves responsible for acts of bribery. Furthermore, the acts of bribery are not criminal elements in themselves. What defines it, deems it to be criminal, immoral or not is the labeling process that comes out as a result of social interaction. However, not all social strata hold equal power in the labeling process. Those with more economic and political power play the primary part in defining criminal and non-criminal acts. Thus, some acts are defined as criminal and immoral while others are not. As a result, some groups are labeled as being more criminal and corrupt compared to others. Needless to say, the deeds of the privileged are labeled as less offensive while those of the unprivileged are easily condemned. Control theories attribute offensive behavior to the so-called wicked human nature. Every human being is inclined to do evil. There is nothing the law or public morality can do concerning this, but exert as much controls and sanctions as they can over actual and potential criminals to deter them. Control theories are the closest approaches to commonsense understandings of crime and deviance and of preventing them. Hardening targets and increasing surveillance are the chief remedies for preventing or at least controlling criminal and immoral acts. Radical theories, based on the treatises of neo-Marxism, attribute human criminality including bribery to the irreconcilable structural inequalities and differences of class that are the fundamental

traits of modern capitalist systems. Criminality and immorality are further exacerbated by commercial adverts and consumerist ideology that awaken and deepen the sense of relative deprivation on the part of disadvantaged groups. Only through radical social restructuring and reformation can human criminality be controlled and can justice be permanently established (Downes 2000).

Modern jurists see bribery in the main as a crime committed by public personnel. Nevertheless, private sectors have also suffered great deterioration especially in the West over the last century, with the rise of private commercial and industrial giants where the owners or managers lost their control over the thousands of employees working in these institutions. Thus, bribery and corruption have become an important part of private sectors that are based on free enterprise as they coiled themselves up like serpents over the public sector (Mumcu 1985).

Equality among human beings before the law is a natural consequence of legal generality, objectivity, and neutrality. The crime of bribery, like other crimes, distorts these principles. A state official refrains from doing the task that he undertook toward society as required by committing. Bribery, and provides some individuals with privileges for any kind of personal benefits. Allowing such acts that break social equality and constitute illegally exceptional cases no doubt threatens social trust and peace. What is more, by committing bribery the public officials leave aside the principles of objectivity and impartiality. They induce the feeling in individuals that public services can be purchased, and that even unjust parties can obtain whatever they wish. The fact that such a feeling occurs to individuals, who constitute society, leads to important losses of probity on the part of public administration in the eyes of individuals, and distorts social mechanisms in ways that are difficult to restore (Erem 1959). By defining bribery as a serious crime and exerting heavy sanctions on it, the law aims at minimizing the possibility that some morally weak personnel might stray from integrity for personal benefits (Erem 1985).

The 18th century, which this study deals with, was a period of economic, social and political chaos and unrest for the Ottoman community. The golden era of grand conquests had been left behind, and wars which erupted one after another both in the west and east part of the empire undermined the Ottoman power in unstable way. Just as the land system whose structure dating from the classical period was disrupted inevitably contributed to the increase of the migration to the urban areas so did it led to drastic fall in agricultural production. All these negative circumstance which subsequently followed each other created a lack of confidence that was gradually getting profound between the state and the public. Consequently, it brought about a

noticeable rise in corruption cases throughout the Empire. The dominance of such undesirable situation and its reflection on the city of Bursa is the basis of this study.

This article is organized in three sections. The first section gives a brief summary of how bribery is treated in Islamic criminal law. Section two offers a concise history of bribery and corruption in Ottoman public life. Section three gives a more detailed account of how bribery is dealt with specifically in the Ottoman Criminal Law with numerous references to actual court cases. The samples of court cases submitted and analyzed in this paper are derived from the Bursa Shari'a Court Records (BŞS) of 18th Century through a comprehensive documental survey. In the conclusion section the nature of Ottoman law and practice concerning acts of bribery is analyzed in both synchronic and diachronic dimensions such as early and medieval Islamic rules and more contemporary approaches. The paper also speculates about how modern Turkish scholarship and policy-oriented evaluation treated the Ottoman legacy concerning deliberations on the control and prevention of corrupt behavior including bribery. This study is supplemented by a selection of original visual documents written in Ottoman script. In this article, original documents were also obtained from *Bursa Kütüğü* (the Bursa Register) besides the records of the Bursa Law-Court. The Bursa Register was prepared by Kamil Kepecioğlu between 1930 and 1945 completely with his handwriting in Ottoman script in the form of a documentary historical narrative, based on the Shari'a court records and other original documents. The work serves as a kind of Bursa encyclopedia for many scholars. This work is now available at Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (the Bursa Library of Manuscript and Old Printed Works) with the accession number: Kamil Kepecioğlu, Gen. Col. No. 4519-4522. When converting the dates in Muslim Lunar Calendar to those in the Gregorian Calendar, a standard date conversion guide was used, which was prepared by the Turkish History Institution (www.ttk.gov.tr). Finally, the Qur'anic verses concerning bribery and corruption were detected from *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Mealî* (The Qur'an and Its Turkish Description) and English version from (Meanings of Holy Qur'an by Marmaduke Pickthall, www.al-sunnah.com).

Bribery in Islamic Criminal Law

Anyone who acquires a property or benefit in an unjust manner is labeled *mürteşi* (receiver of a bribe) in Muslim canonical law regardless of his status and official position. The person who offers a bribe is called *râşî*. Concerning bribery, there are also persons who mediate or negotiate between the receivers and givers of bribes. Such an intermediary person is called *râiş*. The receiver acquires another person's possession without any merit or justification. The

offering party gives something of value in return for obtaining some benefit that he does not deserve at all. The mediator, on the other hand, participates in the act of bribery by serving as the tongs of one of the two parties. According to the Muslim canonical principle of *sedd-î zeraî* (limits to the means, pretexts, motives, or courses of attainment [of something]), something that leads to the emergence of a canonically forbidden or spoiled act wraps itself up with the same effects of the thing it caused. In this regard, as bribery is a legally and morally forbidden act for both the receiver and the giver, it is equally forbidden to help one or both of these parties (Şentürk 1996).

According to some Muslim jurists, in case the person appointed by the judge (qadi) to control the entrance and exit of the court-hall accepts anything in cash or in kind from incomers, the judge is indirectly deemed to be receiving bribes and is treated under the category of *mürteşî* because the guard at the court-door can demand something from and is offered something by the incomers only on the basis of the judge's power and influence. From this perspective, even though the judge does not literally, directly or apparently receive any bribes, he is still considered to be a major accomplice in bribery. In order to avoid this troubling and suspicious situation, the judge should abstain from laying hands on what is canonically sacred or forbidden, and should hire someone as the court guard who is satisfied with what is available to him. If the judge does not have such an opportunity at his disposal, then regular salaries are to be assigned for both the judge and the guard (Ümitli 2006).

For the crime of bribery to occur, the receiver should be supplied with or promised benefits such as money and gift. Here, every kind of benefit, both material and non-material and tangible or intangible, is taken into account, in its broadest sense. Thus, benefits obtained through bribery include both material values such as money or gifts and non-material favors, that is, any means that can lead the person in question to impropriety of any kind (Mumcu 1985). The concept of benefit or interest is divided into two categories as material and moral/virtual. Material benefits cover money and every kind of corporal goods, payments in kind, and gifts. Most Muslim jurists are of the opinion that bribery denotes money and other material benefits. In this context, they suggest that every business is based on money, revenue, valuable goods and tangible assets, every need can be met with them, and all human beings try to obtain them. In this regard, one who gives something of value to another gives it for an end that is to be realized in advance, by installments or in the long-run. As for the scope of moral or virtual benefits; we can consider any business offer, promise or giving of a position, doing favors and giving priority or privileges in reciprocal affairs, and benefiting from the credit or influence of the person in question (Önder 1994).

According to Muslim jurisprudence, the crime of bribery generally occurs in three stages:

1. The first stage is the preparatory or deliberative stage. According to Islam, the judge cannot give jurisdiction for what is in hearts or minds. He can do so only for what actually occurs and becomes a concrete reality. He refers what has not yet come out to God. Like other crimes, bribery has also a preparatory stage. The preparatory stage itself does not constitute a crime.

2. The act of proposal or attempt constitutes the second stage. All preparations and attempts of bribery are accepted as an initiative which amounts to a rebellion against divine authority. Yet, the rights of others are not still transgressed here. In other words, neither the offering nor the receiving party has yet physically violated the rights of others by their initiative to be involved in bribery. Human rights have not been impugned yet at this stage. Only the rights of God are offended here. It is hoped that offences committed against the rights of God may be pardoned by way of repentance. Thus, a person attempting at giving or receiving a bribe can give up committing this crime by conscience and repentance before it is completed.

3. The last stage is the completion stage. The crime of bribery is already completed for the person who proposed to give a bribe on whatever stipulations and under whatever circumstances. Concerning the receiving party, on the other hand, the crime is not consummated unless he accepts the proposal, receives the benefit offered, or he gives a positive response in return for the bribe offered to him. In a similar vein, the person from whom a bribe is demanded does not become criminal unless and until he accepts this demand. In bribery, the existence of an abstract proposal or demand that is not yet concretized is sufficient for the crime to be deemed consummated. The offering or demanding party is said to be criminal, while the other party is accepted innocent unless he gives a positive response to the offer or meets the demand in question (Şentürk 1996: 41-44).

In sources dealing with Muslim canonical law, the crime of bribery committed in the form of agreements by the involved parties is not mentioned. Nevertheless, when the protected legal utility is taken into account, the making of an abstract agreement suffices for the crime to occur. Concerning the crime of bribery, the agreement should be made between the parties by their free will or consent, and should be formulated before or during the business transaction that is subject to bribery is carried out. An agreement reached or a benefit provided after the completion of the business transaction in question does not constitute the crime of bribery. Yet, it is possible that the

agreed benefit be provided later provided that it is decided upon at earlier phases of the business transaction. The fact that the offering party did not keep his promise and the offered party could not receive the benefit assigned as the bribe for the service in question despite his completion of it does not stop the crime of bribery from occurring, because the crime is committed with the agreement reached between the relevant parties (Erem 1985).

Much of the evidence that bribery is forbidden in Islam can be found in the Qur'an and the hadith (sayings and deeds of Prophet Mohammed that were accepted by believers as the guidelines for being good Muslims). Although there are no direct references to the word 'bribery' in the Qur'an, the broader meanings of some verses cover bribery, among other criminal conducts. As one verse says: "And eat not up your property among yourselves in vanity, nor seek by it to gain the hearing of the judges that ye may knowingly devour a portion of the property of others wrongfully" (Meanings of the Holy Qur'an, Al-Baqara, 2/188). As can be seen, usurping the possessions of others in canonically evil ways is forbidden. The signification referred to in the verse is concerned more with bribery and unjust self interest than anything else. More direct, egregious and condemnatory utterances are found in a number of hadiths addressing bribery. Some examples read: "God has cursed those who give and take bribes concerning the realm of jurisdiction"; "the prophet of God has condemned those who give and receive bribes"; "the prophet of God has cursed those who give, receive, or mediate bribes". Curse denotes receding into a distance from divine mercy. This occurs only when great sins are committed. In this regard, bribery is one of the heaviest sins, and strictly forbidden (Ümitli 2006: 20).

There are also verses in the Qur'an where God addresses Prophet Mohammed concerning how to distribute justice among his Muslim fellows. Examples of such verses are: "... (Muhammad) judge between them or disclaim jurisdiction ..." (Meanings of the Holy Qur'an, Al-Maidah 5/42) and "Lo! We reveal unto thee the Scripture with the truth that thou mayst judge between mankind by that which Allah showeth thee. And be not thou a pleader for the treacherous" (Meanings of the Holy Qur'an, An-Nisaa 4/105). This implies that the judges under Mohammed's rule were required to be just and truthful in running the mechanisms of justice among Muslim fellows. Bribery is understood in two different ways concerning the judiciary. The first one is the bribe given in order to be appointed a judge. The second one is the bribe given to influence the judicial process in individual cases for biased, partial and often favorable decisions. Both types of bribery are strictly forbidden in Islamic law. For instance, when someone becomes qadi by giving bribes, his appointment is certainly not valid but null and void. Even though such a person has got all the qualifica-

tions to become a judge and give fair judgments, he cannot help being sinful. Concerning the second category of bribery, opinions differ about the decisions given by the judge. According to some, only the judgments for which he receives bribes are unjust and invalid while those that are not corrupted with bribery are fair and valid. Others suggest that in case he receives a bribe during the course of a single judgment, this renders all his judgments false and invalid. A third opinion contends that all his decisions must be valid whether or not he is involved in bribery. However, most Muslim jurists hold the first opinion, that is, only the judgments biased by bribery must be considered false and invalid (Şentürk 1996).

In the fundamental sources of Muslim canonical law, bribery is neither defined in detail nor assigned clear sanctions and punishments. This faced later Muslim jurists with great difficulties in their struggle against bribery. Although they devoted deeper deliberations and insights into the theoretical front of bribery, in practice, however, they suffered lack of agreement that often led to weaknesses and inefficacies in enforcing measures against acts of bribery and corruption (Mumcu 1985).

The principle of individuality concerning penal liability in Islam requires that only the perpetrator of a crime is responsible for it, and no one can be punished unless he himself has committed a crime for any offence committed by someone else. The due punishment is inflicted solely on the perpetrator. Thus, everybody is responsible for his own acts (Dağcı 1999). The Qur'an also refers to this principle in a variety of verses. It states that what each person does shall affect only himself, and no responsible person shall undertake the liability of another's crime (Meanings of the Holy Qur'an, Al-An'am 6/164; Fatir, 35/18; and An-Najm, 53/38). This principle is rendered valid both for this world and hereafter.

For an act to be considered a crime in Muslim law, it must be of an illegitimate nature in the face of the law. In other words, even the act corresponds to the definition of the law, it is not considered a crime unless it transgresses the rights of others. In this sense giving bribes to correct an injustice does not constitute the dimension of outlawry on the part of the crime. Therefore, Muslim law has accepted acts of bribery directed to eliminate dangers or threats against one's life, property and family, as inoffensive according to the conjecture of rightful anchors. Furthermore, Muslim jurists attached full legitimacy to giving bribes in order to maintain the freedom of creed and worship. The fact that Mohammed commanded the assignment of valuable properties to poets who defame religion in their works in return for giving up their false propaganda prepared a traditional-legal ground for bribery in order to prevent assaults directed to religion and piety when necessary. In

such a case the giving party is not said to have committed for he acts in the name of holy symbols. The receiving or demanding party, on the other hand, is deemed to be criminal for the acts on an unjust ground (Ümitli 2006).

One important point here is that gift and bribery should be separated. In some of his hadiths prophet Mohammed encouraged giving and receiving gifts among his followers. "Give and receive from one another gifts, love each other, exchange greetings so that enmity among you disappear"; "exchange gifts among you because the gift uproots the hatred in the heart" (Ümitli 2006: 58-60).

Muslim jurists consider gift under three titles. The first one includes mutual gifting that is legitimate for the giver but makes an unjust gain for the receiver. Gifts that are given to get rid of any unfair treatment, danger or false accusation fall within this category. Such gifts are not considered as bribery in Muslim law for they are deemed to be compatible with law on the basis of conjectural rightfulness. Thus, the giving party is not labeled with the act of bribery while the receiving party is deemed to be criminal for he obtained unjust gains based on evil pretexts. The second type includes mutual gifting that is legitimate for both parties. Gifting based on mutual love and intimacy is of this kind. Prophet Mohammed encouraged gifting exclusively in this sense. The third category includes gifting that is illegitimate for both sides. Gifts that are given to the sultan, members of the judiciary, civil servants, other incumbents or mediators for the actualization of a particular end that is not endorsed by the law are of this kind (Ümitli 2006).

In Muslim law, punishments assigned for bribery become invalid and inapplicable only through the death of the perpetrator, amnesty, prescription, and repentance by the offender (Şentürk 1996). Factors that aggravate the due punishments for the crime of bribery are the fact that the criminal is a member of the judiciary or the government and the recurrence of the crime (Ümitli 2006).

Despite these detailed conceptualizations concerning business and commercial life as well as public administration, rules and regulations concerning public, civil and penal law have often proved to be mere ideals rather than practices that remained in theory as unattainable guiding principles. As clearly stated by Juynboll (1960b: 864):

It is true that, according to the theory of the law-books, these regulations are in all respects of equal value with the prescriptions concerning religious duties, and every Muslim is bound to regard them as obligatory, but in practice it is impossible to observe them, particu-

larly those which concern commercial and other contracts. Everywhere the demands and customs of the commercial intercourse and local manners and customs prevent even the most pious Muslim from observing these regulations; very often the observance of them is hindered by the arbitrary behavior and tyranny of the local authorities. Pious Muslims often ask the advice of able lawyers as to the religious rules concerning matters of commerce, but in practice they find themselves compelled to act contrary to this advice.

What is more, rules and regulations in the Qur'an do not by themselves amount to a complete legal system. Few matters such as murder, adultery, and theft are dealt with specifically and assigned clear sanctions. Most of other criminal acts are left to the discretionary jurisdiction of the qadi. This calls for arbitrary practices, interference from outside, both from local notables, and especially from superior authorities of the central government. There are no clear and direct references to corruption and bribery with fixed penalties (*hadd*). They have been derived from the relevant Qur'anic verses as mentioned above and from the *sunnah* of Muhammed as well as from the *fikh* books, that were written by learned Muslim jurists (Juynboll 1960a, 1960b). This also lead over time to the rise of a secular branch of law based on local customs and administrative disposals almost in all Muslim lands to supplement the divine law. In practice, however, secular law gained primary importance, and rendered its supplementary role to the Shari'ah (Juynboll 1960b, Heyd 1973).

Bribery and Corruption in Ottoman Public Life

The roots of modern Turkey are no doubt anchored in the rich historical and cultural legacy of the Ottoman Empire. Societies can have a chance to create a vision concerning the future only when the historical process is evaluated with an objective perspective. The aspects of Ottoman history of which modern Turks can be proud abound. However, it must be admitted that, according to historians, bribery and corruption are among the fundamental causes that paved the way for the collapse of the empire. It is known that after the *Tanzîmât* (Reform Edict of 1839) both the sultan and high-ranking state officials started to swear in the name of the Qur'an by placing their hands upon it not to receive any bribe. This is quite revealing when the higher rate of bribery especially in appointing and promoting civil servants is taken into account. There was a powerful central authority in the country until the end of the 16th century, exerting its dictates even to the farthest lands of the empire with its strong and well-disciplined cadres. The state had established a highly developed budgetary system within the confines of the time. Little or no lameness concerning fiscal affairs had been tolerated (Cem 1989).

Information comes down to us from the historical accounts of Neşri showing the existence of bribery even in the earliest periods of the Ottoman Empire. According to one example, during the establishment of foot regiments in the reign of Orhan Bey, one of the first steps of the imperial military organization, the qadi of Bursa, Çandarlı Kara Halil Paşa, was said to have taken bribes. The historical account concerning this reads: "... many persons implored the qadi and gave him bribes, saying 'enlist me to be at the service of the sultan'" (Neşri 1995: 155). Whether this account is true or not, yet it shows that the concept of bribery is well known from the earliest periods onwards in the empire. It is observed that bribery entered even the judicial institution during the reign of Bayezid I. Bribery increased among qadis as a result of which the state took preventive measures (Lütfi Paşa 2001). In a poem written by Fuzulî to Süleyman the Magnificent from the place to which he had been sent in exile, one line is quite telling for it shows how far bribery had become common; "I greeted people but they did not acknowledge it saying that it is not a bribe" (Karahan 1948: 70).

In later periods, history books say that the first one to smear bribery to the Ottoman state apparatus was Şemsi Paşa. According to one account of the historian Peçevi who wrote by referring to another historian, Şemsi Paşa, one of the viziers of Murat III, convinced the sultan on a pseudo-pretext to receive a bribe of 40.000 akçes in order to take the revenge of his ancestors, the Kızıl Ahmetli family. He himself told the historian Ali how he smeared bribery to the highest echelon of the state. The same Şemsi Paşa continued after this incidence to take important sums of bribe in return for accepting and processing the petitions submitted to the sultan. He started to give part of the bribes he had received to the sultan, thus acting like a commissioner (Mumcu 1985).

The fiscal system besides the administrative mechanism of the empire started to deteriorate after the 16th century. The state lost its authority gradually and this led to an opportune ground for bribery and corruption. One factor supporting this situation is the increasing problems of subsistence suffered by low-income state officials stemming from the great fiscal bottleneck into which the empire fell towards the end of the century. As a result, their probity and respectability was influenced to a large extent for the negative. Thus, the general distortion of the system as well as the increasing pressures created by great financial shortages on the public officials prompted bribery to become a contagious phenomenon reaching the degree of a well established habituation over time in the course of relations between the Ottoman-Turkish administration and the general populace (Bayar 1979).

According to the observations of the Ottoman Minister of Finance (*defterdâr*), Sarı Mehmet Paşa, corrupt transactions amply increased as of the 16th century. Especially the increased chances of owning private lands, the expansion of tax-farming system (*iltizâm*) and the opening of new fields of business drew civil servants' attention to lucrative activities. They were engaged in obtaining private lands, maintaining herds of sheep and cattle, and trafficking in contraband goods with great ease derived from their official titles and influence (Defterdar Sarı Mehmet Paşa 1969).

From the 17th century onwards, bribery gained further momentum depending on the degree of economic retrogression in state and societal life. Especially the commercialization (the state of being sold and purchased for money) of state services played an effective part in the increase of bribery. The historian Naima states that in the Ottoman state as well as in other states taking bribes for appointing nominees to public positions had always been a commonplace that is impossible to repel from public life. He adds that bribery deeply rooted in the state apparatus, and each public position had a price to be bought or abused (1967, 4: 284-285).

The Ottoman land system began to be spoiled in the hands of feudal lords and tax-farmers from the mid-16th century onwards. The peasant populace often suffered lack of safety concerning their life, property, and honor under their oppression. People had to escape from the yoke of brigands as well as of those who had been acting in the name or with the support of the state. Many authors who were also state officials, deal in their works with the negative aspects of bribery in the said period, and propose remedies for its elimination and prevention. Most important examples of such works include *Asaf-nâme* (book of advices directed to viziers) written by Lütfi Paşa in the 16th century, *Hirzû'l-Mülûk* (amulets of the sovereigns) by an anonymous author that is accepted to be submitted to Murat III, the *Risale* (treatises) written by Koçi Bey in the 17th century that is remembered by his own name, *Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman* (Summary Descriptions of the Sublime Ottoman Laws), written by Hezarfan Hüseyin Efendi, a Seventeenth-Century thinker, and some works belonging to the same period by anonymous authors, such as *Kitâb-i Müstetâb* (book of satires), *Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minîn* (book for the public affairs of Muslims and benefits of Muslim believers), as well as the work named *Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ:Kitab-ı Güldeste* (book of advices to viziers and administrators: a collection of poems) submitted by the Defterdar (minister of finance) Sarı Mehmet Paşa to Ahmet III in the 18th century (Yücel 1988).

It is known that sultans themselves took initiatives to prevent bribery. Orhan Bey and Murat II, for example, used to listen to the problems and complaints

of their subjects from a vantage point or at the spot near the palace gate. One of the chief duties of *Divân-ı Hümâyûn* (Council of State / Sublime Court) was to listen to complaints. The Ottoman sultans used to preside over the sessions of the *Divân* till the end of Mehmed II's reign. However, later sultans left this royal tradition, replacing it with a new and more distanced form of supervision. They began to observe important litigations handled at the *Divân* from a separate unit called *Adâlet Kôşkû* (Mansion of Justice) which had a window directly opening to the *Divân*. Mehmet IV ordered his constructionists and architects to make some physical changes to that end in the palace of Edirne (Adrianopole). This tradition had passed from the Anatolian Seljukids to the Ottoman sultans. The sultans used to go about in disguise (*incognito*) as they could find enough time slots in order to see whether things were being done according to the rules of the establishment. It is also known that some sultans hired spies to submit reports in cipher about corrupt and unruly acts. In addition, the sultan or his grand vizier could send out an inspector or charge a reliable local official upon the complaints of the *reâyâ* (the ruled) for investigation. As a result of these processes when some misdemeanors were discovered, judicial firmans were issued for correction. In these firmans special emphases were given to the protection of the *reâyâ*'s rights, the prohibition of bribery and similar corrupt conducts, and the severe punishments that the state officials who acted in contravention to these rules would incur (Cem 1989: 261-262).

The trends of corruption continued in the 18th century as well, even at greater lengths, and rather than capable persons those who could give more money were appointed to public positions. This situation did not lose any level in the 19th century either. What is more, it is observed that bribes in the form of gifts became widespread in this period. What is worse is that brigands and highway burglars began to give some of the violated and smuggled possessions to officials as bribes in order to secure a foothold and their willful blindness. This means that the rulers were protecting brigands in return for bribes they received (Uluçay 1955). In later periods, bribery became so increased that most literary works made it their chief subject (Karakartal 1995).

Bribery and Corruption in the Ottoman Criminal Law: Examples From the Bursa Shari'a Court Records of 18th Century

We had better make a principal distinction between the classical age (15th and 16th centuries) of the Ottoman Empire, and its later periods, particularly the 19th century, regarding the existence of clear and direct references to the crime of bribery in imperial laws. As shall be seen below, most of the clauses directly referring to bribery appear in later legislation, particularly in the pe-

nal code of 1858 and the civil code of 1876 (*Mecelle*). The *kanunnâmes* (codes of law) of the classical period, the most important ones among which are those issued by Mehmed II (conqueror) and Süleyman the Magnificent, on the other hand, give much emphasis to religious and moral crimes, adultery, homicide, theft, highway robbery, brigandage, and a number of property crimes. Only in a few clauses do we see references to crimes that remind us bribery and similar corrupt actions. Articles 115 and 116 of the common or composite *Kanunnâme* derived by Uriel Heyd taking the texts issued by Mehmed II and Süleyman the Magnificent as the base and incorporating small variations appearing in other codes of law into it have the most relevant definitions:

Article 115: Furthermore, the tax-farmers ... shall not be allowed to interfere with [any person] and shall not collect a fine from him merely on [the allegation of] his [having committed] misdeeds, without anything being proved against him in accordance with the *Shari'a*. If they do collect [a fine], the *cadi* shall again give judgment and let [him] recover [the fine he paid to them] (Heyd 1973: 127).

Article 116: The executive officers (*ehl-i örf*) shall not imprison and hurt any person unless [he is convicted] by the *cadi*.

And [the executive officers] shall collect a fine according to the guilt of every [offender] and shall not collect more [than is due].

And if they do, the *cadi* shall give judgment with respect to the excess of the fine and let [the offender] recover [it] (Heyd 1973: 127).

However, lack of direct references to bribery in the law codes of the golden age does not necessarily mean that there was no bribery in Ottoman society at the time; nor does it mean that criminals of bribery were not convicted and ultimately not punished. Most offences committed by state officials and public administrators, especially by those in higher ranks were dealt with in a separate judicial process that was called *mazâlim* (oppression) jurisdiction. *Mazâlim* jurisdiction was chiefly concerned with the oppressive behaviors of public officers towards people. Since their prominence and rank was most of the time equal to or higher than that of ordinary *qadis*, their cases were dealt with by the Sultan himself and more commonly by the *Divân-ı Hümâyûn* (Sublime Court). Concerning such offenders, *qadis* did the reporting to Istanbul and executed the firmans sent from it. *Mazâlim* jurisdiction used to function on the basis of complaints submitted to the Sublime Court by the people of local areas where oppressive administration started to upset many persons.

The Mazâlim of Sinan Paşa, former Governor General of the Province of Damascus, are quite notorious. Sinan Paşa and his men used to commit habitually a wide range of atrocities including such as imprisoning people without justification, accusing them of various offences, and collecting from them exorbitant fines even for minor crimes like drinking wine. One complainant brought suit against him stating that

Sinan Paşa had charged his (the plaintiff's) son with swearing at (*söğmek*) the Paşa's kapıcı [doorman] and had ordered the culprit to be impaled (*kazığa vurmak*). The desperate father had counted out 400 gold pieces in the presence of the Paşa's *çavuşbaşı* [chief guard], put them in a kerchief, gone to see the Paşa, kissed his knees and given him the money, whereupon the son had been released. In many cases the judge ordered the governor's representative or the *subaşı* [chief of the police] to return the money which had been extorted. But Sinan Paşa, apparently, was not punished ... (Heyd 1973: 212).

The document recording Sinan Paşa's tyrannical acts is dated 1549. Following the classical age, we can both conjecture and assume the increase of financial crimes including in the first place bribery, nepotism, and more general forms of favoritism especially with the weakening of the central government and with the change of land and tax collecting system from public ownership to private initiatives. The composite *kanunnâme* of the classical period compiled by Heyd includes only 126 articles in total dispersed in four chapters. Later codes of law such as the penal code of 1858 and the *Mecelle* (civil code) of 1876 include up to two thousand articles. *Mecelle*, alone, consists of 1851 articles scattered in its preamble and 16 chapters that follow. These law codes retain Islamic principles concerning family law and private life while borrowing elements from the positive jurisprudence of the West, particularly from the French legislation, concerning public administration, business life, and criminal law related to public issues. Thus, bribery as a universal crime and the forms of sanctions due to it appear in these documents with higher frequency and with more direct or clearer expressions.

The crime of bribery could only be handled in the court and upon litigation, because the qadi was not able to prophesy the legal problems of individuals; nor was he entitled to force them to search for their rights. He was not authorized to interfere in this matter (*Mecelle* [civil code adopted in 1876], article 1829).

The victim of bribery is someone who faced danger or suffered damage concerning his legal rights and benefits. The state administration is also a victim in the crime of bribery (Erem 1985). As a matter of fact, the law aims

at maintaining people's trust in an impartial and just public administration via the punishments it assigned to bribery. In other words, its chief concern is to defend the principle that the state services and activities cannot be sold and purchased. Individuals who suffered from unjust treatments and had to give bribes in order to eliminate such wrongs are also victims of bribery. Although victims of this kind seem to be in a criminal position formally and nominally according to law, yet they are not deemed to be genuine criminals due to the unjust treatments they received and material as well as spiritual damages they suffered thereof. The law forgives them on the basis of their conjectural rightfulness (Ümitli 2006). To put differently, they did not choose to be involved in bribery but had to do so under duress.

If the giving party gave a bribe to the qadi, he had the right to reclaim it from him. In Muslim jurisprudence, the judge is liable, as a principle, to return the money or goods he received from a person who brought a case to him. Even when the qadi causes through injustice one of the parties to lose the case and to pay a sum as a fine or compensation to the other party, the victim can reclaim his losses directly from the qadi in lieu of his legal competitor. The giving party is also entitled to bring suit against the mediators involved in the bribery. Nevertheless, he can only open litigation about the mediators of the receiving party. He cannot submit a legal complaint against his own mediator(s) who serve as his attorney(s). His mediator's part ends when he takes the bribe to the person assigned. That is why the giver cannot bring suit against his own mediator. Instead, he can directly charge from the receiver what he has given to him. As for the mediator of the other party; he has received the bribe in the name of the receiver. In this case there is a relationship between the mediator and the receiver similar to legal proxy. Thus, the giving party can reclaim what he has given first from the mediator rather than the real receiver because he is also in a legally responsible position like his receiving patron. The mediator cannot get rid of legal responsibility even after the receiver dies. In sum, the giver can at any time bring suit against him (Şentürk 1996). As these legal identifications show, the mediator is tied to either receiver or giver of bribe with a legal bond. That is why the mediator cannot be called as witness to the case of bribery of which he is already an integral part, for the existence of conflicts of interest (Mumcu 1985).

In Ottoman judicial system proof is chiefly a responsibility of the plaintiff. The law assumes an individual to be innocent and under no obligation unless otherwise is proven (*Mecelle*, article 8). Therefore, the defendant is not obliged to prove that he is innocent or under no obligation of any sort.

The crime of bribery can be classed among financial crimes. The proof of financial crimes is possible by way of confession, testimony, taking an oath, abstaining from taking an oath (*nükûl*), and some inferences from accompanying circumstances (*karîne*). When a person, who had to give a bribe under duress, opens litigation, the court invites both the plaintiff and the defendant(s) for hearing. The defendant is asked about whether or not he admits the accusations directed at him in the suit brought against him. If he admits the blame, the plaintiff does not need to do anything else to prove his case because the defendant is said to have confessed his crime (Şentürk 1996).

In Islamic-Ottoman law not every crime is assigned clear punishments. Only the major crimes that violate the rights of individuals and public order are assigned clear and separate punishments. Sanctions to be inflicted for other offences are left to the legislative body (*ulu'l-emr*) of the time. Punishments concerning the crime of bribery fall under this second category (Şentürk 1996).

One of the punishments assigned for bribery is confiscation. In confiscation the ownership rights of a culprit are ended in part or in total in return for his crime. His rights are devolved to an official institution. If the receiver has alienated the bribe he had received by converting it into some form of possessions or assigning it to someone else, the alienated property is confiscated in full. If the money or property received as a bribe is no more available either in its initial or alienated form, its equivalent is taken back and returned to the giving party provided he gave it under duress. In case the giving party has died, it is returned to his legal heirs. Similarly, if the receiver has died his heirs are legally obliged to return the bribe itself or its equivalent to the giver. If they cannot find the receiver, they give the bribe to the poor as alms (*ta-sadduk*) (Şentürk 1996).

Muslim jurists have different opinions about confiscation of property as a form of discretionary punishment (*ta'zir*) assigned for the crime of bribery. Most jurists in the *Hanbalî*, *Hanafî*, and *Shafiî* schools of Islam object to the infliction of discretionary punishment on the culprit, suggesting that it is not canonically permissible. The *Malikî* jurists, on the other hand, contend that if the offence of the criminal is relevant to the possession itself or its equivalent, the sum to be returned to the victim can be taken from it (Şentürk 1996).

Dismissal from office is another form of discretionary punishment given for the crime of bribery. Most jurists hold the opinion that the judge who receives bribes must be dismissed from his office. These punishments applied to judges are also valid for all officials. A third form of punishment for bribery is *kalebendlik* (confinement in a fortress), a form of prison sentence or penal servitude for convicted state officials.

The articles of the imperial criminal code of 1858 concerning the crime of bribery and the punishments to be inflicted on the giver, receiver, and mediator read as follow:

Article 74: If a person, who had already been convicted of the crime of bribery and served his due sentence, commits this crime a second time, the bribe he received is taken from him doubly, he is confined in a fortress for not less than five years, and he is deprived of official duty for life (Akgündüz 1986: 846).

Article 75: In recurrence of the crimes of giving or negotiating bribes, confinement in a fortress for not less than five years plus deprivation of rank and official duty are inflicted as due punishments (Akgündüz 1986: 846).

One example of dismissal from office as a penalty for bribery is found in the Shari'a Court Registers of Bursa (BŞS). The case is about Mahmut Efendi who was the scribe of the law-court of Bursa. He used to take money from the poor in ways that are contrary to the Shari'a, engaging in trickery in collaboration with other public administrators. Additionally, when two adversaries came to the court for the legal resolution of their conflict, he took bribes from the unrighteous party and made him righteous, thus inhibiting the implementation of the Shari'a. Because a number of complaints were submitted to the court concerning his oppressive behaviors victimizing many people, the sultan sent a firman in 1744, ordering his dismissal from the position of court scribe on the following pretext: "during my reign, the effect of which is happiness, I show absolutely none of my sublime mercy to the harassment and oppression of anyone from among the poor" (BŞS B 158 33a).

In case where some people were appointed to certain official duties on the basis of bribery, they are dismissed from office upon denunciation. One of such persons is Mehmet Şeyh, known as Çavuşoğlu. When he was a standard-bearer of the Janissaries, he was not a modest person. He had always been influencing *qadis* and their assistants (*nâibs*), trying to have the court cases being cancelled by bribery, causing the destruction of the houses of many Muslims, and reserving open public positions by the force of *qadi* for himself despite his inadequate merits or for his son who was a disgrace like him rather than for those who really deserved them. A complaint was submitted about his corrupt deeds, according to which he used to occupy with false patents the sheikhdom of Seyyid Nasır Lodge, the imamate of Başçı İbrahim Bey Mosque, the trusteeship of about ten different pious foundations, and the duties of reciting the Qur'an, presidency, scribing, and tax collecting in about twenty different pious foundations. It was understood

through a legal investigation that all of the accusations were true. Thus, all these duties were taken from him and distributed to others who really deserved them in 1724 (Kepecioğlu, 3: 288).

As said before, one of the discretionary penalties given for bribery was prison sentence. According to the penal code of 1858, this form of punishment was also applicable to women. Women, who had given, received, or negotiated bribes, were to be punished with a one-year prison sentence (Akgündüz 1986).

Exile as a form of another discretionary punishment consists of removing the culprit from his place of settlement to another for some time. The duration of exile was determined by the judge. The former chief military judge (*ka-zasker*) of Anatolia, Veliyüddin Efendi who had been accused of taking bribes was sent in exile to Mytilene (anc. Lesbos) in order to keep the imputers in silence and repose (Mumcu 1985). The duration of exile was determined to be six years in the imperial penal code of 1858 (Akgündüz 1986).

Like all kinds of penal applications, the punishment of exile aims, in the first place, at the regret and rehabilitation of culprits. However, some people who were involved in bribery and punished with exile thereof made this crime a habit of themselves and even went to great lengths as to kill some innocent individuals without any justification, without being satisfied with bribery alone. In a way, some forms of punishments like banishment led to a kind of “deviation amplification spiral” in some perpetrators instead of redressal (Downes 2000). One of such incorrigible offenders is Numan Efendi. He was sent in exile a number of times for acts of bribery and greed. Since some of his corrupt and disgraceful acts had been heard by the sultan during his tenure as the governor of Edirne, he was banished to Bursa. When a notorious rebel named Abaza Hasan incited an upheaval against the government and sieged Bursa, he undertook unexpectedly the defense of the city, organizing the local notables as well as the local populace into a defense line in the fortress. His heroic courage, valiance, and leadership prevented the fall of the town and the subjugation of its people to offending brigands. His valiant deeds were highly appreciated by the sultan and, as a result, he was awarded with the office of qadi in Bursa. Nevertheless, when the rebellion was repulsed, the passion for money and property characterizing his temperament resumed. He started to collect money by force from the wealthy notables of Bursa and of its whereabouts, saying to some “you supported the brigands [during the siege]” and “brigands entrusted some of their possessions to you for safekeeping” to others. His oppressive behaviors included even the killing of some persons to that end. Besides these, he collected money from many people by threatening them with prison sentence. When

the sultan visited Bursa, local people complained about his atrocities to him. After a comprehensive legal investigation it was understood that the claims of complainants were true. He was executed on the eve of *Bairam* (the sacred day of Muslims) in Bursa upon the *fetwa* given by the *Sheikhulislam* (the head of dignitaries, who occupied the third place in imperial protocol after the sultan and the grand vizier), Esirî Mehmet Efendi (Kepecioğlu, 3: 457).

Rich people with good reputation in their places of settlement were known as the *ayan* (local notables) in the Ottoman history. These people were highly influential in the maintenance of law and public order as well as in that of peace and repose among local populace. According to a *firman* sent to Bursa in 1779, it was learned that some people had the governors and the *qadis* enlist themselves to the class of *ayan* by giving them bribes or serving at their retinue. These people started to oppress the poor by writing extra illegal amounts to their yearly tax-book. They also dared to have the governors and *qadis* punish those people with whom they were at odds by showing them guilty through imputations and false accusations. In order to eliminate such oppressive cases the *firman* ordered the selection of *ayan* through elaborate investigations. It also ruled out the issuing of any mandate or letter of appointment by governors and *qadis* to anyone for their entry into the class of *ayan* anymore (Kepecioğlu, 1: 203).

In addition to this, although capital punishment was officially meted out to some heavy criminals, they were forgiven thanks to the protection of some influential administrators or local notables. One such legally privileged person is Osman Agha from the Yenişehir district of Bursa, known as Sarıcaoğlu, who was exempted from death penalty. Since he was a rich local notable, he was asked to join the army with 500 soldiers at his retinue. However, he used his power and men to plunder the possessions of people. As a result, his execution was ordered, but thanks to the patronage of Ali Bey, the *vaiivode* (mayor or governor in Slavic languages) of Bilecik, he was forgiven in 1814 provided that he returned what he had usurped to their owners (BŞS B 76 5a-b).

We also encounter in Ottoman history some people who were either subject to imputations or who were engaged in false witnessing in the process of bribery. One example found in Bursa register concerning with such events is about Kaşif Mehmet Efendi, the son-in-law of Sair Ibrahim Efendi who was one of the scribes of *Divan-ı Hümayun* (Council of State). Upon the death of Ibrahim Efendi, the large fief conferred upon him with an annual produce equivalent to four purses of gold pieces (40.000 gold pieces in Ottoman usage) was turned over to Kaşif Mehmet Efendi. The fief had originally been

granted to maintain the well-being of Ibrahim Efendi's family although he had not been legally entitled to it for he had not got a son. Therefore the transfer of the property to the embezzlement of his son-in-law was legally invalid. Probably when investigated by a newly appointed qadi or public administrator after change of duty, Kaşif Mehmet Efendi defended his unjustified entitlement to the fief in question saying "I gave 1.500 gold pieces as bribe to Hacı Salih Efendi, the treasurer of the grand vizier Silahtar Mehmet Paşa for the passing of the said fief to myself". Upon his claim, a *firman* was sent to the *qadi* of Bursa in 1781 for a detailed judicial investigation of the case. Although Hacı Salih had not interceded or beseeched at all as he had not been occupying this office and the transfer of this property to him had been put into effect during the former grand vizier Halil Paşa's office as the chief scribe before his grand vizierate, Kaşif Mehmet Efendi made a false explanation with the testimony of a false witness named Müezzın Halil during the court session held in the esteemed presence of the current grand vizier a weak ago. During the trial Kaşif Mehmet Efendi said that he had given the bribe in the treasure room. Müezzın Halil, too, said: "he had given the 1.500 gold pieces in the treasure room during my presence and testimony". When he was asked to show where the treasure room was, he said before more than 200 hundred audiences: "I cannot identify the treasure room; it is not a place at which I had arrived that I can show it". Thus, the accusation proved to be false. The fief was taken over from him, and he was banished to Bursa as required by the court verdict. However he was forgiven 124 days later upon the request of his mother-in-law, who stated that his wife and child were in wretchedness (Kepecioğlu, 3: 192).

In some instances where some people were falsely blamed for taking bribes and were found to be innocent after judicial investigations, imperial firmans were sent to rule out imputations about these people. On example of this sort is about Hacı Mustafa. He was known as '*mütevelli*'. Many people from Bursa submitted a complaint about him to the court. They claimed that he was not an inoffensive person, that he was an intriguer not afraid of sin, that he was always in thick with judges and officers, that he was sneakily spying against people and causing them to be punished unjustly, and that he spread the habit of taking bribes. A *firman* was sent to Bursa which ordered to severely threaten him not to do such mischief anymore and to abstain from them entirely. In the meantime, many persons from the local notables, ordinary populace, and tradesmen came to the court and defended Hacı Mustafa stating that he was an inoffensive person frightened of even his own shadow and calculating the consequences of all his actions, that he hated oppressors, that he devoted himself to charity, philanthropy and altruism, and that all of what had been reported about him to the sultan was nothing but lies, deceits, frauds, and

misinformation. Since the qadi of Bursa had reported his good character and conduct to the Sublime Court, a second firman was sent to the qadi of Bursa in 1742. The new firman ordered that no one act in enmity towards him contrary to the Shari'a (Kepecioğlu, 3: 409).

When a case was submitted to the court, the fee to be paid to the court usher and the court fee received for other services were taken from the party who was found to be guilty at the end of the trial. According to a firman dating 1764, some people in both Anatolia and Rumelia used to oppress people by bringing forged suit against innocent persons for vengeance or for other hidden agendas. Such forged litigations harassed people not only living in big cities but also in small towns and even in villages. To that end, such evil-doers even went to Istanbul. They could find a way out for submitting their false cases to the Sublime Court through the writ or petition usually they obtained by giving bribes. Although their claims were unfounded, yet they were able to hurt and frighten the people who were put by fraud into the position of defendants. What is more, despite the common practice that, according to *fatwa*, all court fees including the sum to be paid to the usher were being collected from the losing party, they did not pay at all, casting all that liability to the defendants who had been found totally innocent by the court. When the sultan heard that many people had been victimized through such unfair actions and procedures, he sent the firman in question which ordered the interdiction and elimination of such evil practices as well as the collection of the court fees from the evil-doers even if they were in the position of plaintiffs, and not from defendants (BŞS B 183 2a).

The unjust treatments received by the people of lands under Ottoman rule from local administrators were criticized at every period by some intellectuals or other figures of prominence, particularly the Sunnî Sufis. One of the openly criticized treatments was the administrative discriminations committed against the Bektashi community. Abdullah, son of Abdülvehhab, from Tetova of Mecedonia, the sheikh of the Nakshibendi order, popularly known as Ilhami Baba (d. 1821) was the foremost critic of the pressures and ill-treatments directed towards the Bektashi lodge in Tetova province. He clearly stated that he did not approve the oppressive initiatives taken by local administrators in Tetova. In fact, Ilhami Baba's criticisms were concerned with the social injustices caused by politicians when trying to establish their domination, ill-treatments conducted by the local administrators and civil servants towards people, inequalities practiced in the collection of taxes and the involvement of officials in bribery and corruption. However, Ilhami Baba had to pay the cost of his reactions with his life. He was executed on the basis of various accusations, real or virtual (Cehajic 1999).

It is observed that some local officials used to oppress people through various threatening means known as *ziyâret* (visit) or *hediye* (gift). Some public figures even went to great lengths as to use these means as a trump to seize money and valuable objects from people. Karabey, whose name is found in Bursa registers, is one of such figures. Karabey was from the Karasel village of Yenişehir district of Bursa. He used to seize money from pashas and captains of irregular military forces by threatening them with sending visitors to them. Since the inhabitants of Koçi, Boğaz, Barçin, Ebe, Subaşı and many other villages submitted a complaint about Karabey, the qadi of Yenişehir, Ali Efendi, reported the case to the retinue of the sultan during a state occasion in 1715. It was then ordered that the said person be searched in Kütahya and Yenişehir as well as in their surroundings and be confined to the nearest fortress if the accusations made about him could be proved at the court according to the Shari'a. A major tactic through which he used to oppress people was going to a village and saying to the peasants "give me 500 akçes, otherwise I will invite the governor of Bursa to your village". The peasants used to give what he wanted being afraid of a greater plundering which would result from the visit of the governor and his men. In case the peasants did not give the money demanded by him, he used to go to the governor of Bursa and request him to pay a visit to the village at issue. The governors were generally inclined to accept his request. Governors used to visit villages with a crowd of men at his retinue or they used to send their men under the command of one of his representatives. When the governor came to a village, the poor villagers were ruined because the governor was accompanied by at least 150-200 horsemen. These men used to eat whatever they could find in the village like chicken, sheep, goat, and, in addition they used to collect whatever amount of money they wished from the peasants (Kepecioğlu 3: 48).

A final but probably one of the most interesting examples of bribery is about Bezm-i Âlem Valide Sultan, who was the wife of Mahmut II and the mother of Abdülmecit. Ahmet Paşa, the governor of Ottoman Egypt at the time sent as present a set of musical instruments consisting of *kemençes* (small violins with three strings played like a cello), *uds* (lute-like instruments with six pairs of strings played with a plectrum), *kanuns* (zither-like musical instruments with 72 strings) and Arab *defs* (tambourines with cymbals) as well as a team of very well-trained musicians including *hânenes* (singers) and *sâzenes* (players of musical instruments). This was found quite revealing at the time. Cevdet Paşa implies in his *Tezâkir* (memoranda) that Ferec Yüsr, one of the greatest merchants of Jidda, made great profits by exchanging the gold pieces he had bought from the state treasure at low rates for quite higher prices at towns of the Hejaz, and that he used to give bribes to persons of top authority and influence in Istanbul including Bezm-i Âlem Valide Sultan in order to maintain

such commercial privileges conferred upon him. Cevdet Paşa also implies that she used to obtain some crucial gains from such regulations as these and other affairs concerning customs duties with her title of mother to the sultan. Another figure favored by Bezm-i Âlem Valide Sultan is Tahsin Bey, a former *reîsü'l-ulemâ* (the highest ranking of the military judges of Rumelia) who was later appointed as the *nakîbü'l-eşrâf* (representative of the Sherif of Mecca at Istanbul). The aim of this office was to give certificates to descendants of prophet Muhammed, prevent the making of forged documents to obtain this quality and to protect the purity of Muhammedan line in Istanbul. Cevdet Paşa states that Tahsin Bey could make a lot of money from the sales of *iltizams* (title-deeds for collecting state taxes and revenues) thanks to his special connections with Bezm-i Âlem Valide Sultan (Cevdet Paşa 1986: 94). What renders this case so interesting is that it involves a woman, an extremely elite one. In none of the examples we cited so far was there a woman involved in bribery as taker, giver, or negotiator. This can be explained by a couple of reasons. First, women are generally less inclined to commit crimes compared to men. Second, much crime is left unreported (Downes 2000). Those committed by women may be more so than those committed by men due to cultural factors attaching women to private life and to men's guardianship.

Conclusion

The fundamental aim of criminalizing and thus punishing bribery is, above all, to maintain the public trust in state administration. Other aims include enforcing discipline in public administration, maintaining peace and solidarity in society. Bribery, which is no doubt a bleeding wound almost in all societies, may stem from a variety of economic, sociological, psychological, moral, and educational reasons individually or in combination of some or all of these. Administrators as well as civil societal organizations and ordinary citizens should play important collective as well as individual roles in preventing bribery and its negative discontents. The enforcement of an effective judicial system maintaining the rule of law, and invoking a strong sense of justice among populace based on the legitimacy of the political system and its institutional agents are the keys of eradicating or at least of minimizing bribery. Citizens, professional associations, and NGOs must communicate and cooperate with public institutions and judicial authorities with feelings of conscience, attachment, participation, and dedication especially in uncovering the unruly acts and their perpetrators.

The Ottoman state adopted the principles of Islam that had been reinterpreted or reformulated by the Hanafi School which reserved the largest room for the secular legislative among the four major schools of Islam. This choice on the part of the Ottoman rulers was of course not accidental, since

the Empire descended from the autonomous, non-Islamic and Shamanist traditions of Central Asia as much as it did from the canonical principles of Islam. Thus, the Ottoman law codes were never purely Islamic or purely secular. Rather, they evolved as a blend of them, retaining most of the time the characteristics of Islamic law only in form and nominally. In substance and contents, however, they were reverberate of the priorities set by the sovereign and the state apparatus according to the needs and requirements of time and circumstances. Although the laws were strictly and imperviously stated, the applications of them were not of course automated. Had the laws been easily and automatically implemented in a society on an equal basis for everybody, all criminal problems would have been solved in entirety.

Concerning bribery or other offences, the application of Ottoman laws can best be understood from a legal anthropological perspective (Gerber 1994) according to which justice is distributed through a process of power relations and tension among different players, each trying to gain his own interests the top priority through interpreting legal principles on a casuistic basis. Who would gain and who would lose in the process of jurisdiction depended most of the time on how much resources (economic power, support of judicial authorities, favor of the sovereign, sympathy of the other influential third parties) that could be judicially mobilized.

Nevertheless, this does not mean that the Ottoman law and its practice was totally arbitrary and changeful as formulated in the Weberian concepts of Sultanic justice and qadi justice where the Sultan can interfere with the judicial process at any time and as he wishes while the qadi produces impromptu solutions out of his instant imaginations to legal cases submitted to him. Despite its substantial patrimonial characteristics, the Ottoman justice system had, no doubt, a certain degree of predictability (Gerber 1994).

Western travelers and scholars have had different opinions about the form and functioning of the Ottoman judicial system. While some were impressed by its efficiency, deterring effect, and expediency, others found it arbitrary, unpredictable, and even tyrannical. Both evaluations are equally stereotypical taking the entire system on a wholesale basis. Yet, still others who had examined the system discretely in its component parts found good things as well as bad things in it.

Charles XII took refuge with the Ottoman Empire and had to govern his state from far off when he was defeated by the Russians in 1709. Inspired by the institution of SheikhuIslam in the Ottoman Empire, Charles opened a bureau of ombudsman to check his civil servants. Al Wahab argues in his article "The Swedish Institution of Ombudsman" that this institution was inspired by the

Ottoman administrative system and Islamic law (http://www.tbmm.gov.tr/komisyonyolsuzluk_arastirma/kaynaklar/Kisim_1.pdf).

The office of ombudsman entered the judicial systems of the West first time in 1809 in Sweden as a constitutional institution. However, it was derived from Islamic and Ottoman precedents. Its historical traces can be found in such Muslim institutions like *Divan-ı Mezalim* (Court of Oppressions), *Dâr'ül-Adl* (House of Justice), and *Divân-ı Hümâyûn* (Sublime Court or Council of State) that had been an integral part of administrative and judicial systems of all major past Muslim states including the Abbasid, Omayyad, Seljukid, and the Ottoman.

The concept of ombudsman as a universal institution of modern democracies was recommended to member states by the European Parliament during the 1971 Vienna Conference on Human Rights. It recommended the member states “to establish an institution in line with the functioning of the Scandinavian bureau of ombudsman to receive and examine the individual complaints about the treatments of governmental units based on the right to complaint” (http://www.tbmm.gov.tr/komisyonyolsuzluk_arastirma/kaynaklar/Kisim_1.pdf).

The parliament went a step further towards putting this institution into action by encouraging the 25 member states to that end.

In modern Turkey we do not yet have an institution of ombudsman. Only recently, concerning the legislative harmonization packages passed by the Turkish Parliament in line with Turkey's perennial project of joining the European Union, have some discussions started about establishing a bureau of ombudsman in the Turkish public. The inspirations for these debates came more from the EU and other international circles than from internal dynamics. This is quite in tandem with Turkey's Westernization, modernization, and democratization processes. Especially during the single-party period, Turkey turned its face towards the West for its future, and its ancient history in Central Asia for its past, thus neglecting its Islamic and Ottoman legacy. This Western-oriented policy line led Turkish governments to adopt all important reforms from Western institutions. Adoption of the Swiss civil code, Italian penal code, and French constitutional law are just few examples. While Turkey is examining the Swedish practice for establishing an office of ombudsman, the Swedes have already found it in, and adopted from, the Islamic-Ottoman legal tradition. Thus, Turkey still maintains its position since the establishment of the Republic in 1923 as a state appreciating the assets of its own history only when they are adopted and used in the West, probably without being aware of their Turco-Islamic origins and precedents.

References

- Ahmed Cevdet Paşa (1986). *Tezâkir* (Memoranda), 13-20, 2nd ed., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Akgündüz, Ahmet (1986). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (Collection of Comparative Studies in Islamic and Ottoman Law), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Bayar, Yavuz (1979). "Türk Kamu Yönetiminde Rüşvet" ("Bribery in Turkish Public Administration"), *Amme İdaresi Dergisi*, vol.12, no.3, pp. 40-52.
- Bursa Şer'iyye Sicilleri (Bursa Shari'a Court Registers) (BŞS) B 76, B 158, B 183.
- Cehajic, Dzemat (1999). "Nakşibendî Tarikatının Bosna-Hersek ve Genel Olarak Yugoslavya'daki Sosyo-Politik Durumları" (The Socio-Political Conditions of the Nakshibandî Order in Bosnia-Herzegovina and Yugoslavia at Large), *Dinî Araştırmalar (Osmanlı Özel Sayısı)* (Religious Studies / Special Issue on the Ottoman Case), Ankara, vol. 2, no. 5, pp. 377-386.
- Cem, İsmail (1989). *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi* (The History of Underdevelopment in Turkey), İstanbul: Cem Yayınevi.
- Dağcı, Şamil (1999). *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller* (Battery against Individuals in Muslim Criminal Law), 2nd ed., Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1969), Nesayih'ul-Vüzera V'el-Ümerâ* (Kitab-ı Güldeste) Devlet Adamlarına Öğütler (Advices for Viziers and State Administrators: An Anthology of Poems), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Downes, David (2000). "Crime and Deviance", in Steve Taylor (ed.), *Sociology: Issues and Debates*, New York: Palgrave, pp. 231-252.
- Erem, Faruk (1959). *Devlet İdaresi ve Amme Nizamı Aleyhine Cürümler* (Crimes against State Administration and Public Order), Ankara: Güzel Sanatlar Matb.
- _____ (1985). *Türk Ceza Hukuku (Özel Hükümler)* (Turkish Criminal Law [Special Clauses], vol. 3, Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Gerber, Haim (1994). *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, New York: SUNY Press.
- Heyet (1985). *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye* (Book of Judicial Commands), İstanbul: Hikmet Yay.
- Heyd, Uriel (1973). *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford: Clarendon Press.
<http://www.ttk.gov.tr>
- Juynboll, W. Theodoor (1960a). "Crimes and Punishments (Muhammadan)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, vol. 4, pp. 290-294.
- _____ (1960b). "Law (Muhammadan)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, vol. 7, pp. 858-883.

- Karahan, Abdülkadir (1948). *Fuzûlî'nin Mektupları* (The Letters of Fuzûlî), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Karakartal, Oğuz (1995). *Türk Edebiyatında Para (1870-1970)* (Money in Turkish Literature [1870-1970]), İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Turkish Studies Institute of Marmara University), unpublished doctoral dissertation.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü* (Bursa Register), vols. 1, 3, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi (Library of Manuscript and Old Printed Works in Bursa, Genel Kit. (Gen. Col.), No. 4519, 4521.
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Meali* (The Qur'an and Its Turkish Description).
- Lütfi Paşa (2001). *Tevarih-i Al-î Osman*, (Annals of the Sublime Ottoman), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Meanings of Holy Qur'an*, (by Marmaduke Pickthall) www.al-sunnah.com.
- Mehmet Neşri (1995). *Kitâb-ı Cihannümâ-Neşri Tarihi* (Book of the World-the History of Neşri), (eds.: Faik Reşit Unat-Mehmet and A. Köymen), vol. 1, 3rd ed., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Mumcu, Ahmet (1985). *Tarih İçindeki Genel Gelişimiyle Birlikte Osmanlıda Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)* (Bribery in the Ottoman Empire with Reference to Its General Historical development [Especially in the Judicial Realm], 2nd ed., İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Mustafa Naima (1967). *Tarih-i Naima* (The Histography of Naima), vol. 4, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.
- Önder, Ayhan (1994). *Türk Ceza Hukuku Özel Hükümler* (Turkish Penal Law [Special Clauses]), İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Şentürk, Ö. Faruk (1996). *İslâm Hukukunda Rüşvet* (Bribery in Islamic Law), Bursa: U. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Institute of the Social Sciences of Uludağ University), unpublished master's thesis.
- Uluçay, M. Çağatay (1955). *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkışyalık ve Halk Hareketleri* (Brigandage and Popular Upheavals at Saruhan in the 18th and 19th Centuries), İstanbul: Berksoy Basımevi.
- Ümitli, Mehmet (2006). *İslam Hukukunda Rüşvet Suçu ve Hukuki Sonuçları* (The Crime of Bribery and Its Legal Consequences in Muslim Law), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Institute of the Social Sciences of Ankara University), unpublished master's thesis.
- Yücel, Yaşar (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* (Documental Sources about the Ottoman State Apparatus), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Rüşvet ve 18. Yüzyılda Bursa Şer'iyeye Sicillerine Yansıyan Örnekler

Ömer Düzbakar*

Özet: Toplumda huzurun sağlanabilmesi için görevlilerin yasalara uygun davranması, vatandaşlara eşit muamele ederek herhangi bir ayrıcalık yapmaması gerekmektedir. Rüşvetin yaygın olduğu bir toplumda idareye duyulan güven sarsılmakla kalmayıp, idarenin görevliye verdiği yetki de suiistimal edilmektedir. Devletin rüşvet suçunu işleyenleri cezalandırılması öncelikle idareye duyulan güveni, bunun arkasındaki kamu düzenini, görevlilerde bulunması gereken disiplini korumakta, idarenin düzenli ve toplum yararına uygun olarak çalışmasını sağlamaktadır.

Altı asır ayakta kalan Osmanlının en önemli özelliklerinden biri de toplum içinde adaleti sağlamasıdır. Fakat zamanla başta yargı olmak üzere rüşvet toplumda yaygın hale gelmiştir. Öyle ki rüşveti önlemekle görevli kişilerin adının karıştığı olaylar görülmektedir.

18. yüzyıl Osmanlı toplumu için ekonomik, toplumsal ve siyasal bunalımın derinleştiği bir dönem olmuştur. Artık yapılan fetihlerle dolu başarılı dönemler çoktan geride kalmış, doğuda ve batıda birbiri ardınca gelen savaşlar toplumun gücünü iyice zayıflatmıştır. Klasik dönemdeki yapısı büyük ölçüde çözülen toprak düzeni kentlere göçü arttırdığı gibi tarımsal üretimde de büyük düşüslere yol açmıştır. Tüm bunların oluşturduğu olumsuz ortam devlet ile halk arasında gittikçe derinleşen güvensizlik ve bu ortamın bir sonucu olarak rüşvet olaylarındaki artışı beraberinde getirmiştir. Böyle bir ortamın Bursa'ya rüşvet olayları açısından yansımaları bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Osmanlı, Rüşvet, Ceza Hukuku, 18. Yüzyıl, Bursa.

* Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü / BURSA
oduzbakar@gmail.com

Коррупция в османском исламском уголовном праве и примеры из реестра шариатского суда г.Бурсы 18 века

Омер Дюзбакар*

Резюме: Для сохранения спокойствия в обществе, необходимо чтобы должностные лица действовали в соответствии с законом и обеспечивали равное обращение с гражданами без каких-либо проявлений дискриминации. В обществе, где преобладает широко распространенная коррупция, не только подрывается доверие к администрации, а также имеют место злоупотребления государственных служащих предоставленными им полномочиями. Жесткие наказания лиц, причастных к коррупции, укрепляют доверие к администрации, а также позволяют поддерживать общественный порядок, сохранить необходимую должностную дисциплину, обеспечить регулярное функционирование администрации на благо общества. Одной из основных характеристик османов, правивших в течение шести столетий, является их способность обеспечивать справедливость в обществе. Однако, с течением времени, коррупция получила широкое распространение в обществе, особенно среди судей. Причем настолько, что должностные лица, обязанные предупреждать различные случаи коррупции, были сами в нее вовлечены.

18 век был периодом обострения экономического, социального и политического кризиса Османской империи. Золотая эпоха великих завоеваний осталась позади, и войны, которые вспыхивали одна за другой как на западе, так и востоке империи, значительно ослабили силы государства. Структура земельных отношений классического периода была нарушена и способствовала увеличению миграции в городские районы, в свою очередь это привело к резкому падению сельскохозяйственного производства. Все эти негативные обстоятельства способствовали возникновению и углублению недоверия между государством и общественностью, а также привели к заметному росту коррупции по всей стране. Влияние подобной нежелательной ситуации и ее отражение с точки зрения взяточничества в городе Бурса является основой настоящего исследования.

Ключевые Слова: Ислам, Османиды, Взятничество, Коррупция, Уголовное Право, 18 Век, Бурса.

* Университет Улудаг, Педагогический факультет, кафедра начального образования / Бурса
oduzbakar@gmail.com

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları

Nejla Günay*

Özet: Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine başlattığı seferberlik emrine başta Zeytun Ermenileri olmak üzere bazı Ermeniler uymadılar. Orduya katılan Ermenilerden bir kısmı askerden kaçarken bir kısmı da Rus ordusuna katılıp Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri ucu olarak görev yaptılar. Zeytun Ermenileri, İtilaf Devletleri'nin savaşı kazanması hâlinde bağımsızlıklarını kazanacaklarını düşündüklerinden savaştan önce ve savaş sırasında isyan çıkardılar. Böylece savaş hâlinde olan Osmanlı ordusunun bir kısmını cephe-lerden uzak tutarak iç asayişle ilgilenmek zorunda bıraktılar. Bu çalışmada Zeytun Ermenilerinin İtilaf Devletleriyle ilişkileri ve bunun sonucunda çıkardıkları isyanların sebep ve sonuçları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Zeytun, Rusya, İngiltere, Ermeniler.

Giriş

XX. yüzyıl başlarında bazı ülkelerin İngiltere ve Almanya liderliğinde gruplaş-tıkları daha açık bir hâl almıştı. Dünyayı büyük bir savaşa doğru sürükleyen bu gruplaşma, toprakları birçok büyük devletin iştahını kabartan Osmanlı Devleti için pek hayra alamet değildi. Osmanlı Devleti'nin içinde de karışık-lıklar yaşanmaktaydı. Nitekim 1908 yılında Meşrutiyet'in ilan edilmesinden hemen sonra Adana'da Türkler ve Ermeniler arasında büyük bir kargaşa yaşanmış ve birçok insan hayatını kaybetmişti. Hemen ardından İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ederek 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile burayı Os-manlılardan alıp Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika ile bağını kopardılar. Bu sırada Balkan Devletleri Osmanlı Devleti'ni Balkanlardan atmak için saldırıya geçtiler. Bağımsızlıklarını kazanmak isteyen Anadolu Ermenileri, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki durumunu bulunmaz bir fırsat olarak gördüler ve kendi aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakıp birlikte hareket etmeye başladılar (Bildirci: 59). Ekim 1912'de, Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Taşnaksutyun, Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun katıldığı danışma toplantısı sonunda: "Kahrolsun savaş! Yaşasın halkların uluslararası da-

* Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ ANKARA
ngunay@gazi.edu.tr

yanışması!" içerikli bir çağrı yapıldı. Ermeniler bu çağrıya uyararak Osmanlı ordusu için askerlik yapmaktan kaçındılar. Mesela Zeytun Ermenileri, tüm Balkan Savaşı boyunca askere bir tek kişi yollamadılar (Avagyan 2005: 109). Seferberlik emrine uymayan Zeytunlu Ermeniler bir taraftan Avrupa gazetelerinde propaganda yaparak Maraş ve Cebel-i Bereket arasındaki Ermeni köylerinde yaşayan kadın ve kızların Müslümanlar tarafından dağlara kaldırıldığına dair yalan haberler yayarken (HR.SYS.:84/18) bir taraftan da silahlanma faaliyetlerine devam ettiler. 1913 yılında Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin Zeytun şubesi, parti merkezinden silah talebinde bulundu (Avagyan 2005: 116).

1913 yılının yazında Zeytun'da bazı küçük olaylar yaşandı. 1 Temmuz 1913'te Maraş'tan Göksun'a giden bir kadını muhafaza etmesi için yanına verilen jandarma süvarisi Ahmet ile Suçatı Karakolu'na giden İstepan ve Mustafa isimindeki süvari jandarma ve yolcular Kakor (Tekir?) mevkiinde 12 kişilik Zeytun eşkiyasının saldırısına uğradı. Saldırıda jandarma İstepan öldürülürken jandarma Mustafa yaralandı. Olayın duyulmasıyla Maraş Mutasarrıflığı'ndan Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Takibat sonucunda Tokmak Serkis adındaki şaki yakalandı. Ancak eşkiya bu durumdan rahatsız oldu. 7 ve 8 Temmuz gecesi Zeytun Kaymakam vekili İbrahim Hakkı Efendi'nin evine taciz ateşi açıldı. Zeytun'da gerilimin yükselmesiyle bölgeye ek kuvvetler gönderilerek olayların büyümesinin önüne geçildi (DH.İD.: 158/8).

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşlarında yenilince Balkanlardaki hâkimiyetinin sona ermesinin yanı sıra ekonomik, askerî, siyasî ve sosyal anlamda da güç kaybetti. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce asker bulmakta dahi zorlanan Osmanlı Devleti kıtalarına katıldıktan sonra firar eden veya seferberlik ilanından sonra davete icabet etmeyen Ermeni askerlerini affetti. Daha sonra bu kararın Müslüman askerler için de uygulanacağı Meclis-i Vükela'da kabul edildi (MV: 173/2).

Osmanlı Ordusunda Seferberlik İlanı ve Savaşın İlk Günlerindeki Gelişmeler

Osmanlı Devleti'nin 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilan etmesi ve ardından I. Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri'nin yanında katılması, bağımsızlıklarını kazanmada Rusya, İngiltere ve Fransa'ya güvenen Ermenilere bekledikleri fırsatı bir kez daha verdi. Ermeniler, cephede ve cephe gerisinde İngiliz, Fransız ve Rus ordularına destek sağlamak amacıyla çalışmalar yaptılar. Ermeni propagandacılar, seferberliğin ilanının hemen ardından yabancı devletlerin konsolosları ve misyonerlerinin yardımıyla başka ülkelerdeki komitelerle haberleşmeyi temin ettiler ve Anadolu Ermenilerini hızla silahlandırdılar. Bu durum daha sonra bağımsız Ermeni devletinin başkanlığını da yapan

Taşnak Partisi'nin ileri gelenlerinden Kaçaznuni tarafından şu şekilde ifade edilmektedir (Gürün 1985: 196) :¹

“1914 sonbaharı başlarında Türkiye savaşa henüz girmemiş, fakat savaş hazırlıkları içindeyken, ön Kafkasya'da (Maveray-ı Kafkas) Ermeni gönüllü grupları büyük bir şevk ve bilhassa şamatayla teşekkül etmeye başladı. Taşnaksutyun Erzurum'daki birkaç hafta öncesi Genel Kurulundaki kararına rağmen mezkur grupların teşkilatlanmasında ve bilhassa silahlanmalarında Türkiye'nin aleyhinde olarak fiilen yardımcı oldu...Bugün, gönüllülerimiz ön planda mı olmalıydı diye sormanın manası yoktur. Tarihi olayların kendilerine özgü bir mantığı vardır. 1914 sonbaharında Ermeni gönüllü grupları kuruldu ve Türklere karşı dövüştüler. Bunun aksi olmazdı. Zira yaklaşık çeyrek asırdan bu yana Ermeni toplumu belli ve kaçınılmaz bir psikoloji ile beslenmişti. Bu haleti ruhiyenin tezahürü gerekliydi ve gereken oldu”.

21 Eylül 1914'te Taşnak Komitesi'nin İstanbul'daki şubesinde olağanüstü bir hareketlilik olması Ermenilerin yeni bir yol haritası oluşturdukları izlenimi uyandırmaktaydı. Nitekim Taşnak Komitesi, Şam şubesini, yazdığı mektupla nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda bilgilendirdi. Buna göre; “Ruslar sınırı geçip Osmanlı orduları çekilmeye başladığı zaman, var olan araçlardan yararlanılarak her yanda genel bir ayaklanma başlatılmalıdır. Osmanlı ordusu böylece iki ateş arasına alınmış olacaktır. Bütün resmî binalar uçurulacak, hükümet içerde işgal edilecek ve Alman taşıma araçlarına saldırılacaktır. Osmanlı ordusu ilerlediği takdirde Ermeni askerler silahlarıyla kıtalarından ayrılacaktır; çete oluşturup Ruslarla birleşecektir” (*Talat Paşa'nın Anıları* 2003: 63). Osmanlı hükümeti de Ermenilerin nasıl bir tavır sergileyeceklerini tahmin ettiğinden Ermeni ileri gelenlerini çağırarak onları düşmandan yana olmamaları konusunda uyardı. Hatta Ermenilerin düşman devletlerle işbirliğinin önüne geçmek isteyen Osmanlı Hükümeti, Ermenilere Rus ordusuna karşı Osmanlı ordusu ile birlikte hareket etmeleri ve Rus ordusunun mağlup edilmesi hâlinde özerk bir Ermenistan devleti kurulması sözü verdi. Ancak bu Taşnaklar için yeterli olmadı. Çünkü onlar Rus ordusunun başarılı olması durumunda bağımsız bir devlet kurabileceklerine inanıyorlardı (Keiler 1969: 25–26).²

Yabancı ülkelerde yaşayan Ermeniler İtilaf Devletleri'nin desteğiyle silahlandırılıp gruplar hâlinde Osmanlı sınırlarından içeri girdiler. Bunun için özellikle Kafkas sınırını kullandılar (Kurat 1985: 233, Uras 1987: 589–603). Ermeni komiteleri şubelerine gönderdikleri birer emirle; Rus birliklerinin ilerlemesi hâlinde Osmanlı ordusunun geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapılması, ordunun malzeme tedarikinin engellenmesi, Osmanlı birliklerinin ilerlemesi durumunda ise Ermeni askerlerin birliklerinden ayrılarak çeteler oluşturmalarını ve Rus ordusuna katılmalarını emretti (Özdemir vd. 2004:

56–57). Resmî Rus ordusundan ayrı olarak silahlandırılan bu Ermeni çeteleri, Rus ordusunun ileri ucu olarak görev yapacaktı.³

Kilit bölgelerde isyanlar çıkarmak için yapılan bu hazırlıkların diğer amaçları; Türk ordusunun ilerleyişini engellemek ve cephedeki askerlere erzak ve mühimmat nakline mani olmak, Osmanlı ordusuna katılımların önüne geçmektir. Böylece düşmanın hiçbir zorlukla karşılaşmadan Anadolu içlerine ilerlemesini temin etmek hedeflenmekteydi.

Bundan sonra Ermeniler, Türkiye aleyhine düşmanca davranışlarda bulunmaktan hatta Türk birliklerine karşı saldırmaktan geri kalmadılar. Savaşın başlamasından hemen sonra Ermeni asıllı birçok asker ile subay başlarında bir Ermeni mebusu ile beraber Rus sınırını geçerek “Ermeni Gönüllü Teşkilatı”na girdiler. Bu teşkil edilen birlikler, Rus cephesindeki sınırdan geçerek Müslüman halkın oturduğu Türk topraklarını kasıp kavurdular. Ayrıca Ermeni çeteleri, Osmanlı ordusunun arkasında kalan Türk karakollarına, nakliye araçlarına ve tecrit edilmiş birliklere baskınlar düzenliyorlardı. Bunların sonucunda Türk hükûmeti ve ordu kumandanlığı Ermeni halkının büyük bir isyan çıkaracağından endişe ediyordu. Niketim önce Zeytun’da ardından Rusların yardımıyla Van’da Ermenilerin isyanı ortaya çıktı ve bu isyan aylarca devam etti (Pomiankowski 2003: 143, Hovannisian 1967: 42, Keiler 1969: 29). Bu çalışmada Zeytun Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı’ndan hemen önce ve savaş başladıktan sonra çıkardıkları isyanlar ve bu isyanların sebep ve sonuçlarının ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır.

İtilaf Devletleri, 1915 yılının başlarından itibaren kendilerinden emir bekleyen Ermenileri Birinci Dünya Savaşı boyunca menfaatleri doğrultusunda kullandılar. Bu durumun da etkisiyle 2 Şubat 1915’te Osmanlı ordusu tarafından Kanal’da başlatılan harekât başarısızlıkla sonuçlandı ve Osmanlı ordusu 3 Şubat günü yaklaşık 1400 kayıp vererek geri çekilmek zorunda kaldı (Erden 2006: 40–41 vd). Osmanlı ordusu sadece Kanal’da değil Kafkas, Irak ve Çanakkale cephelelerinde de şiddetli savaşlar yapmaktaydı. Ama Çanakkale cephesi devletin geleceğini doğrudan ilgilendirdiğinden hayati önem taşıyordu. İngilizler ve Fransızların desteklediği Ermeniler, Süveyş Kanalı’nda çatışmaların devam ettiği (Erden 2006: 73) ve Çanakkale Savaşlarının en şiddetli günlerinde Zeytun’da isyan başlattı. Esasen Anadolu’nun güneyinde başlatılan bu isyan Osmanlı Devleti için hiç de şaşırtıcı olmadı. Çünkü İngilizler daha önce Osmanlı ordusunun Suriye ile bağlantısını kesmek için İskenderun Limanı’na asker çıkarmayı planlamışlar ve burada başarılı olabilmek için de 1915 yılının Ocak ayında Arap şeyhlerini kızdırarak isyana teşvik etmişlerdir. Ancak bu plan Cemal Paşa’nın olanları fark etmesi ve gerekli tedbirleri almasıyla tutmamış, isyan hazırlığı içindeki Arap kökenli Osmanlı subayları başka cephelere kaydırılarak büyük bir felaketin önüne geçilmiştir

(Erden 2006: 66–67).⁴ Fransız ve İngiliz Doğu Akdeniz orduları kumandanları bu isyanlar vasıtasıyla Suriye'yi Anadolu'dan koparmayı amaçlamaktaydı (Cemal Paşa 1996: 374).

Savaşı bir an önce bitirmek amacıyla İskenderun Limanı'na çıkarma yapmak isteyen İngilizler bölgeye keşif birlikleri gönderdiler. 3 Şubat 1915'te Adana sahiline çıkmaya teşebbüs eden 60 kadar düşman askerine Osmanlı askerleri tarafından ateş edildiği sırada, iki Ermeni asker avcı siperlerinden çıkıp düşmana doğru koşmuşlar ve teslim olmuşlardı. Bunun üzerine Ordu Kumandanlığı, birliklerdeki bütün Ermeni erlerinin cephe gerisinde görevlendirilmelerini emretti (Erden 2006: 113). İngilizler daha sonra Fransızların baskısıyla fikir değiştirerek İskenderun'a değil Çanakkale'ye asker çıkardılar.

İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni ileri gelenleriyle yaptığı görüşme sonucu ortaya çıkan kararları 3 Ağustos 1915'te Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e gönderdiği raporunda şu şekilde ifade etmiştir (Özdemir vd. 2004: 65):

“Talimatlarınızın gereği olarak Boghos Paşa'nın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş bin beş yüz kadar kişi ile: Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askerî deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır. ..Suedieh'e kadar uzanacak olan hareket için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50–60 kişiden oluşan küçük birlikler hâlinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan istikametinde daha Kuzeyde Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir.”

1914 Zeytun İsyanı

Halep Valiliği, 18 Nisan 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre telgrafta, Maraş Mutasarrıflığından alınan bilgiye göre Zeytun kazasında bazı karışıklıklar yaşandığını haber verdi. Buna göre; 17 Nisan günü 7–8 kişilik bir eşkıya grubunun bir evde toplandığının haber alınmasıyla söz konusu ev asker tarafından abluka altına alınmış, ancak evdekilerin askerin üzerine ateş açması sonucunda olayları seyredenlerden biri ölmüştür. Bunun üzerine başını Ermeni Marhasası'nın çektiği ahalden bir kısmı hükümet konağını işgal etmek üzere toplanarak askerin eşkıyaya karşılık vermeden çekilmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine başka ölüm ve yaralanma olmasından çekinen asker geri çekilmiş ve bu esnada hükümet civarında toplanan binlerce kişi hükümete ve askere taş atıp üç askerin yaralanmasına sebep olmuştur. Konuyla ilgili bilgi veren Zeytun kaymakamının araştırmalarına göre evde

toplananlardan bir kısmının mahkûm, bir kısmının şüpheli, bir kısmının da asker kaçağı olduğu anlaşılmıştır (DH. EM. UM. 2.şb: 54/20–30). Bu gelişmenin duyulmasıyla Dâhiliye Nezareti konuyu incelemek üzere Zeytun'a müfettiş gönderdi. Zeytun'da incelemeler yapan mülkiye müfettişi, Zeytun Marhasası Frankliyan Efendi'nin Zeytun eşkıyasını himaye etmenin yanı sıra hükûmet ile halk arasında gerginliğe sebep olacak faaliyetler yaptığını ve hatta Zeytunluların hükûmet uygulamalarını Sis Katogikosluğu'na şikâyet etmelerine ön ayak olduğunu tespit ederek Zeytun'dan başka bir yere sürülmesini tavsiye etti (DH. EM. UM.2.şb: 68/11, Osmanlı Belgelerinde... 2007: 87–88).

Halep Valiliği Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifre ile olay sonrasında alınan tedbirleri bildirdi. Buna göre Zeytun'da bu gibi insanların çok sayıda olduğunu bilindiğini, ancak Zeytun'un geçmişinden kaynaklanan özel durumu ve seferberlik ilan edilmesinden dolayı uygunsuz bir zamanda gerekli planlamaları yapmadan hareket eden ve bu şekilde hem istenen sonucu alamayan hem de hükûmet otoritesinin sarsılmasına sebep olan kaymakamın hatasının farkına vararak istifa etme isteği kabul edilmiştir. Yeni kaymakam tayin olana kadar kaymakamlık görevi vekâleten Binbaşı Münir Efendi'ye verilmiş ve olayların soruşturulması için de Mülkiye müfettişlerinin de yer aldığı bir komisyon kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca askere taş atanlarla hükûmetin icraatını engelleyenlerin tespit edilerek cezalandırılması kabul edilmiştir (DH. EM. UM.2.şb:54/20–31).

Osmanlı Devleti, 3 Ağustos 1914'te seferberlik ilân ederek asker sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi yönünde çeşitli tedbirler aldı. Buna göre daha önce birçok isyan çıkmasından dolayı Zeytun'da görev yapan piyade askerlerinin tamamının kendi alaylarına intibak etmeleri emredilerek Zeytun'un güvenliğinin jandarma güçleri tarafından temin edilmesi gerektiğinin kolordu kumandanlığınca bildirilmesi üzerine Halep Valisi Celal Bey jandarmanın Zeytun'da gerekli tedbirleri bir an önce almasını emretti (ATASE, BDH: Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–2). Zeytunlu Ermenilerin 1850'lerden itibaren sık sık ayaklandıkları, hatta 1896 yılında çıkardıkları büyük isyanın etkileri hâlâ unutulmamışken böyle bir karar alınmasının olumsuz sonuçları olabileceği aşikârdı. Nitekim Zeytun'un tamamen askerden tecrit edilmesinin ortaya çıkaracağı sıkıntılar Dâhiliye Nazırı tarafından Harbiye Nezareti'ne bildirildi (ATASE, BDH: Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–3) Ancak Harbiye Nezareti, bu uyarılara; kıta askerlerinin içeride asayişini temin etmekle görevli olmayıp dışarıdan gelen saldırılara karşı devleti savunmakla yükümlü olduğu, içeride asayişin jandarma tarafından temin edileceği, Zeytun'un asayişinin 6. Kolordu'ya bağlı seyyar jandarma birlikleri tarafından sağlanacağı, şeklinde cevap verdi (ATASE, BDH: Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–6). Harbiye Nezareti'nin bu kritik kararı bölgede

Ermenilerin ayaklanmasına zemin hazırladı. Zira Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılmasıyla cesaretleri artan Zeytun Ermenileri açıkça hükümet emirlerine karşı koymaya, vergi vermemeye, askere gitmemeye, askerlik şubelerine kayıt için giden Müslümanların yollarını keserek onları gasp edip katletmeye başladılar. Hatta daha da ileri giderek memleketlerini koruma bahanesiyle ve askerlik hizmeti karşılığında kumandan ve askerlerini kendilerinin belirleyeceği Zeytun Fedai Alayı adıyla bir silahlı birlik kurmalarına izin verilmesini talep ettiler. Bu istekleri geri çevrilince silahlı gruplar hâlinde dağlara çıkarak isyan başlattılar (Ermeni Komitelerinin... 1983: 218, Süslü 1990: 71–72). Dağa çıkıp isyan eden Zeytunlu Ermenilerin 25'i eşkıyalığı hayat tarzı hâline getirmiş kişilerdi (Kerr 1973: 16, Bryce-Toynbee 2006: 257).⁵

Zeytun, seferberliğin ilan edilmesinden sonra asker kaçaklarının kaçıp saklandıkları bir yer hâline geldiğinden Zeytunlu Ermeniler her geçen gün gücünü artırıyor, bu da onların devlete meydan okumalarında etkili oluyordu. Maraş Mutasarrıflığı bu gelişmeleri 25 Ağustos 1914'te Halep Valiliği aracılığı ile Başkumandanlığa bildirerek Zeytun'daki asker kaçaklarının sayısının her geçen gün arttığı, bunların seyyar jandarma ile yakalanmalarının mümkün olmadığı, o yüzden Zeytun'da çıkması kuvvetle muhtemel olayların engellenmesi için kaldırılan kuvvetin yerine yenisinin bir an önce konması gerektiği uyarısında bulundu (ATASE, BDH: Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–8). Dolayısıyla Zeytun'da yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti için hem bağımsız Ermeni devleti kurma amacıyla cephe gerisinde İtilaf Devletleri'ne destek olmak isteyen Zeytun Ermenilerinin isyan hareketini engellenmesi hem de asker bulmakta zorlanan Osmanlı Devleti'nin askerden firar edenlere karşı mücadele etmesi anlamına gelmekteydi.

Seferberliğin ilan edilmesinden sonra asker temin etme Osmanlı Devleti'nin en önemli problemlerindendi. Çünkü askerden kaçmak isteyen bazı Osmanlı vatandaşları Yunanistan, Bulgaristan, Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya gibi devletlerin vatandaşlığına geçip bu devletlerin konsoloslarından aldıkları belgelerle durumlarını kanıtlayıp askerden muaf olurken bazıları da görevlilere rüşvet vererek çürük raporu alıyorlardı (Mutlu 2007: 33–40). Öte yandan Ermenilerin faaliyetlerinden haberdar olan hükümet onları silahlı asker olarak kullanmaktan çekinerek cephe gerisinde kullanılmak üzere amele taburlarında istihdam ediyordu (Mutlu 2007: 49). Harbiye Nezareti, bu taburlarda görevlendirilen Ermenilerin Taşnak Komitesi'ne mensup ırkdaşlarıyla bağlantı kurup olay çıkarmasından çekinerek 1., 2., 3. ve 4. Ordu komutanlıklarına konuyla ilgili gerekli caydırıcı tedbirlerin alınmasını emretti (ATASE, BDH, Kl.2291, Dos.24–27, Fh.6).⁶

Zeytun Ermenileri, öteden beri isyan çıkarmaya karar verdiklerinde çevredeki Müslüman köylerini basarlar ve oradan geçen yolculara saldırırlardı. 30

Ağustos 1914'te Zeytun askerlik şubesinden terhis olup Fırmıs yoluyla köylerine dönmeye çalışan 100 kadar Andırınlı Müslüman Zeytun Ermenilerinin saldırısına uğradı. Müslümanların para ve eşyası gasp edildi, büyük kısmı yaralandı ve öldürüldü (Ermeni Komitelerinin... 1983: 218).⁷ İsyanı devam ettirmeye kararlı olan Zeytun Ermenilerinden 40 eşkıya, 1 Eylül 1914 tarihinde Zeytun'a 1 saat uzaklıktaki Kaymakam Pınarı mevkiinde Maraş'a gitmekte olan Beşanlı Köyü Müslümanlarından 21 yolcuya saldırarak 12 bin kuruş paralarını gasp ettiler. Bu olay çevredeki tüm Müslüman köylerinde endişeyle karşılandı. Hatta kışlada görevli bulunan çevre köy halkından 30 kadar asker firar ederek evlerine döndüler. Müslümanların da bu saldırılara karşılık vermesiyle olayların büyümesinden korkan hükümet, hem buna engel olmak hem de Zeytunluların yapabilecekleri başka saldırıların önüne geçebilmek için Maraş'ta bulunan 200 kişilik birlikle sonuç alınamayacağından 1160 mevcutlu depo taburunun da Zeytun'a gönderilmesine karar verdi. Ayrıca Dâhiliye Nezareti, seferberlik nedeniyle Zeytun'dan kaldırılmış kuvvet yerine çok acil olarak başka kuvvet gönderilmesini Suriye ve Havalisi Umum Komutanlığı ile 4. Kolordu Komutanlığı'na bildirdi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10, 1-12; Askeri Tarih... 1982: 15-17; Belgelerle Ermeni... 1992: 175). Yapılan takibat sonucunda eşkıyadan Deli Usta oğlu Levon'un kendiliğinden teslim olduğu, meşhur Şakalyan'ın jandarmalar tarafından yakalandığı (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-14) ve diğer eşkıyanın peyderpey yakalandığı ya da teslim olduğu Halep Seyyar Jandarma Fırkası tarafından 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya bildirildi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10, 1-16). Eşkıyadan 61'i kendi imal ettikleri silah ve mühimmatla beraber yakalanırken 80 kadarı halen firardaydı. Ele geçirilen silahlar arasında 29 adet martini ve gra, 612 çakmaklı, 21 çifteli tüfek, 12 mavzer tabanca ile değişik ölçülerde birçok adi tabanca ve ayrıca 70 kadar nakliye hayvanı vardı. Tutuklanan eşkıya kendilerini ilgilendiren her türlü belge ve kanıtla birlikte Maraş Mutasarrıfı'nın da eşlik ettiği depo taburuyla beraber Maraş'a nakledildi (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos. 32-12, Fh. 1-10, 1-18, Ermeni Komitelerinin... 1983: 218).

Bu gelişmeler üzerine Zeytun Ermeni Marhasası Ohannes Efendi ve bazı Zeytunlular Halep Valiliğine telgraf çekerek birkaç asker kaçağının cahilce davranışlarının bütün Zeytunlulara mal edilemeyeceğini ve Zeytun'da bir ihtilal hazırlığı olduğu iddialarının gerçek olmadığını bildirdiler. Yerel hükümet yetkilileri, Zeytunlulara kendilerinin devlete bağlılıklarından şüphe edilmediğini, ancak seferberliğin ilan edildiği şu günlerde Zeytunluların bile itidalli olmalarının gerektiği, hükümetin emirlerine karşı gelmemeleri ve asker firarilerinin bir an önce birliklerine teslim olmalarını bildirdi. Ayrıca bölgeye, oradaki bazı çetelerin askere gidenlere saldırımları sebebiyle asker sevk edildiği, hükümetin Zeytun'u kuşatmak gibi bir amacının olmadığı özellikle vur-

gulandı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–49). Daha sonra tahkikatın genişletilmesiyle Zeytun Ermeni Marhasası eşkiyaya yardım ve yataklık ettiği, silahların temininde rolü olduğu ve kilisesi olmayan yerlere din görevlisi atamak suretiyle askerî uygulamalara riayet etmemesi nedeniyle tutuklanarak 6 Eylül 1914'te Divan-ı Harb'e sevk edildi (Osmanlı Belgelerinde...2007: 91).

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Zeytun İsyanı

Osmanlı Devleti'nin 29–30 Ekim 1914 tarihinde resmî olarak Birinci Dünya Savaşı'na müdahil olmasının hemen ardından İtilaf Devletleri, daha önce Ermenilerle ilgili olarak yaptıkları planı uygulamaya koydular. Nitekim 12 Kasım 1914 günü İngiltere'nin Kahire'deki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta “Bogos Nubar Paşa'nın Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermenilerinin Adana, Mersin ve İskenderun'a yapılacak bir çıkarmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini; bölgenin dağlık kısımlarındaki Ermenilerin de silah ve cephane ile donatılırlarsa Türkiye'ye karşı isyan edebileceklerini” bildirdiğini nakletmektedir (Özdemir vd. 2004: 58).⁸

Bogos Nubar Paşa'nın kastettiği dağlık bölge hiç kuşkusuz Zeytun'dur (Arşiv Belgelerinde... 2008: 40).⁹ Nitekim bölgede bir süre sükûnet hâkim olsa da Aralık ayında Zeytunluların dikkat çekici eylemlerinin yeniden başlamasıyla Göksun Kaymakamlığı tarafından yapılan tahkikat sonucunda Zeytun Ermenilerinin Marhasa Ohannes önderliğinde ihtilal hazırlığında olduklarının belirlendiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Zeytun Kaymakam vekiline teyakkuzda olunmasını ve hatta eşkiyanın dışarıdan kuvvet gelmesizin kontrol altına alınmasını emretti (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–48). Ayrıca Zeytun Marhasası Ohannes Efendi'nin halkı isyana teşvik etmesi nedeniyle Zeytun'dan sürülmesi konusunda Patrikhane nezdinde girişimde bulunulması Halep Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'nden arz edildi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–47).¹⁰

Zeytun, askerden kaçan diğer Anadolu Ermenilerinin de saklandıkları bir yerdi. Bu yüzden hükûmet ve Zeytunlular sık sık karşılaşmaktaydı. Mesela 10 Şubat 1915 tarihinde Zeytun'un bazı mahallelerinde bir jandarma dövülerek silah ve cephanesi eşkiya tarafından alındı. 21 Şubat 1915'te askerden kaçan Zeytunlulardan Çulhaven oğlu Leon, Darik oğlu Ohannes ve Kara Ağahis? Oğlu İstepan'ın askerler tarafından takip edilmesiyle İstepan yakalanmış ve diğer firarilerin yakalanmaları için de takibe devam edilmiştir (DH.EM.UM.2.şb: 54/20-14). Zeytunluların Osmanlı ordusuna katılmama sebepleri düşmanla işbirliği yapıp Osmanlı ordusunu arkadan vurarak bir an önce Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlayıp Kilikya Ermeni Devleti kurmak arzusundan kaynaklanmaktaydı. Öyle ki Zeytunlu Ermenilerin Rusya'daki temsilcisi Kafkasya Rus ordusu karargâhına giderek 15 bin Ermeni'nin Türk-

lerin ulaşım şebekesine saldırmak için beklediğini, ancak silah ve cephanelerinin yetersiz olduğunu, İskenderun Limanı'ndan kendilerine kolaylıkla silah ve cephane ulaştırılabileceğini bildirdi. Bunun üzerine Rusya, Zeytun'a Rusya'dan silah sokmanın imkânsız olması ve Fransız ve İngiliz hükümetlerinin Zeytun'a İskenderun üzerinden silah ve cephane sokmalarının önemi nedeniyle Paris ve Londra büyükelçilerini bu konuyla ilgilenmek üzere görevlendirdi. Büyükelçiler hiç zaman kaybetmeden İngiltere ve Fransa Dışişleri Bakanlıkları nezdinde girişimde bulunarak konunun önemini anlattılar (Beylerian 1983: 7–8, Dilan 2005: LXXVI-LXXVII, Özdemir vd. 2004: 59).

Zeytunluların Avrupalılar ile işbirliği hâlinde olduklarının deneyimli Osmanlı bürokratları tarafından tahmin edilmesi zor değildi. Zeytun'un eskiden beri isyankâr bir yapısı olması ve Zeytunluların hükûmeti tahrik ederek olaylar çıkarıp Avrupalı devletleri bu işe müdahale ettirmeye çalışmalarından dolayı endişelenen Halep Valisi Celal Bey, başta Halep Ermeni Marhasası olmak üzere bazı Ermeni ileri gelenlerini uyararak Zeytun'da çıkarılmaya çalışılan olayların gerçekleşmesi halinde sonuçlarının çok kötü olacağını söyledi ve ona göre hareket etmeleri konusunda onları ikaz etti. Ancak bu uyarılara rağmen Zeytunlular bildiklerinden geri kalmadılar.

1 Mart'ta 70–80 kadar asker firarisi hükûmeti basmak teşebbüsünde bulduysa da başarılı olamadılar (DH. EM. UM.2.şb: 5/32, Osmanlı Belgelerinde...2007: 112–113). 2 Mart 1915 gecesi Kargalar Mahallesi'nde silah atıp asker kaçaklarının hükûmeti basacakları söylentisini yaydılar ve böylece Müslüman halka korku salıp Ermenilerin hükûmete itaat etmemelerini istediler. Hükûmet, bu meydan okuma karşısında bazı tedbirler aldı ve iki Ermeni ileri geleniyle Protestan misyoner Herr Blank'ten oluşan bir komiteyi Zeytun'a gönderip bir anlaşma temin ederek çıkması muhtemel çatışmaların önüne geçmek istedi. Zeytunlular, kanun kaçaklarının teslim olmaları konusunda ne gerekiyorsa yaptıklarını ancak başarılı olamadıklarını söylediler. Böylece komisyonun çalışmalarından sonuç alınamaması (Gürün 1985: 201) üzerine Osmanlı hükûmet yetkilileri Zeytunlulara, “Ya asker kaçaklarını teslim edersiniz ya da olacaklardan siz sorumlu olursunuz” diyerek onları suçluları teslim etmeye zorladılar (Hartunian 1968: 54). Bu gelişmeyle daha önce Zeytun'da yaşanan her olayda olduğu gibi Ermeni Marhasası Derkâr ile Belediye Reisi kaymakamlığa giderek olaylardan dolayı fevkalade üzüntülü olduklarını, olayların daha da büyümemesi için suçluların Zeytun dışına çıkarılmaları için yardıma hazır olduklarını bildirdiler. Fakat asker firarilerinden sadece 40'ı teslim olurken asi Zeytun Ermenileri dağlarda barınmaya devam etti (Hartunian 1968: 54).

Öte yandan Halep Valiliği, her an patlamaya hazır bir bomba olan Zeytun'a iki bölük asker gönderilmesini, ancak bu bölüklere kumanda edecek zabitanın zamana göre hareket etmeyi bilen biri olmasını 4. Ordu Kumandalığı'ndan

talep etmeyi kararlaştırarak burada daha da çıkması muhtemel olayların önüne geçmeye çalıştı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20- 15). Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Sadrazam Mehmet Sait Paşa'nın hazırladığı tezkire doğrultusunda Halep'e bağlı Maraş livasının müstakil sancak hâline getirilmesine dair Padişah iradesi 3 Mart 1915'te yürürlüğe girdi (DH.İD.: 222/21). Bu düzenlemeyle Ermenilerle mücadelede daha hızlı hareket edilmesi amaçlanmaktaydı.

Zeytun Ermenilerinin Çanakkale'de ölüm-kalım mücadelesi veren Osmanlı Devleti'nin kesin bir yenilgiye uğrayarak yıkılmasını istemelerinin (Bryce-Toynbee 2006: 259, Ahmet Rüstem Bey 2001: 117) de etkisiyle gelen geçene yönelik saldırıları devam etti. Küçük bir jandarma müfrezesi Maraş ile Zeytun arasında 30 kişilik Zeytun Ermeni eşkiyasının saldırısına uğradı. Bu saldırıda altı jandarma şehit oldu. İki jandarma eşliğinde Zeytun'a gelmekte olan başka bir jandarma müfrezesi silahları alındıktan sonra asiler tarafından Tekke Manastırı'na (Saint Mary Kilisesi) hapsedildi. Bu olay üzerine Başkumandanlık, Ermenilerle meskûn bölgelerden geçecek olan müfrezelerin daha sıkı korunmaları gerektiği konusunda bir tamim yayınladı (DH. EM. UM.2.şb: 68/30-1, Osmanlı Belgelerinde...2007: 114-115, ATBD 1982: 97).

10 Mart 1915'te 500 asker Zeytun'a sevk edildi.¹¹ Divan-ı Harbi Örfî teşkil edilmesinden dolayı Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey ertesi gün Zeytun'a hareket etti ve ayrıca Elbistan ile iletişimin yeniden kurulabilmesi için Zeytunluların kestiği telgraf telleri onarıldı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-12). Mümtaz Bey Zeytun'a ulaştığında düşmanın eline geçen silahlardan sadece dört martini ile iki dinyesteri numaraları silinmiş olduğu hâlde ele geçirebildi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-10). Zeytunluların askerden gasbettiği silahların çoğu kurtarılamadı (Eyicil 1999: 334). Bu gelişmeler üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hicaz Jandarma Alay Kumandanı Hurşit Bey'i Zeytun'a gitmek üzere görevlendirerek yanına iki cebel topu ile bir piyade taburu verilmesini emretti (Eyicil 1999: 335).

Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey, Zeytun'a ulaştıktan sonra yaptığı incelemelerde, Zeytun'daki olayların gidişatının altı ay önceki karışıklıklarla kıyaslanamayacak kadar farklı geliştiğini, altı ay önceki olayların kendiliğinden çıkmış adı bir vaka olduğu halde şimdiki olayların önceden planlanmış ve siyasi içerikli olduğunu tespit etti. Hâl böyle olunca hükûmetin daha temkinli hareket etmesi gerektiğini ve önlemlerin kati ve caydırıcı olmasının önemini bildirdi. Konunun ciddiyetinin farkında olan Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Zeytunlu Ermenilerin Haçin ve Dört Yol Ermenileri ile işbirliği yapmalarının önüne geçmek için buralarda da bir Nizamiye Taburu görevlendirdi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20-7). Zeytun'da bulunan Ermeni temsilcileri de Ermeni Patrikhanesi'ne olayların gidişatı hakkında bilgi vermekteydi. Ermeni

Marhasası Haçador ve Katolik Marhasası Akrebyan'ın Patrikhane'ye bildirdiğine göre firarilerle asker arasında yaşanan çatışmalarda ahali askerle birlikte hareket etmekteydi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–34).

Olaylar Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey Zeytun'da iken de devam etti. 12 Mart gecesi eşkiyanın devriye gezen jandarma üzerine ateş açması sonucunda biri asker iki kişi öldü, üç kişi yaralanırken eşkiyadan da iki kişi öldü (DH. EM. UM.2.şb: 68/31, Osmanlı Belgelerinde...2007: 115–116).

Hurşit Paşa, 21 Mart 1915'te Zeytun'a ulaştı. Ancak toplar ve askerin tamamını henüz gelmediği için harekâta başlanamadı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–8). Beklenen kuvvetler 22 Mart'ta Zeytun'a ulaştı. Öte yandan Zeytun Ermenilerinin Haçin ve Dörtüol Ermenileriyle bağlantısını kesecek olan tabur 24 Mart'ta görev yerinde olacağından harekâtın 24 Mart gecesi başlatılması kararlaştırıldı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–36). 24 Mart gecesi Zeytun'a hâkim üç tepeyi bir bölük askerle tutan Osmanlı askeri, sabah saat 1'de Tekke Manastırı ile manastırın çevresindeki yaklaşık 20 evi üç bölük askerle kuşattı. Önce iki cebel topu ve daha sonra bir de mandallı top ile adı geçen yerler bombardımana tutularak gedikler açıldı. Buna rağmen söz konusu Manastır gayet müstahkem olduğundan burada bulunan asiler, daha önce açmış oldukları mazgallardan ateşe devam ettiler. Üstelik aralıksız ateş etmeleri cephanelerinin ne kadar çok olduğunu göstermekteydi. Bu hazırlık karşısında şaşırان Osmanlı askerleri gerekli tertibatı alabilmek için ateşe ara verdiler. Eşkiya sayısının 500–600 civarında olduğu tahmin edilmekteydi. Bu ilk karşılaşma sırasında altı Osmanlı askeri şehit oldu, 12'si hafif olmak üzere 26'sı da yaralandı. Şehit düşen askerler arasında Maraş Jandarma Tabur Kumandanı Binbaşı Süleyman'da vardı (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–34).¹² Binbaşı Süleyman Bey, manastıra hücum edildiği sırada askeri teşvik etmek amacıyla en önde hücum etmiş ve yukarıdan atılan kurşunla şehit edilmiştir. 24/25 Mart gecesi boyunca süren çatışmalarda toplam dokuz asker şehit düştü, 27'si de yaralandı. Eşkiyadan 32 kişi ölürken geri kalanı karanlıktan istifade ederek kaçtı. Sabah manastıra girildiği sırada beş eşkiya manastırı ateşe vermişlerse de yakalanarak öldürülmüşlerdir (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–16).¹³

Askerler kısa sürede Zeytun'da hâkimiyet kurdular ve 25 Mart günü herhangi bir olay meydana gelmedi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–37). Kasabanın tüm girişlerine asker yerleştirilerek suçluların kasaba dışına kaçmaları engellendi. Seyyar jandarma taburuna mensup 200 kadar asker görevlendirilerek zabitlerle birlikte kasabadaki tüm evler arandı. Bu sırada meydana gelen karışıklıklarda beşi yaralanmış olan 25 şüpheli yakalandı. Yapılan aramalarda çok sayıda tüfek, tabanca, kama, bıçak, bir miktar barut, iki cemiyet mührü, birçok fotoğraf ve niteliği henüz belirlenemeyen çok sayıda evrak ele geçirildi. Kasabanın güvenliğini temin etmek amacıyla stratejik yerlerde olan bazı

evlere asker yerleştirildi. Asker firarilerini sakladığı düşünülen bazı kişiler firarileri teslim etmeleri konusunda uyarıldılar. Bu arada Zeytun halkının büyük kısmının Zeytun'u terk ettiği gözlemlendi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–17).

Zeytun'da yapılan takibat ve gösterilen kararlılık sayesinde askerden kaçanların sayısında önemli bir azalma oldu. Maraş'ın içinden 300 kişi askere alınmak üzere askerlik şubelerine başvurdu ve Zeytun ile Elbistan taraflarındaki asker firarileri hızla yakalanmaya başlandı (ATASE, BDH, Kl.2287, Dos.32–12, Fh.1–32,33). Bu karşılıklardan çevre illerde yaşayan hem Müslüman hem de Ermeniler tedirgin oldu. Nitekim Antep'te Müslüman mahallelerinde oturan Ermeniler gece karanlığından faydalanarak Ermeni mahallelerine taşınmaya başladılar. Bunda tedirginliğin yanı sıra Ermeni vatandaşların bir araya gelip güç oluşturmak ve birlikte hareket etmek arzusu da etkilidir. Bunun üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa bir genelge yayınladı. Buna göre; Zeytun'daki harekâtın asker firarileriyle kanunlara uymayanlara karşı yapıldığı, Ermeni vatandaşların büyük kısmının vatana ve devlete bağlılıklarından şüphe edilmediği, bu yüzden diğer vatandaşların Ermenilere yönelik hiçbir hareket yapmamaları uyarısında bulundu. Genelgeyle memleketin sükûn ve asayişini bozanların cezasını devletin vereceği, vatandaşların bu işe müdahale etmemelerinin önemi vurgulanarak bu emre uymayanlara ağır cezalar verileceği ifade edildi ve konuyla ilgili olarak çeşitli düzenlemeler yapıldı. Bu düzenlemelere göre; hiçbir Ermeni'nin yer değiştirmesine izin verilmemesi ve daha önceden yer değiştirenlerin eski mahallerine dönmesi, ahalinin can, mal ve namus güvenliğinin temin edilmesi ve ihtilalci olsun olmasın Ermeni vatandaşlara saldıran Müslümanlar olursa derhal cezalandırılması kararlaştırıldı (Arşiv Belgeleriyle... 2008: 3, Osmanlı Belgelerinde...2007: 120–121):

29 Mart 1915'te hükümetin kararlı tutumunu gören asker firarilerinden 130'u daha kendiliğinden teslim olurken beş zanlı askerler tarafından tevkif edildi ve bunlardan 45'i Maraş'a gönderildi (DH. EM. UM.2.şb: 54/20–19). Maraş'a gönderilenler arasında Zeytun Belediye Başkanı Nazaret Çavuş da vardı (Hartunian 1968: 55). Tutuklananlardan Melkon ifadesinde; komitenin kendilerini, İngilizlerin İskenderun'a asker çıkardıkları söyleyip İngilizlere destek olmak için isyan çıkarmak suretiyle orduya asker katılımını engellemek ve devleti Zeytun'da meşgul etmekle görevlendirdiğini söyledi (Parmaksızoğlu 1981: 79–80).

Maraş'a gönderilen zanlıların Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanmalarına karar verildi ve yargılamalara Nisan ayının başında başlandı.

Maraş Divan-ı Harbi Örfisi bir taraftan da Ermenilerin Maraş'ta örgütlenmelerine karşı mücadele başlattı. Buna göre Mısır'da bulunan "Barigor Ziragan" adlı Ermeni şirketi tarafından Adana ve Halep'teki halka ziraat eğitimi amacıyla gönderilen Gazaros Polat isimli kişinin Paris'te ziraat eğitimi aldığı ve Taşnaksutyun Cemiyeti'nin üyesi olduğu Zeytun, Kozan, Adana'da bulun-

duğu ve 30 Haziran 1914 tarihinde Dörtüyl üzerinden Maraş'a gelerek burada ikamet etmeye başladığı anlaşıldı. Maraş Protestan ruhanî lideri Badaylı Harun Efendi, Alman Mektebi Muallimi Ağya Efendi, muallim Paçacıyan Artin Efendi, Mekteb-i İdadî Fransızca muallimi Ohannes Şişmanyen ve Dr. Kalmust Kakunyan ve beş-altı kişinin cemiyete üye oldukları ortaya çıkarıldı. Adı geçen kişilerin evlerinde yapılan aramalarda örgüte ait belgeler, halka dağıtılacak bildiriler ve örgütün Mısır'daki merkezi ile yapılan yazışmaların ele geçirildiği 17 Nisan 1915 tarihinde Halep Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi (DH. EM. UM.2.şb: 9/78; DH. EM. UM. 2.şb: 54/20–17).¹⁴

Zeytun'daki olaylarla ilgili olarak sanık ve tanık ifadeleri ve soruşturma evrakıyla eklerinin incelenmesi sonucunda Yarbay Mehmet Şükrü başkanlığında dört üyeden oluşan mahkeme heyeti 24 Temmuz 1915'te karar aşamasına geldi. Buna göre her ne kadar suçlanan tutuklulardan bazıları suçu kabul etmeyip bütün suçları fııarda bulunan kişilere yüklemişlerse de yargılamadan ve tutanaklardaki delillerden çıkarılan sonuca göre; Ermenilerin öteden beri takip ettikleri Ermeni bağımsızlığı amacını gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin mevcut sıkıntılı durumundan yararlanıp bir ortam oluşturulmak istenmiştir. Bu nedenle içeride bir ihtilal ve genel ayaklanma başlatabilmek için çete oluşturan bazı Ermeniler, Maraş'tan Zeytun'daki jandarma birliğine cephane getirmek üzere 17 askerın sevk edildiğini duymuşlar ve bunun üzerine Ali Kayası mevkiinde cephane getiren askerleri pusuya düşürmek suretiyle yedisini şehit etmişlerdir. Çete üyelerinin ifadelerinden devlet aleyhine planlar yapmak üzere gizli toplantılar tertipleedikleri belirlenmiştir. Ayrıca sanıkların Hükümet Konağı'nı basıp jandarmaların silahlarını gasp etmek, civar köylerde oturan bazı Müslümanlarla jandarma erlerinden ikisini öldürmek, telgraf tellerini keserek haberleşmeyi engellemek ve seferberlik emrine uymayarak devletin emirlerine açıkça karşı çıkmak suçlarını işledikleri tespit edilerek işledikleri suça göre cezaya çarptırılmalarına karar verilmiştir (Arşiv Belgeleriyle...2008: 38–39).

Sonuç

Zeytun Ermenileri arasında bağımsızlık hareketleri 1850'den itibaren başlamış, bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin yaşadığı her karışıklığı bağımsız Ermenistan devleti kurabilmek için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla Osmanlı ordusu tarafından ilan edilen seferberlik emrine uymayarak ne Balkan Savaşlarında ne de Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusuna asker göndermemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Almanya tarafında savaşa girmesini fırsat olarak gören Taşnak Komitesi, Anadolu Ermenileri adına Rusya ile anlaşdı. Buna göre Osmanlı ordusunda silâh altına alınan Ermeniler Rus tarafına geçtiler ve küçük çeteler hâlinde örgütlenip Osmanlı ordusuna karşı Rus ordusunun ileri gönüllü alayları olma görevini üstlendiler.

İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. İngilizlerin Kanal harekâtının devam ettiği sırada Arapları isyan ettirme girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Fakat Ermeniler isyan çıkarmak için gönüllüydü. Çünkü Osmanlı Devleti yıkılırsa bağımsızlıklarını elde edeceklerine inanıyorlardı.

Harbiye Nezareti Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaşması ve askerden kaçmalar nedeniyle asker sıkıntısı yaşaması sebebiyle 1879'dan beri Zeytun'da bulunan askerî bölük ordu komutanlığı tarafından cepheye sevk edilerek Zeytun'un güvenliğinin seyyar jandarma tarafından sağlanmasına karar verdi. Zeytun'daki askerî birliğin kaldırılması isyan etme planları yapan Ermenilerin cesaretini artırdı. Çünkü seyyar jandarma kuvvetleri asker kaçaklarının katılımıyla gücünü iyice artıran Zeytun Ermenileriyle baş edecek kadar güçlü değildi. Üstelik Ermenilerin isyan çıkarmasının ardından cephelerdeki askerlerin bir bölümünün Zeytun'a kaydırılması zarureti ortaya çıkmış, bu da cephelerde görevli asker sayısının azalmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla devletin çok sayıda cephede savaşması ve asker sıkıntısı çekilmesi nedeniyle sonuçlarının ne olacağı hesaplanmadan alınan kararlar ordunun gereksiz yere uğraşmak zorunda kalması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun en önemli problemlerinden biri asker kaçaklarıydı. Ermeni asker kaçakları daha çok Bitlis ve Zeytun'a kaçmaktaydı. Zeytun'un asker kaçaklarının toplandığı bir merkez hâline gelmesiyle Zeytunlu Ermenilerin silâhlı gücü iyice arttı. Ermenilerin çevredeki Müslüman köylere baskınlar yapıp yoldan gelip geçenleri katl ve gasbetmeye başlamasıyla Zeytun'a harekât yapılması mecburiyet kazandı. 1914 yılının yaz sonlarında yapılan harekâtla asker kaçaklarının bir bölümü yakalandıysa da olayların elebaşı olan Zeytun eşkiyası kaçmayı başardı.

Zeytun Ermenileri Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği Mart 1915'te eylemlerini yeniden başlattı. Ermenilerin orduya cephane taşıyan askerlerin bir kısmını öldürüp bir kısmını esir almaları üzerine Zeytun'a takviye kuvvetler gönderildi. Bu, cephede olması gereken askerlerin içeride meşgul edilmesi anlamına geliyordu. Yapılan harekât sonucunda Zeytunlu asiler yakalanamadı. Ancak bu harekât asker kaçakları üzerinde etkili oldu. Asker kaçakları orduya geri dönmeğe başladılar. Böylece harekâtın amaçlarından birine ulaşılmış oldu.

Açıklamalar

1. Kaçaznuni'nin bu görüşlerini dile getirdiği 1923 Parti Konferansı Raporu'na dair daha ayrıntılı bilgi için bk. (Kaçaznuni 2005) Ayrıca Osmanlı tebası Hristiyan azınlığın Birinci Dünya Savaşı'nda düşman devletlerle ilişkileri için bk. Sonyel 2001a: 691.

2. İttihat ve Terakki Partisi'nin, Taşnakların 1914 yazında Erzurum'da yaptıkları toplantıya Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey'lerden oluşan bir heyet göndererek Erzurum, Van ve Bitlis eyaletlerinin de olduğu toraklarda özerk bir Ermenistan kurulmasını teklif ettikleri hakkında bk. (Hovannisian 1967: 41–42). Ayrıca bu konudaki tartışmalar için bk. Gürün 1985: 194–197.
3. Bu planın Kilikya Ermenilerine faydası olmadığı, hatta onları yarı yolda bıraktığı görüşleri için bkz (Walker 1990: 204; Sonyel 2001b: 97).
4. Erden'e göre bu isyan Arapların değil Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in isyanıydı ve İngiliz ajanları tarafından İngiliz altını, İngiliz buğday ve pirinçleriyle elde edilen Çöl Araplarının yardımıydı. 2006: 68–69.
5. Bu kişiler arasında Çolakyan Aram ve Mesrop lider konumundaydı. Bk. Hartunian 1968: 54
6. Mesela yol inşaatlarında görevli bazı mühendisler ayrılıkçı faaliyetlere girerek Taşnaklarla irtibat kurdular. Maraşlı olup İstanbul Mühendis Mektebi'nden mezun olduktan sonra Ankara-Sivas hattı inşaatında istihdam edilen Nazaret Şerbetçiyân'ın Taşnaksutyun Komitesi'nin üyesi olduğunun ortaya çıkmasıyla yapılan araştırmada Şerbetçiyân'ın maiyetindeki Ermenilerle ve askerî doktor Hristo ile devlet aleyhine faaliyetlerde bulunduğu belirlenmiştir. Bk. Mutlu 2007: 146.
7. Bazı kaynaklar Zeytunluların bu isyanı, devletin Ermeni ırkını imha için savaşı bahane edeceğine sezdiklerinden çıkardıklarını iddia ederler. Bk. Bryce- Toynbee 2006: 243.
8. Bogos Nubar Paşa, aynı zamanda Fransızlarla da temas hâlindeydi. Fransız Dışişleri Bakanı 1916 yılı sonlarında Bogos Nubar Paşa'dan kurulacak Doğu lejyonu için Suriyeli ve Ermenilerden gönüllü toplamasını isteyerek bunun karşılığında savaştan sonra Fransa'nın payına düşecek olan Kilikya'nın Ermenilere verileceğini vaat edecektir. Paşa bakana cevaben yazdığı mektubunda "Ermenistan'ın kaderi müttefik devletlerin elindedir. Bana yapılan bir davete büyük bir şevk ve arzu ile karşılık veriyorum, çünkü ben cumhuriyetten, zaferden sonra milli isteklerimizin tam ve kesin olarak sonuçlanacağı konusunda söz almış bulunmaktayım..." ifadelerini kullanacaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Uras 1987: 630. Kilikya'nın Ermenilere verilmesi için Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'nın gayretleri konusunda bk. Bayur 1983: 25–30.
9. Nitekim Mart ayında Zeytun'da yaşanan isyan hareketi sonrasında tutuklanan kişilerden bazılarının ev ve üzerlerinde yapılan aramalar sonucunda Bogos Nubar Paşa ile haberleştikleri hatta Nubar Paşa'nın Çakır oğlu Bedros'a kendilerini koruyup kolladıklarına dair mektup gönderdiği, Bedros'un da oğlu Vartuvar'la beraber bu mektupları halkın duyacağı şekilde yayımladığı belirlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Arşiv Belgelerinde...2008:40, 83, 87.
10. Zeytun Ermeni Marhasası Ohannes Efendi'nin Divan-ı Harb'e sevk edilme işlemlerinin başlatıldığı hakkında bk. (DH. EUM, 2.Şb, 68/20); ayrıca bk. Osmanlı Belgelerinde...2007: 91.
11. Bu sayının 3000 olduğu yönünde iddialar için bk. Hartunian, s.54; 5000 olduğu iddiaları için bk. Kerr 1973: 17.
12. Şehit düşen Osmanlı askeri sayısının 300 olduğu iddiası için bk. Bryce- Toynbee 2006: 267.
13. Başka bir belgede ölen eşkıya sayısı 37 olarak verilirken 100'ünün de yaralandığı bilgisi yer almaktadır. Bk. (ATASE, BDH, Kl. 2287, Dos.32–12, Fh.1–32,33).

Ölen asker sayısının 200–300 olduğu ve olayların sebebinin askerlerin evleri arasından kaynaklandığı hakkında bk. (Kerr 1973: 16–17). Zeytun'da yaşanan bu olaylara hiç yer vermeksizin jandarmaların Ermeni kadınlarını rahatsız ettiği ve buna karşı çıkan 32 Ermeni gencinin manastıra sığındığı iddiaları için bk. Tuğlacı 2004: 661.

14. Ayrıca Mısır'da bulunan Bogos Nubar Paşa'nın tarımsal faaliyetleri için bk. Tuğlacı 2004: 684.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

a) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Hariciye Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS.), 119/16; 84/18.

Dâhiliye Nezareti İdarî Kısım Belgeleri (DH. İD.), 222/21.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 2.Şube, 5/32; 9/78; 54/20-7; 54/20-8; 54/20-10; 54/20-12; 54/20-13; 54/20-14; 54/20-15; 54/20-16; 54/20-17; 54/20-19; 54/20-30; 54/20-31; 54/20-34; 54/20-36; 54/20-37; 54/20-47; 54/20-48; 54/20-49; 68/11; 68/20; 68/30-1; 68/31.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 173/2.

b) Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Klasör Numarası (Kl.):2287, Dosya Numarası (Dos.):32–12, Fhrist (Fh.):1,2,3,6,8, 1-10, 1-12, 1-14, 1-16, 1-18, 1-32, 1-33; Kl.2291, Dos.24-27, Fh.6.

2. Araştırma ve Tetkik Eserler

Arşiv Belgelerinde Ermeni Faaliyetleri 1914–1918 (2008). C. VIII. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yay.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi (1982). 81. 15–17.

Avagyan, Arsen (2005). *İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasî Partileri Arasındaki İlişkiler*. çev. L. Denisenko. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, İstanbul: Aras Yay.

Bayur, Yusuf Hikmet (1983). *Türk İnkılabı Tarihi*. C. III. Ankara: TTK Yay.

Belgelerle Ermeni Sorunu (1992). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih Stratejik Etüt Başkanlığı Askerî Tarih Yay.

Beylerian, Arthur (1983). *Les Grandes Puissances, L'empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises(1914–1918)*. Préface de Jean-Baptiste Duroselle. Paris: Publications de la Sorbonne.

Bildirici, Yusuf Ziya (1999). *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İşbirliği*. Ankara: Köksav Yay.

Bryce, James-Toynbee, Arnold (2006). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915- 1916*. çev. Tuygan, Attıla ve Jülide Değirmenciler. C. 2. İstanbul: Pencere Yay.

Cemal Paşa (1996). *Hatırat*. Haz. Metin Martı. İstanbul: Arma Yay.

- Dilan, Hasan (2005). *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*. C. I, Ankara: TTK Yay.
- Erden, Ali Fuat (2006). *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*. Haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Ermeni Komitelerinin Â'mâl ve Harekât-ı İhtilaliyyesi (1983). Haz. H. Erdoğan Cengiz. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Eyjicil, Ahmet (1999). *Osmanlı'nın Son Döneminde Maraş'ta Ermeni Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: Gün Yay.
- Gürün, Kamuran (1985). *Ermeni Dosyası*. Ankara: TTK Yay.
- Hartunian, Abraham H. (1968). *Neither to Laugh nor to Weep a Memoir of the Armenian Genocide*. translated from the original Armenian manuscripts by Hartunian. Vartan. Boston: Beacon Press.
- Hovannisian, Richard G. (1967). *Armenia on the Road to Independence 1918*. Berkeley: University of California Press.
- Kaçaznuni, Ovannes (2005). *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*. çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Kaynak Yay.
- Keiler, Barbara Jean(1969). *The United States and Armenia, 1914 to 1920: The Armenian Mandate*. PHD thesis: California State College at Fullerton.
- Kerr, Stanley E. (1973). *The Lions of Marash: Personel Experiences with American Near East Relief 1919–1922*. Albany: State University of New York Press.
- Kurat, Yuluğ Tekin (1985). “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu(1900–1920)”. *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu*. 227–242.
- Mutlu, Cengiz (2007). *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları 1914–1918*. İstanbul: IQ Yay.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878–1920)* (2007). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay.
- Özdemir, Hikmet vd. (2004). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*. Ankara: TTK Yay.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1981). *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*. Ankara: DSİ Basım.
- Pomiankowski, Joseph (2003). *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914–1918 1. Dünya Savaşı*. çev. Kemal Turan. İstanbul: Kayıhan Yay.
- Sonyel, Salahi (2001a). “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi”. *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*. C. II.38. 687–691.
- Sonyel, Salahi (2001b). *The Great War and the Tragedy of Anatolia*. Ankara: TTK Yay.
- Süslü, Azmi (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay.
- Talat Paşa'nın Anıları* (2003). Haz. Alpay Kabacalı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Tuğlacı, Pars (2004). *Tarih Boyunca Batı Ermenileri* C. 3. İstanbul: Pars Yay.
- Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yay.
- Walker, Christopher J. (1990). *Armenia The Survival of a Nation*. New York: St Martin's Press.

The Relations between Entente States and Ottoman Armenians during First World War and the 1914/1915 Zeitun Rebellions

Nejla Günay*

Abstract: After the beginning of the First World War, the Ottoman state declared mobilization, but various Armenian communities, and especially the Zeitun Armenians, did not obey these orders. While certain Armenians who had previously joined the army escaped from their military duties, others served the Russian army against the Ottomans. The Zeitun Armenians started rebellion against the Ottomans both before and during the war, thinking that they could win their independence once the Entente States won the war. They therefore forced some sections of the Ottoman army to struggle with inner security, keeping them away from the fighting front. In this study, the relations between Zeitun Armenians and Entente States, and the causes and effects of their rebellions will be investigated.

Key Words: World War I, Zeitun, Russia, England, Armenians.

* Gazi University, Gazi Faculty of Education, Department of History / ANKARA
ngunay@gazi.edu.tr

Отношения государств Антанты с армянами Османской империи во время первой мировой войны и Зейтунские восстания 1914-1915 гг.

Нежла Гюнай*

Резюме: Некоторые армяне, в первую очередь зейтунские армяне не подчинились приказу о мобилизации, объявленной Османским государством по поводу начала Первой мировой войны. Тогда, как часть мобилизованных армян бежала из османской армии, часть их них перешла на сторону русской армии и воевала в составе передового отряда против османского государства. Зейтунские армяне, надеясь получить независимость в случае победы стран Антанты, подняли восстание против османов до и во время войны. Таким образом, часть воевавшей османской армии была снята с передовой фронта для поддержания безопасности внутри страны. В данной статье рассматриваются отношения зейтунских армян с государствами Антанты и как результат этого причины и последствия армянских восстаний.

Ключевые Слова: Первая мировая война, Зейтун, Россия, Англия, армяне.

* Университет Гази, педагогический факультет, кафедра истории / Анкара
ngunay@gazi.edu.tr

Kökensel Kimlik Bağlamında Kıbrıslı Türklerin Rumcaya Yönelik Dilsel Tutumları

Necdet Osam*
Ali Sıdkı Ağazade**

Özet: Bu çalışma, Kıbrıslı Türklerin Rumcaya yönelik tutumlarını araştırmayı amaçlamıştır. Daha önceki çalışmalarda güvenilirlik ve geçerliliği kanıtlanmış olan dilsel tutum ölçeği, Kıbrıslı Türk üniversite öğrencilerine uygulanmış ve elde edilen veriler SPSS sayısal işleme paket programı kullanılarak çözümlenmiştir. 5'li Likert dereceleme sistemli tutum ölçeğindeki maddelere verilen, yanıtlar ölçek, altölçekler ve maddeler bazında çözümlendikten sonra yorumlanmıştır. Tüm aritmetik ortalama, ölçünlü kayma ve Ki kare değerleri dikkate alındığında, hem madde hem de ölçek ve altölçekler bazında çalışmada tutarlı bulgular elde edilmiştir. Deneklerin tutumları genel anlamda nitelikli bir olumsuzluk içermezken, altölçeklerdeki çıpa maddeleri bağlamında deneklerin hassasiyetlerinin nitelikli olarak farklılık gösterdiği saptanmıştır. Çalışmadaki Kıbrıslı Türk üniversite öğrencisi deneklerin Rumcaya yönelik tutumlarının araştırmaçıların daha önceki çalışmalarındaki Kıbrıslı Rum üniversite öğrencisi deneklerin Türkçeye yönelik tutumlarından çok daha olumlu ve akılcı olduğu kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dilsel Tutum, Dilsel Tutum Ölçeği, Kökensel Kimlik, Sosyal Psikoloji, Araçsal GÜdü, Araçsal ve Birleşimci GÜdü.

1. Giriş ve Kuramsal Çerçeve

Küreselleşme diye adlandırılan ve yeni dünya düzeni olarak kabul edilmekte olan anlayışın 'farklılık içinde bütünlük' söylemi bağlamında bireyin kökensel kimliği ve dili arasındaki etkileşimi sosyal-psikoloji düzeyinde zayıflatmasına karşın, bireyin zaman içinde oluşturduğu üst değerler örütü ve dil-kimlik ilişkisinin toplumsal psikoloji bağlamındaki etkisini niteliksel düzlemde azaltmadığı vurgulanmaktadır. Bunun en önemli nedeni, üst değerler örütünü oluşturan kader, soy, kültür, tarihte yaşananların tümü yanısıra, bireylerin geniş ölçek düzleminde oluşturduğu kan bağı olgusudur.

* Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa / KKTC
necdet.osam@emu.edu.tr

** alisidki.agazade@emu.edu.tr

Smith'e göre (2002), üst değerler örütünün zayıflaması veya zayıflatılması sosyolojik olarak olası bulunmaktadır. Üst değerlerin zayıflatılması, bireyin Sosyal Kimlik Kuramı (Tajfel 1978) çerçevesinde oluşturduğu toplumsal varoluşu zayıflatmakta, diğer taraftan dilsel hak ve özgürlüklerin yok olmasına neden olduğuna Del Valle (2003) işaret etmektedir.

Nablekova (2006) toplumsal özgürlüğün esasen dilsel hak ve özgürlükle ilgili olduğunun altını çizerken, öncellemeye çalıştığı temel nokta dil ile kökensele kimlik arasındaki ilişki ve üst değerler dizgesidir. Diğer taraftan bireylerin temsil ettiği toplumların farklı topluluklara, toplumlara yönelik sergilediği yaklaşımlar ve tutumlarında farklılıkların ortaya konması, 'biz ve diğerleri' söyleminin sosyal-psikoloji olarak öncellenmesidir. Bu söylemin temelinde üst değerler dizgesinin en önemli unsuru olan kan bağı olgusu yatmaktadır (Bobo 2001: 267). Kan bağı olgusu doğrultusunda biyolojik farklılıklar da dahil olmak üzere, toplumlar arasındaki tüm farklılıkların öncellendiği ve böylece "biz ve diğerleri" algısının en üst düzeye çekildiği psikolojide kabul edilmektedir. Omi vd. (1994) farklılıkların özellikle kökensele kimlik bağlamında tüm çatışmaların kaynağını teşkil ettiğini vurgularken, "duygusal benlik farklılığı" kuramının da özünü oluşturduğuna dikkat çekmektedir.

Fought (2008) ve Omi vd.'nin (1994) görüşlerinin temelini oluşturan Freud'un (1930) kuramsal yaklaşımlarında uluslar arasındaki sorunların psikolojik boyutunda narsizme dayandığını ve duygu yoğunluğunun, hislerin belirginleşmiş bir tavır, tutum olarak ortaya konduğunu vurgulamaktadır. Rochlin ise (1973) bu görüşlerle örüntülü olan ve farklılığın kendilik savunmasına dönüşmesi durumunda düşmanlık duygusunun oluştuğunu belirtmektedir. Diğer bir anlatımla, bireylerin tek başlarına veya toplumsal ölçekte takınacakları tutum, farklı toplumlara yönelik sergileyecekleri hissi davranışlar duygusal benlik farklılığı kuramının özünü tanımlamaktadır (Taranenko 2006, Zaprudski 2007, Newman 1978).

Yukarıda belirtilen kuramsal yaklaşım ve tartışmaların işlevselliğine verilebilecek niteliksel örneklerin başında eski Yugoslavya Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği gelmektedir. Tanımlanmaya çalışılan temel yaklaşımlar dikkate alınarak Kıbrıslı Türklerin Rumcaya nasıl baktıkları ve neler hissettikleri bu çalışmada araştırılmıştır.

2. Kıbrıs Adasında Kökensele Kimlik ve Dil

Çalışma daha önce yapılan bir dizi araştırmanın bir devamı niteliğinde olduğundan, Kıbrıs adasını oluşturan toplumların kökensele kimliği, anayasal saptamalar ve kuramsal tartışmalar Osam vd. 2004a, 2004b ve 2005 çalışmalarında yer almakla birlikte, söz konusu çalışmanın anlamsal bütünlüğünün

korunabilmesi için Kıbrıs adasındaki dil ve kökensel kimlik konularına kısaca değinilecektir.

Kıbrıs adası, bulunduğu coğrafya parçası üzerindeki jeopolitik konumu nedeniyle tarihin başlangıcından itibaren birçok kez el değiştirmiştir. Yakın tarihimize baktığımız zaman 1878 yılında Osmanlı İmparatorluğunun adayı İngilizlere kiralaması ve daha sonra 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğunun 1. Dünya Savaşında Almanya ile müttefik olmasına bağlı olarak İngilizler'in adayı ilhak etmesi dünya tarihinde önemli bir yer tutmaktadır (Ramm 2003).

1960 yılına gelinceye dek ada isyanlar ve etnik çatışmaların merkezi olmuştur (Asmussen 2003). 1960 yılında Kıbrıs adası İngiltere Birleşik Krallığından bağımsızlığını elde ederek Birleşmiş Milletler örgütüne kabul edilmiştir. Yeni Cumhuriyetin anayasasının 1. maddesinde kökensel kimlik olgusu Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına seçilebilme şartlarından en önemlisi olarak öncellenmektedir (Constitution of the Republic of Cyprus 1964: 91). Bu maddeye göre Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın sadece Helen kökeninden gelenlerin içinden ve yalnızca Helenler tarafından seçilebileceği anayasa maddesinde yasallaştırılmıştır (Osam vd. 2005: 301). Bu maddeye göre Kıbrıs adasında iki toplum olmasına karşın, bunlardan biri olan Kıbrıslı Türklerin Kıbrıs Cumhurbaşkanının seçilmesi sürecinde hiçbir hukuki hakları bulunmamaktadır. Diğer bir anlatımla, "biz" ve "diğerleri" kuramının en açık şekilde uygulandığı yasal belge 1960 Kıbrıs Anayasasıdır. Bu madde aynı zamanda bireysel üstünlüğün toplumsal üstünlüğe dönüştürüldüğü ve yasallaştırıldığı en güzel örneklerin başında geldiğini vurgulamak yerinde olacaktır.

Diğer taraftan 1960 Kıbrıs Anayasası'nın 2. maddesinin 4. fıkrasında Rum toplumunun kökensel kimlik bağlamında tanımı yapılmakta; benzer bir tanımlama da aynı maddenin 3. fıkrasında Türk toplumu için yer almaktadır. Diğer bir anlatımla, adanın nüfusunun ya da yeni kurulan Cumhuriyetin ortaklarının kökensel kimlikleri ayrıntılı bir şekilde tanımlanarak hukuki boyut içine alınmıştır.

Kıbrıs Anayasası'nın 3. maddesinin 1. fıkrasına bakıldığında, yeni kurulan Cumhuriyetin, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin resmi dillerinin Yunanca ve Türkçe olduğunun tescil edildiği görülmektedir (Constitution of the Republic of Cyprus 1964: 92).

Kısaca özetlemek gerekirse, kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti 1912 yılından itibaren farklı iki kökensel kimlik arasında meydana gelen çatışmaların ardından (Asmussen 2003) önce 1963 Kanlı Noel olayları, 1964 ve 1967 çatışmaları sonrasında 1960 Anayasası'nın Türkiye Cumhuriyetine tanımış olduğu garantörlük hakkıyla 1974 yılında Barış Harekatı ile Kıbrıslı Türklerin varlığı teminat altına alınmıştır. Aradan 30 yıl geçtikten sonra, 2004 yılında kontrol-

l olarak açılan sınıır kapıları kuzey ve güneyde yaşayan iki farklı kökensele kimliğin üyelerinin yeniden iletişim ve etkileşim içine girmesini sağlanmıştır.

3. Çalışma Yöntemi

Kıbrıslı Türklerin Rumcaya yönelik tutumlarını ölçebilmek için çalışmada sormaca yöntemi kullanılmıştır. Daha nceki benzer çalışmalarda geliştirilip geçerliliği ve güvenirliği kanıtlanmış veri toplama aracı (Osam vd. 2004a, 2004b, 2005) pilot çalışmaları da yapıldıktan sonra, Kuzey Kıbrıs'taki yüksek ğretim kurumlarında eğitim görmekte olan tüm Kıbrıslı Türk ğrencilere erişilmeye çalışarak uygulanmıştır. rneklemdeki erişilebilen Kıbrıslı Türk ğrencilerine dağıtılan veri toplama aracı (ardalan sormacası ve tutum leği) geri toplanıp, elde edilen veriler SPSS 11.0.0 sayısal işlemeleme paket programı (SPSS Inch. 2001) kullanılarak bilgisayar ortamına uygun bir şekilde kodlanarak aktarılmıştır. Oluşturulan bilgisayar veri dosyasına girilen veriler gözden geçirilerek, eksik yanıtları bulunan denekler dosyadan silinmiştir. Son şeklini alan bilgisayar veri dosyası kaydedilerek sayısal çözümlemeye hazır duruma getirilmiştir. Veri toplama aracındaki tutum leği verileri maddeler, altölçekler ve ölçek bazında betimsel sayı işlemelemesinden geçirilerek aritmetik ortalama ve ölçünlü kayma çözümlemeleri elde edilip yorumlanmıştır. Çalışmanın en son aşamasında ise ölçek ve altleklerdeki bulguların sayısal anlamlılıklarını Ki kare sınavı kullanılarak işlemelemiştir.

3.1. Veri Toplama Aracı

Çalışmada kullanılan Türkçe veri toplama aracı sırası ile 16 maddelik *ardalan bilgi sormacası* (Bölüm A) ve 24 maddelik *tutum leği* (Bölüm B) olmak üzere iki temel bataryadan (bk. Ek) oluşturulmuştur. Ardalan bilgi sormacasındaki değişkenlerden elde edilen yanıtların dağınık olmaları gerekçesiyle yapılan çözümlemede ele alınarak işlemelememiştir. Yaş ve cinsiyet verileri sadece örneklemdeki deneklerin betimlenmesinde kullanılırken, B kısmını oluşturan 24 tutum leği maddesinin, yani değişkenin, tümü dağınık olmayan yorumlanabilir veriler sağladığından işlemelemerek çalışmada kullanılmıştır.

Her birinin yalın değişken işlevi gördüğü 24 tutum leği maddesinin kmeleşmesinden elde edilen madde grubları (toplam 5 altlek: F1, F2, F3, F4 ve F5) alışmada örtük değişken olarak işlemelemiştir. Tutum leği (F), Sosyal Psikoloji Altölçeği (F1), Araçsal Güdü Altölçeği (F2), Kökensele Kimlik Altölçeği (F3), Araçsal ve Birleşimci Güdü Altölçeği (F4), ve Araçsal Güdü ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeği (F5) olmak üzere 5 altlekten (rtk değişken) oluşturulmuştur. Her altölçekte çıpa maddesi uygulaması yapılmıştır. Çalışmada toplam 8 çıpa maddesi kurgulanmıştır.

Tutum leğindeki tüm maddelerin yanıtlanması 5'li Likert dereceleme sistemine (5 Kesinlikle Katılıırım, 4 Katılıırım, 3 Fikrim Yok, 2 Katılmam ve 1

Kesinlikle Katılmam) dayandırılırken, altölçekler madde bağlamında aşağıdaki gibi kurgulanmıştır:

F1 Sosyal Psikoloji Altölçeği: 8 madde [B1, B4, B5 (çıpa), B6 (çıpa), B7, B8, B14, B15],

F2 Araçsal GÜdü Altölçeği: 5 madde [B2, B3, B9 (çıpa), B13, B24 (çıpa)],

F3 Kökensele Kimlik Altölçeği: 4 madde [B10, B11 (çıpa), B12, B16 (çıpa)],

F4 Araçsal ve Birleşimci GÜdü Altölçeği: 4 madde [B17, B18 (çıpa), B19, B20] ve

F5 Araçsal GÜdü ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeği: 3 madde [B21, B22 (çıpa), B23].

Bu çalışmada kullanılan Tutum Ölçeğinin yapılandırılması, kurgulanması daha önce yapılan çalışmalardan (Osam vd. 2004a, 2004b, 2005) elde edilen Varimax çözümleneleri doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Tutum ölçeğinin güvenilirlik çözümlenmesine bakıldığında, bu çalışmada hesaplanan Cronbach alfa iç güvenilirlik katsayısı 0.8598 dir. Bu katsayı daha önce yapılan benzer çalışmalardaki Cronbach alfa iç güvenilirlik katsayılarına çok yakındır. Daha önceki benzer çalışmalarda (Osam vd. 2004a, 2004b, 2005) Cronbach alfa iç güvenilirlik katsayıları sırasıyla 0.8484, 0.8503 ve 0.8567 olarak hesaplanmıştır. Bu karşılaştırma bağlamında geliştirilip kullanılan tutum ölçeğinin yüksek bir iç güvenilirliğe sahip olduğu – yani, tutarlı ölçümler yaptığı – belirlenmiştir.

3.2. Denekler

Bu çalışma Kuzey Kıbrıs'taki yüksek öğretim kurumlarında eğitim gören 18 ile 24 yaş arasındaki 3297'si (% 62.5) kız ve 1987'si (% 37.5) erkek olmak üzere, toplam 5275 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşı olan öğrencilerle yapılmıştır. Örnekleme kızların çok olması, ya da başka bir deyişle erkeklerin az olması, rastlantısal örnekleme seçme yöntemini kullanma olanağının bulunmamasından kaynaklanmıştır. Diğer bir anlatımla, çalışmada amaçlara uygunluk örnekleme yöntemi kullanılarak neredeyse evrenin tümüne ulaşmaya çalışılmıştır.

Özetle söylenecek olursa, çalışmadaki kız ve erkek denek sayıları arasındaki fark, Kıbrıslı Türk yüksek öğrenim gençliği evreninin doğal bir özelliğinin sonucudur. Bu nedenle, cinsiyet değişkenine bağlı olarak sayısal işleme ve çözümlenme yapmanın çalışmanın geçerlik ve güvenilirliğini azaltacağından, denek sayısı tek bir değişken olarak kabul edilip işleme yapılmıştır.

4. Bulgular

Tablo 1’de F1 Sosyal Psikoloji Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 1’de görüldüğü gibi, B5 ve B6 maddelerine verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 3’e yakinken, altölçekteki diğer maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 4’e yakın bulunmaktadır. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymalar küçük olup 1 civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 1: F1 Sosyal Psikoloji Altölçeğindeki Maddeler

Madde	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
B1 Kıbrıs Anayasasına göre Kıbrıs’ta iki resmi dil vardır	4.27	0.908
B4 Kıbrıs’ta Rumca, Türkçe kadar önemli bir dildir	3.80	1.166
B5 Rumca müzik dinlerim	2.20	1.382
B6 Rumca anlamasam bile zaman zaman Rumca radyo dinlerim	2.34	1.264
B7 Rumca Kıbrıs Cumhuriyeti’nin resmi dillerinden bir tanesi olduğu için önemli bir dildir	3.59	1.057
B8 Kıbrıs’ta Rum ve Türk olmak üzere iki etnik kimlik bulunmaktadır	4.24	1.040
B14 Güney Kıbrıs’a zaman zaman geçerim	4.11	1.084
B15 Kıbrıs’ın bir bütün olarak kalmasından yanayım	3.57	1.412

F1 Sosyal Psikoloji Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5’li Likert dereceleme sistemine göre değerlendirildiği zaman, maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *katılım* yönünde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak, ölçünlü kaymaların da küçük olması, maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların kullanılan 5’li Likert dereceleme sisteminin *katılım* kısmında kümeleştiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, yanıtların benzeştiği görülmüştür. F1 Sosyal Psikoloji Altölçeğindeki B5 ve B6 maddeleri bu altölçeğin ana maddelerini (çıpa madde) oluşturmaktadır. Diğer bir anlatımla, altölçekte genel değerlendirme yanında bu iki maddeye verilen yanıtların dereceleme ölçeği üzerindeki yönü ve ölçünlü kayması büyük önem arz etmektedir.

Tablo 2’de F2 Araçsal Günü Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 2’de görüldüğü gibi, B9 ve B24 maddelerine verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 3’e yakinken, diğer maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 4’e yakın bulunmaktadır. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymaların 1 civarında gerçekleştiği görülmektedir.

Tablo 2: Araçsal GÜdü Altölçeği Maddeleri

Madde	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
B2 Kıbrıslı Rumlarla iletişim kurmak önemlidir	3.64	1.075
B3 Rumca öğrenmek isterim	3.81	1.246
B9 Rumca konuşulduğu zaman bazı sözcükleri tahmin edebilirim	3.32	1.302
B13 Benim için Rumlar ile iletişim kurmak zor değil	3.63	1.041
B24 İdare edecek kadar Rumca bilirim.	3.34	1.307
B24 İdare edecek kadar Rumca sözcük bilirim	2.54	1.255

F2 Araçsal GÜdü Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5'li Likert dereceleme sistemine göre değerlendirildiğinde, maddelerinin bir çoğunda verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *katılım* yönünde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak, ölçünlü kaymaların da küçük olması, maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların kullanılan 5'li Likert dereceleme sisteminin *katılım* kısmında kümeleştiği, yani oldukça benzer oldukları sonucuna varılmaktadır. Ancak F2 Araçsal GÜdü Altölçeğinde çıpa maddeleri olarak yerleştirilen B9 ve B24'e verilen yanıtların dereceleme ölçeği üzerindeki yönü çalışmanın sonucu bakımından hassasiyet göstermektedir.

Tablo 3'de F3 Kökensel Kimlik Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 3'de görüldüğü gibi, B16 maddesine verilen yanıtların aritmetik ortalaması 5'e yakın olmakla birlikte, diğer maddelerin tümüne verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 3'e yakın olarak gerçekleşmiştir. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymaların 1 civarında olduğu saptanmıştır.

Tablo 3: F3 Kökensel Kimlik Altölçeğindeki Maddeler

Madde	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
B10 Rumlar nazik ve samimi insanlardır	2.94	1.029
B11 Etnik kimlik benim için anlamlı değildir	2.60	1.338
B12 Bugüne kadar Rumları tarih kitaplarından tanıdım	3.10	1.384
B16 Kıbrıslı Türkler de adada eşit haklara sahip olmalıdır	4.76	0.553

F3 Kökensel Kimlik Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5'li Likert dereceleme sistemine göre değerlendirildiği zaman, maddelerinin bir çoğunda verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *fikrim yok* yönünde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak, ölçünlü kaymaların da küçük olması, maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların kullanılan 5'li Likert dereceleme sisteminin *fikrim yok* kısmında kümeleştiği sonucuna varılmaktadır. F3 Kökensel Kimlik Altölçeğinde çıpa maddesi

olarak konuşlandırılan B11 ve B16'ya verilen yanıtlar çalışmanın geneli bağlamında önemli sonuçlara varılmasını sağlamaktadır.

Tablo 4'de F4 Araçsal ve Birleşimci GÜDÜ Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 4'de görüldüğü gibi, maddelerin büyük bir bölümünde verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 4'e yakın bulunmaktadır. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymalar da 1 civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 4: F4 Araçsal ve Birleşimci GÜDÜ Altölçeğindeki Maddeler

Madde	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
B17 Türkçe ve Rumcanın ortak özellikleri vardır	3.86	1.022
B18 Rumca Türk okullarında öğretilmelidir	3.44	1.283
B19 Rumca Kıbrıs bağlamında yabancı bir dil değildir	3.78	1.129
B20 İki dillilik (Rumca-Türkçe) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde yaygınlaştırılmalıdır	3.61	1.031

F4 Araçsal ve Birleşimci GÜDÜ Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5'li Likert dereceleme sistemine göre değerlendirildiğinde, maddelerin çoğunda verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *katılım* yönünde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak, ölçünlü kaymaların da küçük olması, maddelerin tümünde verilen yanıtların kullanılan 5'li Likert dereceleme sisteminin *katılım* kısmında kümeleştiği sonucuna varılmaktadır. F4 Araçsal ve Birleşimci GÜDÜ Altölçeğinde yer alan B18 çipa maddesinin sayısal niteliği ise oldukça düşündürücüdür.

Tablo 5'de F5 Araçsal GÜDÜ ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 5'de görüldüğü gibi, B22 maddesine verilen yanıtların aritmetik ortalamaları yaklaşık 3 iken diğer maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 4'e yakındır. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymalar 1 civarında gerçekleşmiştir.

Tablo 5: F5 Araçsal GÜDÜ ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeğindeki Maddeler

Madde	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
B21 Türkçe ve Rumcanın ağır özellikleri benzerdir	3.61	0.901
B22 Rumcanın Kuzey Kıbrıs'taki prestiji yükseltilmelidir	3.05	1.161
B23 Türkçe ve Rumca birbirlerinin sözcük dağarcıklarından birçok sözcük alıp verdiler	3.71	0.883

F5 Araçsal GÜDÜ ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeğindeki maddelere verilen yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5'li Likert dereceleme sis-

temine göre değerlendirildiğinde, maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *katılım* yönünde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak, ölçünlü kaymaların da küçük olması maddelerin bir çoğunda verilen yanıtların kullanılan 5'li Likert dereceleme sisteminin *katılım* kısmında kümeleştiği, yani oldukça benzer oldukları sonucuna varılmaktadır. Yine bu altölçekte yer alan çıpa maddesi B22'nin sayısal değerleri çalışmanın hassasiyet noktalarından birini daha öncellemektedir.

Tablo 6'da Ölçek ve Altölçeklerdeki yanıtların aritmetik ortalamaları ve ölçünlü kaymaları sunulmuştur. Tablo 6'de görüldüğü gibi, Araçsal Gudu Altölçeği, Kökensele Kimlik Altölçeği ile Araçsal Gudu ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeğine verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 3'e yakınken, Tutum Ölçeği, Sosyal Psikoloji Altölçeği ile Araçsal ve Birleşimci Gudu Altölçeğine verilen yanıtların aritmetik ortalamaları 4'e yaklaşmaktadır. Buna ek olarak, tüm ölçünlü kaymalar küçük olup 1 civarında gerçekleşmiş olduğu saptanmış bulunmaktadır.

Tablo 6: Ölçek ve Altölçekler

Ölçek ve Altölçek	Aritmetik Ortalama	Ölçünlü Kayma
F Tutum ölçeği	3.51	0.632
F1 Sosyal psikoloji güdü altölçeği	3.61	0.698
F2 Araçsal güdü altölçeği	3.36	0.884
F3 Kökensele kimlik altölçeği	3.46	0.651
F4 Araçsal ve birleşimci güdü altölçeği	3.85	0.838
F5 Araçsal güdü ve Rumcaya yönelik tutum altölçeği	3.41	0.770

Ölçek ve Altölçeklerdeki yanıtların aritmetik ortalamaları kullanılan 5'li Likert dereceleme sistemine göre değerlendirildiğinde, Araçsal Gudu Altölçeği, Kökensele Kimlik Altölçeği ile Araçsal Gudu ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeğine verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *fikrim yok* yönünde olduğu saptanırken, Tutum Ölçeği, Sosyal Psikoloji Altölçeği ile Araçsal ve Birleşimci Gudu Altölçeğine verilen yanıtların aritmetik ortalamalarının *katılım* yönünde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7'de Ölçek ve Altölçeklerdeki *fikrim yok* veya *katılım* yönünde elde edilen yanıt dağılımı kümeleşmelerinin sayısal anlamlılıklarını araştıran Ki kare sınavı sonuçları sunulmuştur. Tablo 7'de görüldüğü gibi, tüm altölçeklerin ve ölçeğin kendisinin Ki kare değerleri .001 olasılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur.

Tüm aritmetik ortalama, ölçünlü kayma ve Ki kare bulguları dikkate alınarak özetlenecek olursa, hem madde hem de ölçek ve alt ölçekler bağlamında

benzer ve tutarlı bulgular elde edilmiştir. Diğer bir anlatımla, deneklerin tutumları *fikrim yok ile katılırim* arasında kümeleştiği onanmıştır.

Tablo 7: *Altölçekler ve Ölçek χ^2 Sınavı Sonuçları*

Ölçüt	F1	F2	F3	F4	F5	F
χ^2	3214.200	3580.500	3768.600	1471.800	2343.000	3927.000
df	3	4	3	3	3	3
p ^a	0.000**	0.000**	0.000**	0.000**	0.000**	0.000**

a. p > 0.001**

5. Sonuç

Çalışmanın giriş ve kuramsal çerçeve kısmında irdelenen kuramlar bağlamında sayısal değerlerin yorumlanmasına çalışıldığında, ortaya birkaç tane önemli sonuç çıkmaktadır. Bunlardan biri, deneklerin akılcı düşünce bağlamında gerçekçi davranabilme yeteneklerini Sosyal Kimlik kuramı düzleminde sergileyebilmiş olmalarıdır. Diğer bir önemli sonuç ise, deneklerin “biz” ve “diğerleri” yaklaşımını üst değerler örütüne bağlılıkları kapsamında gösterebilmiş olmalarıdır.

Çalışmada kurgulanan altölçekler almış oldukları sayısal değerler bağlamında irdelendiği zaman, F Tutum Ölçeği, F1 Sosyal Psikoloji Altölçeği, F4 Araçsal ve Birleşimci Gütü Altölçeği deneklerin ada gerçeklerine yönelik tutumlarının olumlu yönde bir eğilim gösterdiğini; ancak sayısal değerlerin derece bağlamında kuvvetli olmadığını da ortaya koymuştur. Diğer bir anlatımla, deneklerin sergilemiş olduğu olumlu tutumda temkinli oldukları görülmüştür.

Sormacada yeralan F2 Araçsal Gütü, F3 Kökensel Kimlik ve F5 Araçsal Gütü ve Rumcaya Yönelik Tutum Altölçeklerine ait sayısal veriler, deneklerin tutumlarının olumsuzluğa doğru bir eğilim sergilediği görülmektedir. Bu altölçeklere gelen sayısal verilerin temelinde yatan neden tarihsel geçmişin toplum psikolojisi üzerinde bırakmış olduğu izlerdir. Bu izler, hissi davranışların yoğunlaşmasına neden olduğundan, duygusal benlik farklılık kuramının (Rochlin 1973) kendilik savunması (Freud 1930) olarak yukarda sözü edilen ölçeklere açık olarak yansıdığı yadsınmaz bir gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

Olumlu ve olumsuz olarak ayrışan altölçeklerin aritmetik ortalamaları Ki kare sınaama yöntemiyle işlemlendiği zaman, deneklerin tutumlarının olumlu (katılırim) ve olumsuz (katılmam – fikrim yok) arasında gerçekleştiği görülmektedir (bk. Tablo 7). Çalışmada altölçeklerin herbirinde yeralan çıpa maddelerine baktığımız zaman, örneğin F1 Sosyal Psikoloji Altölçeğinde bulunan B5 ve B6 maddeleri üst değerler örütünün içinde yeralan algılarla örtüşebilmektedir. Diğer bir deyişle, denekler elde edilen sayısal veri düzleminde Rumca ve Rum kültürüne anlamlı bir temkinlilikle yaklaştıklarını ortaya koymaktadırlar.

F2 Araçsal Gütü Altölçeğinde yeralan B9 ve B24 maddelerine bakıldığı zaman, Rumcaya yönelik bir tepkinin bilinç altında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç da Fought (2008) ve Volkan'ın (2008) altını çizdiği kendilik savunması ile örtüşmektedir.

Çalışmada F3 Kökensel Kimlik Altölçeğinde bulunan B11 ve B16 çıpa maddelerine gelen sayısal veriler “biz” ve “diğerleri” yaklaşımının denekler tarafından hissedilmekte olduğunu ve deneklerin adada yaşayan Rum toplumundan daha az haklara sahip olduklarını; buna da en yüksek sayısal değerle en anlamlı tepkiyi verdikleri görülmektedir.

F4 Araçsal ve Birleşimci Gütü Altölçeğinde bulunan B18 çıpa maddesi ile denekler zihinlerinin derinliklerinde hissettikleri tepkiyi ortaya koymuşlardır. Son olarak, F5 Araçsal Gütü ve Rumcaya yönelik Tutum Ölçeğinde yer alan B22 maddesinin sayısal değeri deneklerin söz konusu dile yönelik olumlu bir tutum sergilemediklerini yalın bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kısaca özetlemek gerekirse, Kıbrıslı Türk öğrencilerin Rumcaya yönelik tutumları genel anlamda nitelikli bir olumsuzluk içermezken, çıpa maddeleri bağlamında hassasiyetlerinin nitelikli olarak farklılık gösterdiği saptanmıştır.

Çalışmadan elde edilen bulgular, Osam vd.'de (2004a, 2004b, 2005) elde edilen sonuçlar ile kıyaslandığında, Kıbrıslı Türk deneklerin sergilemiş olduğu tutumun Kıbrıslı Rum deneklerin sergilediği tutumdan çok daha olumlu ve akılcı olduğu kanısına varılmıştır.

Kaynaklar

- Anthony Douglas, Smith (2002). *Ulusların Etnik Kökeni*, Türkçeye çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir. Ankara: Dost.
- Carmen, Fought (2008). *Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cristoph, Ramm (2003). “Conception of National Identity in Cyprus and the Question of European Identity.” *Journal of Cyprus Studies*. 8-9: 34.
- Gregory, Rochlin (1973). *Man's Agression: The Defense of the Self*. Boston: Gambit.
- Henri, Tajfel (1978). “Social Identity and Intergroup Behaviour.” *Social Science Information*. 13: 65-93.
- James, Newman, L. (1978). Place and Ethnicity Among the Sandawe of Tanzania. in du Toit, B. M. (Ed.). *Ethnicity in Modern Africa*. Boulder: Co: Westview. 105-121.
- Jörg, Asmussen (2003). “Limassol 1912 – Dali 1922: Cypriots in Nationalist Conflict.” *Journal of Cyprus Studies* 8-9: 243.

- Lawrence Bobo (2001). "Racial Attitudes and Relations at the Close of Twentieth Century." Smesler et al *America Becoming: Racial Trends and Their Consequences*. 264-301.
- Constitution of the Republic of Cyprus* (1964). London: Her Majesty's Stationary Office.
- Michael-Howard, Omi & Winant (1994). *Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1990s*. New York and London: Routledge.
- Mira, Nabelkova (2006). "Closely-related Languages in Contact: Czech, Slovak, Czechoslovak". *IJSL* 183: 53-74.
- Oleksandr, Taranenko (2006). "Ukrainian and Russian in Contact: Attraction and Estrangement." *IJSL* 183: 199- 140.
- Osam, N. & A. S. Ağazade (2004a). "How Successful will the Teaching of Turkish in the Republic of Cyprus be: The Attitudes of Greek Cypriots." *Abstracts of the III. Mercator International Symposium on Linguistic Diversity and Education: Challenges and Opportunities. Fryske Akademy, the Netherlands*. 25-27 November.
- _____ (2004b), "The Status of Turkish in the Republic of Cyprus and the Attitudes of Greek Cypriots Towards Turkish Language Learning." *Turkic Languages*. 8 (2): 271-288.
- _____ (2005). "1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası Bağlamında Türkçenin Kıbrıs'taki Konumu ve Kıbrıslı Rumların Türkçeye Yönelik Tutumları." *XIX. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Şanlıurfa: Elif Matbaası.
- Sandra, Del Valle (2003). *Language Rights and the Law in the United States*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Sigmund, Freud (1930). Civilization and its Discontents. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. London: Hogarth Press.
- SPSS Inc. (2001), *SPSS 11.0.0 for Windows*. Chicago: Statistical Package for Social Sciences
- Vamik D., Volkan (2008). *Kıbrıs: Savaş ve Uyum. Çatışan İki Etnik Grubun Psikoanalitik Tarihi*. İstanbul: Everest Yay.
- Zapurdski, Siarhiey (2007). "In the grip of Replacive Bilingualism: The Belarusian Language in Contact with Russian. *IJSL* 183: 97-118.

EK: Ardalan Sormacası ve Tutum Ölçeği

Değerli Öğrenciler,

Elinizdeki ardalan sormacası ve tutum ölçeği Kıbrıslı Türk öğrencilerin Rumcaya yönelik tutumlarını saptamak için yapılacak olan bir araştırmada veri olarak kullanılacaktır. *İçtenlikle ve doğru* olarak vereceğiniz yanıtlar çalışmanın geçerliğini ve güvenilirliğini artıracaktır. Şimdiden çalışmaya vermiş olduğunuz katkıya teşekkür ederiz.

Bölüm A: Ardalan Sormacası

Lütfen gerekli yerleri yazıyla veya boş bırakılmış yerlere işaret (✓) koyarak gereken bilgiyi sağlayınız.

1. Yaş: _____
2. Doğum yeri ve yılı: _____ ; _____
3. Cinsiyet: 1. Erkek
 2. Kız
4. Güney Kıbrıs'a hiç gittiniz mi? 1. Evet
 2. Hayır
5. Rumca bilir misiniz? 1. Evet
 2. Hayır
 3. Hayır, ancak öğreniyorum.
6. Kıbrıslı Rum (Yunan) arkadaşınız var mı? 1. Evet
 2. Hayır
7. Yabancı dil bilir misiniz? 1. Evet
 2. Hayır
8. Eğer yanıtınız Evet ise hangileri? 1. İngilizce
 2. Almanca
 3. Fransızca
 4. Diğer (belirtiniz).....
9. Babanızın eğitim durumu: 1. İlkokul
 2. Ortaokul
 3. Lise
 4. Üniversite
 5. Terk (belirtiniz: 1/2/3/4)
10. Rumca bilir mi? 1. Evet
 2. Hayır
11. Yabancı dil bilir mi? 1. Evet
 2. Hayır

12. Eğer yanıt Evet ise, hangileri? 1. İngilizce
 2. Almanca
 3. Fransızca
 4. Diğer (belirtiniz).....
13. Annenizin eğitim durumu: 1. İlkokul
 2. Ortaokul
 3. Lise
 4. Üniversite
 5. Terk (belirtiniz) 1/2/3/4).....
14. Rumca bilir mi? 1. Evet
 2. Hayır
15. Yabancı dil bilir mi? 1. Evet
 2. Hayır
16. Eğer yanıt Evet ise, hangileri: 1. İngilizce
 2. Almanca
 3. Fransızca
 4. Diğer (belirtiniz).....

Değınmek istediğiniz özel bir konu var ise aşağıda boş bırakılan yere okunaklı olarak yazınız.

Bölüm B: Tutum Ölçeği

Hissettiğiniz duygunun yoğunluk derecesine göre, verilen cümlelere/maddelere yönelik tutumunuzu her maddenin yanında ve tutum ölçeğinin altında bırakılan boşluğa sadece (✓) işareti koyarak belirtiniz.

[Ölçek: 5 Kesinlikle Katılıyorum, 4 Katılıyorum, 3 Fikrim Yok, 2 Katılmam, 1 Kesinlikle Katılmam]

Cümleler/Maddeler	Ölçek				
	5	4	3	2	1
1. Kıbrıs Anayasasına göre Kıbrıs'ta iki resmi dil vardır					
2. Kıbrıslı Rumlarla iletişim kurmak önemlidir					
3. Rumca öğrenmek isterim					
4. Kıbrıs'ta Rumca, Türkçe kadar önemli bir dildir					
5. Rumca müzik dinlerim					
6. Rumca anlamasam bile zaman zaman Rumca radyo dinlerim					
7. Rumca Kıbrıs Cumhuriyeti'nin resmi dillerinden birtanesi olduğu için önemli bir dildir.					
8. Kıbrıs'ta Rum ve Türk olmak üzere iki etnik kimlik bulunmaktadır					
9. Rumca konuşulduğu zaman bazı sözcükleri tahmin edebilirim					
10. Rumlar nazik ve samimi insanlardır					
11. Etnik kimlik benim için anlamlı değildir					
12. Bugüne kadar Rumları tarih kitaplarından tanıdım					
13. Benim için Rumlar ile iletişim kurmak zor değildir					
14. Güney Kıbrıs'a zaman zaman geçerim					
15. Kıbrıs'ın bir bütün olarak kalmasından yanayım					
16. Kıbrıslı Türkler de adada eşit haklara sahip olmalıdır					
17. Türkçe ve Rumcanın ortak özellikleri vardır					
18. Rumca Türk okullarında öğretilmelidir					
19. Rumca Kıbrıs bağlamında yabancı bir dil değildir					
20. İki dillilik Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (Rumca-Türkçe) yaygınlaştırılmalıdır					
21. Türkçe ve Rumcanın ağız özellikleri benzerdir					
22. Rumcanın Kuzey Kıbrıs'taki prestiji yükseltilmelidir					
23. Türkçe ve Rumca birbirlerinin sözcük dağarcıklarından birçok sözcük alıp verdiler					
24. İdare edecek kadar Rumca sözcük bilirim					

Sözlükçe:

Anchor item	: Çıpa maddesi, temel madde
Attitude	: Tutum
Attitude scale	: Tutum ölçeği
Battery	: Batarya, takım
Chi Square test	: Ki kare sınavı
Convenience sampling	: Amaçlara uygunluk örneklem yöntemi
Cronbah alpha coefficient (internal validity)	: Cronbah alpha iç güvenilirlik katsayısı
Divergence Theory	: Ayrımcılık kuramı. Biz ve Diğerleri kuramı
Emotional Identity Difference Theory	: Duygusal Benlik Farklılık Kuramı
Ethnic Identity	: Kökensele kimlik
Instrumental motivation	: Araçsal güdü
Integrative motivation	: Birleşimci güdü
Likert scale	: Likert ölçeği
Linguistic Identity	: Dilsel Kimlik
Questionnaire	: Sormaca, anket
Random sampling	: Rastlantısal örneklem
Social Identity Theory	: Sosyal Kimlik Kuramı
Social psychology	: Sosyal psikoloji
Standard deviation	: Ölçünlü kayma
Subscale items	: Altölçek maddeleri

Identification of the Language Attitudes of the Turkish Cypriots towards Greek with Respect to Ethnic Identity

Necdet Osam*
Ali Sıdkı Ağazade**

Abstract: This study aimed at investigating the attitudes of the Turkish Cypriots towards Greek. The language attitudes scale, the reliability and validity of which were verified in the previous studies, was administered to the Turkish Cypriot university students and the data obtained were analyzed by the use of SPSS statistical software package. The responses given to the items in the five-point Likert type attitudes scale were interpreted after they had been analyzed in terms of scale, subscales, and items. Taking all of the arithmetic averages, the standard deviations, and the chi-square values into consideration, consistent results were obtained from the items and also from the scale and the subscales in the study. While the attitudes of the participants did not generally include anything much negative, it was determined that the sensitivity degrees of the participants varied much in the anchor items existing in the subscales. It was arrived at a view that the attitudes of the Turkish Cypriot university student participants towards Greek in the study were much more positive and rational than those of the attitudes of the Greek Cypriot university student participants towards Turkish in the previous studies conducted by the researchers.

Key Words: Language Attitudes, Language Attitudes Scale, Ethnic Identity, Social Psychology, Instrumental Motivation, Integrative Motivation.

* Eastern Mediterranean University, Famagusta / TURKISH REPUBLIC OF NORTHERN CYPRUS
necdet.osam@emu.edu.tr

** alisidki.agazade@emu.edu.tr

Языковое отношение турков-киприотов к греческому языку в контексте этнической идентичности

Недждет Осам^{*}
Али Сыдкы Агазаде^{**}

Резюме: Это исследование направлено на изучение отношения турок-киприотов к греческому языку. Предыдущие исследования показали масштаб языковых отношений киприотских турецких студентов университета на основе анализа данных, полученных с помощью статистического пакета SPSS программного обеспечения и доказавших свою надежность и достоверность. Ответы, полученные по пятибалльной шкале Лайкерта относительно языкового отношения интерпретируются после анализа с точки зрения масштаба, пунктов и материала. Принимая во внимание все арифметические средние, стандартные отклонения, и значения Ки квадрат, в результате анализа материала, масштаба и пунктов были получены значительные показатели. Хотя общее отношение участников не включает в себя ничего негативного, было установлено, что степень чувствительности участников менялась по некоторым пунктам. Исследование показало, что языковое отношение киприотских турков студентов к греческому языку гораздо более позитивное и рациональное относительно отношения киприотских греческих студентов к турецкому языку, исследование которого было проведено ранее.

Ключевые Слова: Языковые Отношения, Масштаб Языковых Отношений, Этническая Идентичность, Социальная Психология, Мотив, Инструментальная Мотивация, Интегративная Мотивация.

^{*} Восточно-Средиземноморский университет, Газимагуса / Турецкая Республика Северного Кипра
necdet.osam@emu.edu.tr

^{**} alisidki.agazade@emu.edu.tr

Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)

Tamara Ölçekçi*

Özet: Rus Çarlığı'nın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Türkistan'a doğru ilerleyişi uzun ve aşamalı planların sonucudur. Ticari kolonilerin bölgeye girişinden sonra askeri hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. İşte bu dönemlerde Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı ele geçirme siyaseti, Kazak bozkırlarına Rusya'nın kendi idari yapısını direktmesi ve Kazak Hanlığı'nın kaldırılması yerli halkın Rus sömürücülerine karşı memnuniyetsizliğinin artmasına neden olmuştur. Bu çalışma, Kazak halkının Kenesarı Han'ın liderliği altında Çarlık Rusya'ya karşı verdiği bağımsızlık savaşını, Kenesarı'nın Rus yönetimine başkaldırısı, ortaya koyduğu siyaseti, uyguladığı reformları ve vatani için uğraşısını incelemeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Kenesarı'yı ortadan kaldırmaya yönelik Rus politikasının arka planı anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Kazak, Büyük, Orta ve Küçük Cüz, Rus Çarlığı, Kenesarı Han, Hokand Hanlığı.

Giriş

1830-1840'larda Kazakistan'da meşhur Ablay Han'ın¹ torunu Kenesarı Kasımoğlu liderliği altında büyük milli mücadele patlak verdi. Kenesarı'nın Rus işgaline karşı verilen savaşı araştırmacıların ilgisini bir buçuk asırdır çekmektedir. Kazak tarihçileri, tüm Kazak topraklarını kapsayan 1837-1847 yıllarındaki milli bağımsızlık hareketi hakkında "Bütün Kazak halkının Rus işgaline karşı mücadelesi" (İstoriya Kazahstana 1993:203) şeklinde doğru bir tespitte bulunmuşlardır.

Kazak halkı 1837-1847'deki milli bağımsızlık mücadelesini milli bir gurur ile anar. Kazakistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte halkın yükselen milli şuuru sayesinde, günümüzde pek çok tarihçi Kenesarı Kasımoğlu hakkındaki tarihi gerçeği ortaya çıkaran eserler vermekteler. Böylece "Kazak Türklerinin Şeyh Şamili" adını alan Kenesarı Han hak ettiği değeri almaya başladı. 21 Eylül 2002 yılında Kökşetau'da Han Kenesarı'nın 200. doğum yılı törenlerle kutlandı. Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev bu münasebetle yaptığı konuşmasında, Kenesarı'nın Kazak tarihindeki özel yerini vurgulamıştır. Hayatının yirmiyeye yakın yılını Çarlık Rus-

*Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü / ANKARA
tamaraolcekci@gmail.com

ya'ya karşı yorucu savaşa adayan Kenesari'nın Kazakların milli şuuruna tesiri, XIX. yüzyılda gerçekleşen diğer bağımsızlık hareketlerinin tesiri ile kıyaslanamayacak ölçüde büyüktür. Kazakların son hanı Kenesari Kenesari, 1841-1845 yıllarında Rus hükümetine karşı savaşının zirvesini yaşamış ve onları ciddi sıkıntıya sokmuştur. Han, Rusların kalelerine saldırmış ve Kazakların üç cüzünün mensuplarını bir araya getirmeyi başarmış bir komutan, siyasetçi ve diplomattı.

Çarlık döneminde Kenesari'ya "isyancı" damgası vurulmuş, Sovyet döneminde ise Kenesari'nın ismi Sovyet ideolojisi tarafından yasaklanmıştı. Kasım oğlu Kenesari'nın XIX. yüzyılın otuzlu-kırkılı yıllarında zirve noktasındaki Rus çarlığının sömürü hareketlerine ve bürokratik-ticari ilişkilerine karşı koyan isyan hareketlerini araştırmak şiddetli cezalara çarptırılmak için bir sebepti. Çünkü bu durum sözde "Kazak ve Rus halklarının dostluğu"na ters düşüyordu. Parlak bir örnek, şiddetli cezaya çaptırılanlardan birisi olan Kazak bilim adamı ve tarihçisi E. B. Bekmahanov'du. Kazak tarihçisi, E. Bekmahanov-Ablay Han'ın yedinci kuşağından. Bekmahanov'a, 'XIX. Yüzyılın 20-40'lı Yıllarında Kazakistan'adlı eserinde (Bekmahanov, 1948), Han Kenesari'nın hareketini feodal ve monarşistlerin isyanı yerine, daha gerçekçi yaklaşarak, milli bağımsızlık hareketi diye adlandırmasından dolayı "burjuva milliyetçisi" damgası vurulmuştur. Bilim adamı olarak aldığı tüm unvanları elinden almış, hayatı hapis ve sıkıntılarla son bulmuştur (Pravda 1950; Voprosi İstorii 1966). Buna benzer örneklerin çokluğundan dolayı Sovyetler Birliği döneminde tarihçiler zikredilen dönem hakkında araştırma yapmaya cesaret edememişlerdir (Kırgızistan Madaniyatı 1990).

Sovyet tarihinde, 1930'lu yıllardan 1990'lara kadar, Kenesari Kasımoğlu'nun 1830-1840'lı yıllardaki bağımsızlık hareketleri; "Kenesari Kasımov'un hareketi Kazakistan'ı Rusya'dan bölmeye yönelik ve orta asırlardaki hanlık düzenini tekrar hakim kılabilmek için bir ümit, ataerkil-feodal yapıyı yeniden diriltmek için atılan bir adım, Kazak halkını geriye götüren bir reaksiyon ve feodal-monarşik bir isyan hareketi" (Şoinbayev 1982: 165) şeklinde açıklanmaktadır. Bu değerlendirme, Sovyet yıllarındaki resmi siyasetin esaretinden kurtulamayan tarih ilminin "ideolojik" anlayışına uygun düşmektedir.

Çalışmamız, Kazak halkının sömürgeci Ruslara karşı verdiği bağımsızlık savaşı, 1840'lı yıllarda Ablay Han'ın torunu Kasımoğlu Kenesari ve Nevruzbay'ın yaşadıkları devir, Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı ele geçirme siyasetine karşı verdikleri mücadele, Kenesari'nın Rus yönetimine başkaldırısı, ortaya koyduğu siyaset ve vatani için uğraşısı hakkında olacaktır.

İsyanın Sebepleri

XVI. yüzyıl, Rus İmparatorluğunun Kazan, Astarhan ve Sibir Hanlıklarını işgal etmesiyle yeni topraklar kazandığı dönem olarak bilinmektedir. Çarlığın tarihteki bu sayfaları 'kendinden olmayan, başka halkları' vahşice öldürme

ve yok etme ile devam etmiştir. Rus ticareti geliştikçe, Çarlık yönetimi bu sefer Orta Asya Türk Hanlıklarına göz dikmiştir. Rusya; Çin, Hindistan ve Orta Asya ile ticaret yapmak için önemli ticari yolları eline geçirmesi gerekmektedir. Orta Asya'ya giden ticari yol Kazak bozkırlarından geçmekteydi. Yani Kazak bozkırlarının hakimiyet altına alınması gerekmektedir. Böylece 1715'lerden itibaren Çarlık hükümeti Kazakistan'a yönelik ilk adımları atmaya başlamıştır. Rus askeri birlikleri Kazak topraklarında ilerleyerek buralarda kalıcı olabilmek için kale inşasına başladılar. 1750'lere geldiğinde Kazak bozkırları Rus kaleleriyle dolup taşmıştı. Ayrıca bu kalelerin etrafında Rusya'nın iç kısımlarından getirilen Rus köylüleri yerleştirilmekteydi. XVIII. yüzyılın sonu ve XIX. yüzyılın başlarında Kazak toprakları ve halkı da, söz konusu Rus faaliyetleri sonucu yavaş ve aşamalı olarak Rusya'nın etkisi altına girmeye başlamıştı.

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Hükümetinin Kazakların üzerindeki iktidarını sağlamlaştırma politikası daha net görülmeye başlandı. Kazakistan'da Rusların ilerleme politikası üç yönde yürütüldü: Birinci yol, savaş hatları kurma ve bozkırın derinliklerine doğru açılma şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu yolla, savaş hatlarının etrafında askeri, sivil yerleşim yerleri ve genel olarak Rus Kozaklarının stanitsaları² kurulmaya başlanmıştır. Bu durum, Rusların bölgede askeri ve sivil sömürsünün uygulamaya konulması olarak da ifade edilebilir. İkinci yol, hat üzerindeki Kırgızlar (Kazaklar)³ üzerinde kendi idare sistemini kurmak olmuştur. Üçüncü yol ise, Türkistan'a doğru bozkırda ilerleyerek Kazak göçebelerinin Çarlık Hükümetinin ulaşamayacağı yerlere kaçıp gitme şansını yok etmek amacıyla çembere alınmasıdır. Bu süreç 1860'larda sona erecektir.

Rus yönetimi, ilk başlarda Kazak hanlarının hakimiyetlerini sürdürmelerine müsaade etmiştir. Ancak 1820'lerde Çarlık Rusya'sı sömürü politikasında başarılı adımlar atmış ve Kazak Cüzlerinin⁴ bir han altında birleşmesine karşı çıkmıştır (Zimanov 1960:147). Bu sebeple, Boy birleşmesine karşı bölgesel birleşme prensibini uygulamaya başladılar. Çarlık ilk adımına Orta Cüz'den başladı. Orta Cüz'ün Kazaklarının kendi kendine yönetim ve idaresini Rus hükümeti 1822'de⁵ lağvetmiş bulunuyordu. 1822 yılında yürürlüğe giren Speranskiy'in "Sibirya Kırgızları Hakkında Tüzüğü" gereği bozkırdaki yönetim yapısı tamamen değişmiştir (Cirençin 1996: 12). Bu idari sisteme uygun olarak Kazak yerleşim yerleri okrug'lara,⁶ volost'lara⁷ ve köylere bölünmüştür. 10-12 köy (50'den 70'e kadar çadırdan oluşan) bir volosttu, 10-15 volost ise bir okrug meydana getirmekteydi. Rus hükümeti ağa sultanlara⁸ idari yönetim hakkını şimdilik tanımışlardı. Bunun karşılığında ağa sultanların Rus hükümetinin pozisyonunu sağlamlaştırmaları gerekmektedir. Okrugların başında ağa sultanlar, volostların başında volost sultanları, köylerin başında ise köy starşinaları (başkanları) bulunmaktaydı. Yargı işleriyle uğraşan biylerin birçok görevini Rus hükümeti elinden almış bulunuyordu.

1830'larda Karkaralı (Bukey Hanın idari bölgesi) ve Kökşetau (Uali Hanın idari bölgesi) okruğ'larının ortaya çıkması Çarlığın Kazak topraklarında ilerlemesinin başlangıcı olmuştur. İstihkam ve kale yapmak ve Rusları yerleştirmek için toprak gasbetme faaliyetini, Kazakların Kökşetau gibi en güzel ve en mümbit yerlerinde tatbik etmekle işe başladılar. Kale yapımı amacıyla 1835'te Kazakların 10.000 verstkare⁹ toprağına el koydular (Hayit 1975: 182). Bu, Kazakların İşim ve Tobol vadisinde en iyi otlak yerlerini kaybetmeleri anlamına gelmekteydi. Böylece Volga, Ural ve Hazar ötesi bozkırlarda göçebelik sürdüren Kazak boyları her taraftan Rus köyleri, Rus Kozakları ve kaleleri ile kuşatılmış duruma geldi (Asfendiyarov 1998: 157). Kazak göçebe halkının bir yerden ikinci yere göç etmesi yasak hale gelmeye başlamıştır. Ruslar, Kazakların verimli topraklarına el koyup, kaleler inşa ettikçe toprakları azalan yerli halkın durumu ağırlaşmaya başladı. Kale yapımında Kazaklardan deve, at vs. gibi ulaşım hayvanlarını alan Ruslar bunları geri vermeyi düşünmüyorlardı.

Rus şovenistlerin mesajı "başını eğ, eğmezsen mecbur ederiz" yönündeydi. Çarlığın sömürü politikası kont Nesselrode'nin I. Nikolay'a yazdığı mektupta net bir şekilde anlaşılmaktadır. Mektupta, Nesselrode "hükümetinin buğday ekmek için verimli toprakları elde etmesi gerektiği, bundan dolayı bu toprakları göçebe Kazaklardan temizlemenin şart olduğu"nu (Sbornik Dokumentov 1996: 121).belirtmişti. Bu dönemdeki yapılan yazışmalar mevcut durumu en iyi şekilde göstermektedir. (Sbornik Dokumentov 1996: 165). Rusya imparatorluğunun gerçek niyeti sürekli saldırılar ile Kazakları vatanlarından susuz ve verimsiz topraklara sürüp çıkarmaktı. Göl, nehir gibi hayvanlara su verilecek yerlere dahi Rus nöbetçiler getirilmişti. Haklarına tecavüz edilen halkın tek bir yolu kalmıştı: Silaha sarılarak mücadele etmek.

Kenesarı'nın Rus yönetimine karşı giriştiği isyan hareketi, Rus İmparatorluğunun, yeni topraklar ele geçirme ve yeni halkları sömürme faaliyetlerine karşı koyma fikrinde yatmaktadır. Kenesarı'nın liderliği altındaki milli bağımsızlık savaşı Rusya ile Kazakistan'ın çıkarlarının birbirine ters düştüğünü dışarıya yansıtmıştır. Şöyle ki; Rusya imparatorluğu, doğal kaynakları zengin olan büyük toprağı ele geçirme ve böylece piyasasına ciddi sürüm sağlama peşindeydi. Diğer taraftan Kazaklar vatan topraklarını sömürü işgaline karşı savunma gayretindeydi.

İsyanın Başlaması

Kazak halkının bağımsızlık savaşı Kenesarı'dan çok önce başlamıştı. Üç Cüzün hanlarının Kazak halkını Rusya'nın sömürü siyasetine karşı korumak amacıyla yürüttükleri çeşitli faaliyetler ile Rus iktidarına karşı isyanlar başlamıştı. Bu dönem, milliyetçi simaların ortaya çıkması ve halkın iştiraki ile şekillendi ve "Ayaklanmalar Devri" (Hayit 1975: 179) olarak kabul edildi. Bu faaliyetlerin sebebi, Rus hakimiyetinin tatbik ettiği metotlar ve halkın yabancı müstevlilere karşı doğal tepkisi idi. İlk faaliyetlerden biri, 1785-1797 yılların-

da Sırım Bahadır'ın önderliğinde Küçük Cüz'deki silahlı ayaklanmadır. On dan sonra da, Sultan Arıngazi (1816-1821), İsatay Tayman, Mahambet Utemis (1836-1837) ve Colaman Tilenci¹⁰ önderliğinde halk isyanları baş göstermiştir. Rusların İsatay Tayman'ın ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Sultan Kenesari Kasımoğlu'nun 1837'de başlattığı büyük ve son ayaklanmalara karşı harekete geçmeleri gerekiyordu. Çünkü mücadelenin başına Sultan Kenesari geçti. Ablay Han'ın neslinden onun Kalmak asıllı eşinden doğan Kasım Han'ın oğlu Kenesari'nin hanlık ettiği dönem işte böyle zor bir döneme denk gelmiştir. 1802-1847 yıllarında yaşayan ve 1841-1847 yıllarında Kazak halkının son hanı olan Sultan Kenesari Kasımoğlu çok girift ve zıtlıklarla dolu bir siyaset yürütmüştür. Milli mücadelenin başına babası Kasım Han ve abisi Sarcan öldükten sonra geçen Kenesari (Togan 1981: 314), 1820-1830'lu yıllardaki başkaldırlardan kendine ders çıkarmış ve birbirinden ayrı isyanların sonuç getirmeyeceği kanaatine varmıştır.

Kenesari Kasımoğlu'nun direniş birlikleri, kendisine bağlı bulunan birlikler ve M. N. Speranski'nin 1822 yılındaki reformlarından memnun olmayarak kendisine katılan Kazak beyleri ve askerlerinden oluşmuştur (Kasimbayev 2002: 45). Kenesari'nin 6000 at ve 2000'den fazla koyun, çok miktarda altın ve gümüş, halılar, kilimler ve değerli derileri, birçok değerli eşyalarla yüklü develer ve tabi olan binlerce köle (Tölöngüt) askeri de bulunmaktaydı. Kenesari'nin komutası altında savaşanların sayısı bazen 20 bine kadar ulaşıyordu ve bu orduda Kazakların Üç Cüz'ünün de mensupları bulunmaktaydı (Bekmahanov 1992: 169-170).

Kenesari; Argın, Kıpçak, Kerey, Tortkara, Baganalı, Tama, Tabın gibi esas Kazak boylarını birlikte savaşmaya çekmeyi başarabilmiştir. Kenesari Han, Kazak boylarını muhtelif yöntemlerle bir araya getirmeye çalışmıştır. Kimi boyları ikna yoluyla kendisine bağlarken; kimi boyları da tehdit yoluyla emri altına almıştır. Çünkü bahsettiğimiz daha önceki bağımsızlık isyanları birbirinden ayrı ve dağınıktı. Kazak Cüz'lerinin batırları (bahadırları) Ağıbay, İman, Basıgara, Buharbay, Bugıbay, Cekebatır, Bayseit, Suranşı ve Saurık Kenesari'nin bayrağı altında büyük zaferler kazanmıştır. Han Kenesari'nin kız kardeşi Bopay'ı da unutmamak gerekir. Bopay hanım kocasının itirazına rağmen altı oğlu ile abisi Kenesari'ya savaşmak için katılmıştır. Rus hizmetinde bulunan sultan ve beylerin bir kısmının da Kenesari'dan korktuğu için isyana katıldığı durumlar mevcuttur.

Kenesari'nin bağımsızlık hareketi 1837-1847 yıllarına gelmektedir. Hareketin ilk yıllarında Kazak bozkırlarında ticari merkezleri olan Rusya'nın kalelerine saldırılar düzenlenmiştir. Kenesari Han olana kadar kardeşleri Sarcan, Esengeldi ve Nevruzbay Batır ile 1837 yılının Kasım ayında Aktau'daki Rus kalelerine saldırı düzenleyerek onlara karşı mücadeleyi başlatmıştır. Kenesari mücadelenin başına geçtikten sonra, 1837'de sınır bölük komutanı Çirikov'un komutası altındaki bölükler yok edilmiştir. İsyancılar 1838 yılının

Mayıs ayında Akmolla'daki Rus kalesini kuşatmış ve yakmıştır. Kenesarı kuvvetleri 1838 sonbaharında Kökşetau Rus kalelerine saldırılar düzenlemiştir. Hatta Petropavlovski'ye kadar uzanabilmıştır. Rus hükümetinin 300 Rus Kozaklarından¹¹ oluşan küçük askeri birlik ile isyanı bastırma çabaları sonuçsuz kalmıştır. Çünkü başkaldıranlar disiplinli bir şekilde organize olmuştu ve komutanları tecrübeliydi. Ancak Rus hükümetinin Ulu-Tau, Kökşetau ve Atbasar bölgesinde yeni İşim hattını kurmaya başlamasıyla birlikte Kenesarı kışlak yerlerini kaybetmiştir. Ruslar, isyancılara karşı Sibiryaya Rus Kozak birliklerini ileri sürünce, Kenesarı, Küçük Cüz'ün bulunduğu Turgay bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır.

Kenesarı'nın Çarlık güçlerine askeri birlikleriyle saldırırken kullandığı taktik, beklenmedik anda saldırı ve atlı birliklerle son vuruşu yaparak hızla geri çekilme şeklinde idi. Bunun için de Çarlık askerleri Kenesarı'nın birliklerine "cezalandırma müfrezesi" ve "yakalanmayanlar" gibi isimler koymuşlardır (Asfendiyarov 1998: 164). Gerçekten de Kenesarı hareketi ilk 3-4 sene içerisinde Rus hükümetinin tüm çabalarına rağmen yakalanmamıştır. Geniş bozkırda sürekli düşmanı takip etmek Rus ordusuna ağır maliyetler getiriyordu. Orenburg Valisi V. A. Perovskiy'in taraftarları bunu şöyle dile getirmişlerdir: "Maddi kayıp çok büyük, çünkü sadece bir askeri sevkiyat için 5 binden 8 bine kadar ruble gerekiyor. Bunlar askerlere maaş, onlara at sağlama ve topların hazır halde olması için masraflar vs" (Sbornik Materialov 1914: 78-80). Düşmanları bile Kenesarı için "akılca dedesi Ablay Handan geri, karakterinin enerjisi açısından dedesi ve babası Kasım Hanı geçen Kenesarı tüm bozkırda tanınmış hale geldi" diye açıkça gerçeği dile getirmişlerdir. Örneğin, Orenburg sınır komisyonu başkanı Ladıçenskiy: "Kenesarı sadece talan peşinde koşan ve bunun hesabından geçinen sıradan bir hayduttan çok yüksek durumdadır. O, bozkırda ortaya çıkan ve hükümetin azıcık çabasından sonra iz bırakmadan kaybolan insanlardan değildir. O, böyle gelip geçici insanlardan nesli, amacı ve yetenekleri açısından üstündür. Bu nedenle de onu hafife almamak gerekir" (Steblin- Kamenskaya 1942: 247) demiştir.

Kenesarı'nın askeri birlikleri, 1839 yılının yaz aylarından başlayarak Rus hakimiyetinin güçlenmesini engellemek ve üstünlüğü ele geçirmek için surlar ve engeller kurarak mücadeleye etmişlerdir. Kenesarı birlikleri, Sibiryaya hattında Troitsk yönünde Taşkent'e gitmek amacıyla kervan yolunun kontrolünü ellerinde tutmaktaydı ve bunlar geçen kervanlardan vergi alıyordu. 1840'ta artık Taşkent ile güney Sibiryaya ticaret yolu Kenesarı'nın kontrolü altında bulunuyordu (Hayit 1975: 183). Kenesarı'nın bu başarısı, Rusya'nın Orta Asya ile olan ticaretini sağlayan bu yolun kapanma riskini doğurdu. Bunun üzerine, Ruslar bu sefer harekâta Orenburg ve güney Sibiryaya istikametinden geçtiler. Çarlık idaresi bu kadar büyük öneme sahip olan bir hattın Kazak konar-göçerlerinin elinde olmasına tahammül edemeyip stratejik önem taşıyan bu yolu ele geçirmek için büyük bir askeri harekâta başlamıştır.

Kenesarı, 1841 yılında önceki saldırılarının yönünü değiştirerek kendilerine tabi Altay, Toga, Kirey, Uvak uruklarından 40.000 aile ile Çu havzasına göç etti ve ardından Hokand Hanlığı'na yöneldi. Sır Derya boyunca onlara bağlı olan Cölök, Ak-Meşcit, Canı-Korgon ve Tursunbay kalelerini ele geçirdi. Hokand Hanlığı'nın birkaç kalesini ele geçirince başkaldıranlar moral buldular.

Reformları

Kenesarı 1841 yılında Han ilan edildikten sonra, milli mücadeleyi sürdürmek ve güçlendirmek amacıyla çeşitli idari, adli ve askeri reformları gerçekleştirdi. Öncelikle, Han Kenesarı'nın altında yakın silah arkadaşlarından oluşan "Danışma Kurulu" oluşturuldu. Kurul'da son kararı verme hakkı Han'a aitti. Daha sonra vergi toplama, askeri meseleler ve diplomatik yazışmalar için de başkanlıklar oluşturuldu. Bu yeni sistemde; örneğin, vergi memurlarından topladıkları parayı zimmeterine geçirenler veya hata yapanlar ağır cezalara çarptırılıyordu. Bu memurlar, tüm göçebe Kazaklardan "zekat", çiftçilikle uğraşanlardan "uşur" vergisi almaktaydı. Ayrıca, boylarda Han'ın emirlerinin yerine getirilmesini kontrol etmek üzere casaul¹² adlı özel yardımcılar belirleterek bunlar boylara tayin edildi. Yargı görevi de Kenesarı'nın izniyle biyler¹³ tarafından yürütülmekteydi. Kenesarı, hangi sosyal tabakaya ait olursa olsun, özel nitelikleri olan insanların yönetime katılması için onları teşvik etmiştir.

Kenesarı, savaşçılara ekmek sağlamak için Kazakların ziraatla uğraşmalarını teşvik ediyordu. Çünkü Çarlık hükümeti isyancılara buğday gönderilmesini yasaklayıp ekmeğe el koymakta, kervanları sıkı bir şekilde kontrol etmekte ve isyancılara ekmek götürülen tüccarları sert cezalara çaptırmaktaydı.

Kenesarı'nın ilk başlarda kervanları yağmalamaya dayanan ticari politikası zamanla değişime uğramıştı. Kervanların sürekli ve düzgün para getirdiğini gören Han, onların yağmalanmasından vazgeçmiştir. Hatta kervan ticaretini geliştirmek amacıyla Kenesarı bazen kervanbaşını huzuruna davet ederdi.

Kenesarı, kurduğu hanlıkta iktidarın merkezileşmesi taraftarıydı. Bu yüzden de sözü geçerli ve tesirli boy beylerinin birbirine düşmemelerini önlemeye çalışıyordu. Yağma ve talanı yasaklamıştı ve boylar arası çarpışmaların suçlularını cezalandırmaktaydı. Çünkü Kazakların kendi aralarında çarpışmaları ancak Rusların işine yaramaktaydı.

Kenesarı düzenli ordu kurma teşebbüsünde de bulunmuştur. O, kaçak asker ve subaylardan Rus savaş taktiklerinin temelini benimsemiştir. Askerlerini eski Türk usulüne göre onluk, yüzlük ve binliklere ayırarak bunların başına Askeri Kurul'un üyeleri olan tanınmış yüzbaşı ve binbaşılar atamıştır. Hanın ordusu bozkırda uzun süren savaşlara uyum sağlayabilecek şekilde düzenlenmişti. En önemlisi de, Hanın kısa sürede asker toplayabilmesine imkan sağlayan ordudaki sıkı disiplin idi. Disiplini bozanlar ağır bir şekilde cezalandırılmaktaydı. Hatta ölüm cezası dahi uygulanmaktaydı. Bütün bu yaptırımlar dolayısıyla askerler disiplini bozmamak için büyük özen gösteriyorlardı.

Ayrıca Han savaşta başarı gösteren askerleri nişan ve madalya ile ödüllendirme sistemini ilk kez hayata geçirmiştir. Bunlara ilaveten Kenesarı, ajanlarından edindiği istihbaratı dikkatlice değerlendirmekteydi. Bu istihbarat sayesinde Rus birliklerinin hareketini önceden öğrenen Han, insan kaybından kurtulmuş oluyordu.

Kenesarı'nın askeri birliklerinde kaçak Ruslar, Rusya'da sürgünde bulunan Polonyalılar, Başkurtlar, Özbekler, Kırgızlar, Kara Kalpaklar ve Türkmenler bulunmaktaydı (Saray 1993: 39). Bunlardan Başkurt ve Ruslar top hazırlamakla görevliydi. Han, Hokand'la savaşırken isyancıların tarafına geçen yedi Hiveli usta Kenesarı için silah ve top hazırlamışlardır (Togan 1981: 317). İsmi belli olmayan Rus askeri birlikleri kaçaklarından biri Kenesarı'nın danışmanlığını yapmıştır. Rus askeri Nikolay Gubin, Nevruzbay'ın danışmanıydı. Mankin ve Bedaşev adlı askerler isyancıların bölük komutanlığı görevine getirilmiştir. Tatar asıllı âlim Yagudin ise "Askeri Kurul"a girmiştir.

Kenesarı, Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği ile diplomatik ilişkilerine önem veriyordu.¹⁴ Hive Hanlığı ile ticari faaliyetler sürdürülmekte, Buhara ve Hive'den Kazak savaşçılarına barut ve top temin edilmekteydi.

Sonuç olarak Kenesarı, Kazak devletini yeniden oluşturma ve Rus işgaline karşı savaşmak gayretiyle reformları meydana getirmiştir. Reformlarında eskiden kullanılan Türk geleneklerini yeniden canlandırmış ve kendinde de yenilikler eklemiştir. Örneğin, askerleri nişan ve madalya ile ödüllendirme, farklı sosyal tabakadaki insanları yönetime katma, Kazak halkını çiftçilikle geçinmeye teşvik etme vs.

Han, Rus hükümeti ile olan problemi barış yollarıyla halletmeye çalışmış ve kendisini Kazakistan'ın Hanı olarak kabul etmesini istemişti. Ama arkasında silahlı ordusu olan Rus yöneticileri, aynı masaya oturup konuşmayı bile kendilerine layık görmemiştir.

İsyanın özellikleri

Kenesarı Hanın mücadelesinin bir özelliği de, Rusların hakimiyetini tanıyan Kazak sultanlarına da saldırarak kendine tabi hale getirmesidir. Çünkü Rus yöneticileri Rusya'ya zahiren bağlı sultan, biy ve starşinalara dayanıyordu. Bunların dışında kendi çıkarları uğruna Rus sömürgecilerle birlik olan bir kısım Kazak yönetici grubu Kenesarı'ya karşı çıktılar. Bundan dolayı, daha savaşın başında Kazak asilleri iki zıt gruba ayrılmıştır: Rus sömürgeciliğine isyan edenler ve Rus sömürü politikasını destekleyenler. Rusları destekleyenlerin başlıcaları Akmolla bölgesinin sultanı Kudaymendi, Küçük Cüz'ün sultan-başkanları Ahmed ve Muhammed Cantorinler, Aysuvakov sultanları ve hatta Kenesarı'nın akrabaları ve diğerleri. Rusya imparatorluğu gibi güçlü bir düşmana karşı bağımsızlık savaşının parçalanmaması için, Ruslarla ittifak eden sultan ve biyleri Kenesarı sert bir şekilde cezalandırmıştır (Dobromislov 1902: 359). Bu da savaş ve kendi döneminin getirdiği mecburiyetlerinden

kaynaklanmaktaydı. Fakat Han Kenesari'nin ittifak yapan ya da yapmayan, suçlu ya da suçsuz ayırt etmeden Kazak köylerini hırpaladığı da acı bir gerçek ve konunun haklı olarak eleştirilen diğer bir yönüdür.

Kenesari gerilla savaşlarıyla Ruslara 1845'e kadar dayanmıştır. Bağımsızlık savaşının zirvesi 1841-1845'li yıllara denk gelmektedir.

1841 yılında Kenesari, Orta Cüz'e Han olarak getirildiğinde onun hanlık unvanını ve hakimiyetini tanımayan Rusya 1844'de temsilci olarak memur Dolgov ile teğmen Gern'i Kenesari'ya 'teslim ol' teklifi ile iki kez gönderdi. Rus teklifine Hanın verdiği cevap ise: "Atalarımızın topraklarını geri verin, tüm Rus kaleleri yok edilsin, bozkırda cezalandırıcı bölüklerin talan ve zorbalığı durdurulsun" (Asfendiyarov 1998: 164-165) şeklinde olmuştur. Bunun üzerine, Çarlık hükümeti, ona albay rütbesine denk idari unvan verip Abla Hanın torunlarına miras olarak tevdi edilen yerleri (kışlak, yaylak) tekrar vermeyi vaat etmiştir. Kenesari, Çarlık Hükümeti'nin belirli bir süre zarfında siyasi emellerini göz önünde tutarak verdiği toprak vaadine de itibar etmemiştir.

Kenesari'yla görüşmeye gelenlerden teğmen Gern bağımsızlık hareketini küçümsemek amacıyla Kenesari'nin köylerinde oradan buradan kaçan, suçlu tiplerin bulunduğunu, halkının ise çok fakir görünümü ve silahlarının çok az olduğunu yazmaktadır (Asfendiyarov 1998: 165). Bu tespitler, Rusların görüşme sırasında bile düşmanın askeri ve mühimmat durumunu detaylıca incelemeyi elden bırakmadığının bir göstergesidir.

İmparator I. Nikolay, 1843'te Kenesari üzerine saldırı düzenlemiştir. 1845 yılının Temmuz ayında Kenesari'ya bağlı olan toprakların tam ortasına Rus birliklerini göndererek, İrgiz ve Turgay adlı surlara saldırmıştır. Rus birlikleri, sonbaharda kendine tabi olan sultanlarla birlikte Kenesari'ya karşı büyük bir askeri harekete girişmiştir. Kenesari'ya karşı Obruçev başkanlığında büyük ordu sevk edilmişse de bu ordunun saldırıları sonuç vermemiştir. Bunun nedeni, Rus ordusunun bozkırda Kenesari'yı takip ederken gıda, ulaşım vs. gibi hususlarda büyük maddi kayba uğruyor olmasıydı. Ruslar, kırılan deve ve koyun, kaybedilen azık vs. hepsini Kazaklardan toplamıştı. Bir de Kazak isyancıları vatan topraklarını iyi bildikleri için kolay manevra yapabiliyorlardı. Her yerde onları önceden uyan ajanları bulunuyordu. Bu sebepler yüzünden istediklerini elde edemeyen Ruslar daha etkili bir yöntemle başvurdu ve İrgiz ve Turgay nehirlerinde Ural ve Orenburg savunma hattını kurdular. Rusların büyük taarruzu ile savunma hatları daralan Kenesari dayanamayarak Sır-Derya havzasına Akmescid'e çekildi.

Kenesari'nin Yedisu'ya Çekilmesi

Durmaksızın devam eden savaşta Çarlığın cezalandırma hareketinden kurtulan Kenesari, 1845 yılında Kırgızlara sınır olan Ulu Cüz Kazaklarının topraklarına gelmiştir. Bu dönemde, Rus Çarlığı isyan hareketlerine karşı "İsyan

hareketlerine katılanların tamamını Kazak bozkırlarından sürüp çıkarma” (Sbornik Dokumentov i Materialov 1998: 165).

şeklindeki stratejisini uygulamaya geçirmiştir. Doğrudan kısıtılmaya çalışılan Kenesarı kendi birlikleri ve tabi olan sultanlarla Turgay bozkırlarından Yedisu ve Çu taraflarına göç etmek mecburiyetinde kalmıştır. Rus hükümeti Kenesarı'nın Yedisu'ya gelişini engellemek amacıyla, yerli halkın ve hayvanların sayımı yapılacak bahanesiyle bölgeye General Vişnevskiy'in komutası altında topla donatılmış çok sayıda asker göndermiştir. Buna karşılık Kenesarı Yedisu bölgesinde Ulu Cüz Kazakları ve Kırgızları bir araya toplayarak Hokand Hanlığı'na ve Rus Çarlığı'na karşı mücadele etmeye devam etmiştir (Dcamgerçinov 1945: 119). Kenesarı 1845 Ağustos ayında Hokand kalelerine saldırıda bulundu. Hatta Orenburg idari bölgesinde yaşayan Kazaklara bile zekat toplamaya adam gönderdi (Omsk Bölgesi Devlet Arşivi F.366: 9; Bekmahanov 1992: 309).

Aynı zamanda Kenesarı, 1845 yılının sonbaharında bir mektupla Kırgızlara kendi temsilcilerini gönderdi. Kenesarı'nın bu mektubunda, Kırgızları vergi ödemeye ve kendini Han olarak tanıma şartı koyduğunu gösterir satırlar mevcuttu (Dcamgerçinov 1959: 104; Kenensarin 1992: 17). Fakat Kuzey Kırgızistan'da bu dönemde Ormon Hanı (1792–1853) han olarak tanıdıklarından Hokand Hanlığı'nın üstünlüğü formalite şeklinde kalmıştır. Bunun için Kırgızlar bağımsızlıklarını korumak amacıyla, Kazak sultanına “eğer biz bağımsız olarak Kırgız Hanlığı'nı muhafaza edersek Kenesarı'ya yardım ederiz” diye cevap vermişlerdir (Kenensarıyev 1997: 56-67). Fakat Kazak sultanlarının büyük bir kısmı Rusya'ya tabi olduklarından Kenesarı bunu kabul etmemiştir. Kenesarı'nın bu topraklarda Ormon Han'ın yönetiminde toparlanan yeni Kırgız oluşumunun siyasi ve diplomatik anlamını tam olarak telakki edemediği anlaşılmaktadır.

Kenesarı'nın Tanrı-Dağı Kırgızlarını ve Büyük Cüz'ün bir kısmını itaat altına alma, kışı Çu nehrinde, yazı Üç-Almatı'da geçirme amacı gittikçe erimekteydi. Kırgızlardan olumsuz cevap alınca umutları azalan Han Kenesarı, Kırgız kanı dökmek için Çin'e doğru göç etti. İli nehrinin yukarısına doğru kalabalık ahali ile Çin'in topraklarına girdi ve Uygan-Tas adlı yerde durdu. Buradan Kulca valisi vasıtasıyla Çin Hükümetine Hodaymendi Sarcan Sultan'ı, Çuktar Baktıbay biyi ve Suydak Hocayı elçi olarak “topraklarınızda yaşamaya izin istiyoruz” diye gönderdi. Rusya ile ilişkilerini bozmak istemeyen Çin'in cevabı olumsuz oldu (Omsk Bölgesi Devlet Arşivi F.366: 102-121). Kırgızlara bir daha mektup gönderildi. Ama Kenesarı istediği cevabı alamayınca, 1845 yılında durmadan Kırgızların üzerine saldırılar yaptı (Soltonoyev 1993: 4-12). Kenesarı Han, ortak düşman Rus karşısında birleşmesi gerektiğini Kırgızlara yeteri kadar anlatamadı. Tarihçi A. Z.V.Togan birleşme konusunu: “Yalnız Yedisu Kırgız (Kara-Kırgız) urukları, bir taraftan Kine Sarının yükselmesini istemeyen Khokandlıların ve diğer

taraftan da bazı Kazanlı tüccarlar (mesela Feyzullah Seyfullin ve Alim Yakubov'lar) vasıtasıyla Rusların teşvikatına kapılarak Kine Sarının büyük babası Abılay Han ile olan hesaplarını hatırladılar ve itaat etmediler” (Togan 1981: 316), diye ele almıştır. Togan'ın tespiti doğrudur. Çünkü, Kazaklar ve Kırgızların aralarındaki basit çarpışmalar daha da kötüye gitsin diye Rus Kozak yüzbaşısı Nyuhalov, Kırgız hanına ve boy beylerine: B. Bekmuratov'a, Acıbay Şerali'ye, Cangaraç Eşkocin'e ve Ormon Han'a özel olarak mektup göndermiştir. Mektupta Kenesari Kasımov'u Rus İmparatorluğu'nun düşmanı olarak göstermekte ve onu öldürmeyi teklif etmiştir (Saparaliyev 1999: 97-99).

Bazı durumlarda mantıklı düşünmek yerine hemen duygularına kapılarak sinirlenmesi, Kenesari'nin hata yaparak Kırgızları suçlu suçsuz ayırt etmeden cezalandırmasına sebep oluyordu. On sene süren (1837–1847) Ruslara karşı amansız ve eşit olmayan bağımsızlık savaşında Yedisu'ya çekilen Kenesari Han sınırlarına teslim oldu ve Kırgızlar'dan uygun cevap alamayınca acımasız baskınlar düzenledi. Kenesari ve Nevruzbay'ın 1840'lı yıllarda Kuzey Kırgızistan'a karşı düzenledikleri saldırılar ne yazık ki Kenesari'nin ölümü ile sona ermiştir. Rus Savaş Bakanı A. İ. Çernışev'in belirttiğine göre “Kenesari'nin ölümünü duyan Rusya derin bir oh çekmiştir” (Omsk Bölgesi Devlet Arşivi F.366: 25). Neticede Omsk Valisi P. D. Gorçakov kendisini 10 senedir rahatsız eden problemden, birbirine karşı kışkırtılan Türk halkları, yani Kırgız–Kazak mücadelesi sayesinde kurtulmuştur.

Sonuç

Kenesari Han'ın verdiği bağımsızlık mücadelesi onun ölümüyle sona erdi. Yenilginin esas sebebi, Rusya'nın donanımlı ve savaş tecrübesi olan düzenli ordusu ile Kazak birliklerinin güç dengelerinin eşitsizliğiydi. Ruslara karşı galip geldikleri 1841–1845 yılları arası dönemde bile Kenesari'nin topladığı savaşçıların sayısı ancak 20 bine ulaşabilmişti (Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi, F.374: 203).

Tarihçi B.Hayit, Han Kenesari'nin bu acı sonunu: “Rusya'nın amansız düşmanı, bozkırda bağımsızlık savaşının sembolü Kenesari hayatını hasmının elinde değil, bilakis din kardeşleri ve ırkdaşlarının elinde kaybetti” (Hayit 1981: 185-186) diye dile getirmiştir. Şair Nişanbay, Kenesari'nin ölümünün, Asya kapılarının anahtarlarının Rusların eline geçmesine sebep olduğunu elemli bir şekilde terennüm etmiştir (Sereda 1871: 690).

Kazak tarihçilerine göre, Kenesari'nin kafası Kırgız manapları¹⁵ tarafından Vali Gorçakov'a takdim edilmiştir. Söylentilere bakılırsa Kazakların son hanının kafatası San- Petersburg'daki nadir eşya koleksiyonu müzesinde bulunmakta ve tüm isteklere rağmen Rus hükümeti Kenesari'nin kafatasını geri vermemektedir. Fakat bugüne kadar bu söylenti tam olarak araştırılmamıştır.

Tarihçilerin görevi her dönemin tarihte kalan izlerini, kişilerin hizmetlerini abartmadan, yok saymadan, her yönüyle ve objektif olarak vermektir. Kenesari'nin bazı hareket ve davranışlarında hataları olmuştur. Bu hatalar özellikle Kırgızlarla olan savaşta açıkça ortaya çıkmıştır. Fakat tüm bunlar, Kazak halkının bağımsızlık hareketine gölge düşüremeyecek kadar ikincil hususlardır. Han Kenesari'nin amacı, ülkesinin toprak bütünlüğünü korumak ve Kazak halkını Rusların zulmünden kurtarmaktı. Onun isyanı, Kazakistan'da Rus sömürge politikasını engelleyen ciddi bir faktör olmuştur. Kenesari Kasımoğlu'nun hareketlerinde çaresizlik ve imkansızlık yerine mertlik ve cesaret gibi özellikler bulunmaktadır. Rus sömürgecilerine karşı verdiği milli bağımsızlık savaşındaki hiçbir çaba ve üzüntüsü boşuna değildi. Kazak halkının bu zor anında Kenesari devlet adamı, diplomat ve başkomutan olarak düşmanına karşı şerefle karşı durmayı başardı. Bukeyhanov'un belirttiği gibi, Kenesari'nin şanı halk destanlarında çok popüler olan dedesi Ablay Hanı bile geçmiştir. Kenesari halkın hafızasında yiğitlik, gurur ve onur timsali ile çok saygın birisi olarak kaldı. Bundan dolayı da Sovyet ideologları onu halkın hafızasından, vicdanından ve düşüncesinden silmek istediler. Ancak Kenesari Han, Kazak halkının milli kahramanı, bağımsızlık sembolü ve sömürgecilere karşı isyanın lideri olarak tarihe adını yazdırdı.

Açıklamalar

1. Ablay (1713-1781) Kazakların meşhur hanı. Gerçek ismi Abulmansur. Kazak tarihinde politikacı, diplomat ve yetenekli komutan olarak iz bırakmıştır.
2. Stanitsa- Rus Kozaklarının büyük köyü.
3. Ruslar ilk başlarda Kırgız ile Kazakları karıştırıyorlardı. Kırgızları- Kara Kırgız, Kazakları ise Kırgız, Kaysak biliyorlardı. Metinde Kırgız adı geçen belgelerde aslında Kazaklar kastedilmektedir.
4. Kazaklar Büyük, Orta ve Küçük Cüz'lerden (Ruslar "Orda" ismini de vermişler) oluşmaktadır. Cüz, bölge ve boy birleşmesidir ve XVI. yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkmıştır. Cüz'ler veya Hanlıklar boylara, boylar uruklara bölünür. Cüzler Hanın oğulları tarafından yönetiliyordu.
5. "Sibirya Kırgızları (Kazakları) hakkında Tüzük" -1822 yılında M. M. Speranski'nin bu tüzüğü Kazak bozkırlarına seçim sistemini getirmiştir. Tüzük, Kazakların boy içindeki yargılama hukukunu da imparatorluğun yargılama usulüne devretmiştir. Bu düzenlemelerle Çarlık, sömürü idaresini sağlamlaştırmak için bütün noktaları kontrolü altına almıştır. 1822 yılındaki reformların anlamı 1731 yılında Küçük Cüz'ün Rus Çarlığı'na katıldığı dönemden itibaren başlayarak hareketi sonuçlandırmak ve uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarının hakimiyetini ele almaktır.
6. Okrug-bölge
7. Volost-nahiye
8. Ağa Sultan Okrug yönetiminin başına getirilmiştir. Üç yılda bir seçilirdi. Görevi okrugdaki güvenliği sağlamaktır. İki Rus ve iki Kazak yardımcısı bulunmaktaydı.

Bunun dışında iki yüz veya üç yüze yakın Kazak milisleri bulunmaktaydı. Fakat Ağa Sultan Rus bölge başkanına bağlıydı.

9. Verst- eski Rusya'da 1,06 km anlamına gelmekteydi.
10. 1823'te Rusya'ya savaş ilan etmiş ve sonraları Kenesari ile birlikte savaşmıştır.
11. Slav ırkından olan Rus Kazakları. Ruslar Slavca 'Kazak' kelimesini hem Kazak hem Kozak olarak yazarlardı. Batı Avrupa literatüründe ise Rus Kazakları Kozaklar olarak zikredilir.
12. Casaullar- Han, sultan, biy, bey ve diğer yöneticilerin emirlerini yerine getiren milislere verilen ad.
13. Biyler- normal hayatta biyeler boyların yargı fonksiyonunu yerine getirmekteydiler. Adalet gelenek ve şeriata göre yapılmaktaydı.
14. Burada önemli bir hususu dile getirmek yerinde olur. Çünkü bazı tarihçilerin halen devam etmekte olan düşüncesine göre; Kenesari'nın dedesi Ablay Hanın problemleri kılıç yerine diplomatik yol ile çözmeyi tercih ettiği, torunu Kenesari Han'ın ise barbar gibi silahlı yolu seçtiği eleştirisi yaygındır. Fakat bir başka gerçek de şudur ki; Kenesari Hanın diplomatik yolları seçmediği, en azından denemediği söylenemez. Hokand yardımı yanaşmamıştı. Çünkü bahsettiğimiz dönemde Hokand'da iktidar değişimi olup Kıpçaklar hâkimiyeti ele geçirdiği ve saraydaki karışıklıklar sırasında Taşkent'te bir araya gelip Ruslara karşı birlik oluşturma düşüncesine sahip olan Kenesari'nın ağabeyleri Esengeldi, Sarcan ve babası Kasım Han, Hokand Hanlığı'na rehin düşmüşlerdir. Kuşbeyinin buyruğu ile Kenesari'nın ağabeyleri Esengeldi, Sarcan ve 18 askeeri ortadan kaldırılmış ve babaları Kasım Han ayrıca öldürülmüştür. Kenesari'nın kendi de yanındaki adamları ile esir düşmüş fakat kaçarak kurtulmayı başarmıştır. Bu hareket sırasında Hokand Hanlığı'nın hareketlerinden rahatsız olan Kırgızlardan 635 aile, Kenesari'yi desteklemiştir. Tutsaklıktan kurtulduktan sonra Kenesari, Hokand Hanlığı'na düşman olmuştur. Kenesari Kasımoğlu kuzeyde Çarlık birliklerine, güneyde Hokand yöneticilerine karşı iki cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Kenesari, Hokand Hanlığı'ndan destek arama politikasından vazgeçmiştir.
15. Manap-XVIII-XIX. yüzyılda Kırgızlar arasında sosyal yapı içinde etkin rol oynayan, belirli boylara mensup olan ya da askeri güçleriyle bu unvanı kazanan idarecilere verilen idari bir derecedir.

Kaynaklar

- Asfendiyarov, Sandjar (1998). *İstoriya Kazahstana (s Drevneysih Vremen)*. Almatı: Sanat Yay.
- Bababekov, H. N (1990). "Orusiyaya Orta Aziyanı Basıp Alganbı?" *Kırgızistan Madaniyatı Gazetesi*, № 49:10-12.
- Bekmahanov, E. B (1992). *Kazahstan v 20-40-e Godı XIX. Veka*. Alma-Ata: Kazak Üniversitesi Yay.
- Cakıpbekov, Canıbek (1995). *Kırgız İstoriografıyasının Ayrım Meseleleri (XIX k)*. Bişkek: Dastan Yay.

- Cirençin, K.A (1996). *Politiçeskoe Razvitie Kazahstana v XIX v Naçale XX Vekov*. Almatı: Kazak Universiteti Yay.
- Dcamgerçinov, B.C (1945). “*Kirgızı v Epohu Ormon Hana (iz İstorii Feodalno-Rodovih Voyn Kirgizov v XIX veke)*”. Frunze: Trudı İYALİ KirFAN SSR Yay.
- _____ (1959). *Dobrovolnoe Vhocdenie Kirgizii v Sostav Rossii*. Moskva: Nauka Yay.
- Dobromislov, A.İ (1902). *Turgayskaya Oblast. İstoriçeskiy Oçerk*. Tver: SPb Yay.
- Esenberlin, İlyas (1978). *Köçmөndör*. Moskva: Sovyetskiy Pisatel Yay.
- Hayit, Baymirza (1975). *Türkistan Rusya ile Çin arasında*. çev. Abdülkadir Sadak, Ankara: Otağ Yay.
- Kasimbayev, J (2002). *Posledniy Pohod Hana Kenesarı i Ego Gibel*. Almatı: Ana Tili Yay.
- Kenensariyev, T (1997). *Kirgızstandın Orusiyaga Karatalışı*. Bişkek: Kirgızstan Yay.
- Kenensarin, A (1992). *Sultanı Kenesarı i Sızdık*. Alma-Ata: Jalın Yay.
- Saparaliyev, Döölötbek (1999). *Etnopolitiçeskaya İstoriya Oşa i Ego Okrestnostey s XVIII do Seredinı XIX Veka*. Bişkek: İlim Yay.
- Saray, Mehmet (1993). *Kazak Türkleri Tarihi, Kazakların Uyanışı*. İstanbul: Nesil Matb ve Yay.
- Soltonoev, Belek (1993). *Kızıl Kirgız Tarihi*. Bişkek: Uçkun Yay.
- Şoinbaev, İ (1982). *Dobrovolnoe Vhocdenie Kazahskih Zemel v Sostav Rossii*. Alma-Ata: Kazahstan Yay.
- Togan, A.Z.V (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Aksiseda Matb.
- Usonbaev, Kuşbek (1999). *Ormon Han*. Bişkek: Fond Razvitiya Grajdan Yay.
- Valihanov, Ç (1904). *Çokan Valihanovdun Çıgarmaları*. Sank-Petersburg: Zap. Imperatorskogo Russkogo Geografıçeskogo Obşestvo po Otdeleniyu. Etnogr. Yay.
- Zimanov, S.Z (1960). *Politiçeskiy Stroy Kazahstana v Kontse XVIII veka i Pervoy Polovine XIX veka*. Alma-Ata: Nauka Kaz. SSR.

The Kazakh National Struggle for Independence against the Russians under the Leadership of Kenesari Khan (1837-1847)

Tamara Ölçekçi*

Abstract: The Russian progress towards Turkestan from the first quarter of the 19th century on is the result of long and progressive plans. The introduction of Russian trade colonies into the region was followed by military preparations for occupation. This Russian policy of occupying Turkestan and enforcing the Russian model of administration over the Kazakh steppes as well as the removal of the Kazakh Khanate led to the growth of dissatisfaction among the local people against the Russian colonizers. This study aims to analyze the Kazakh war for independence under the leadership of Kenesari Khan against Tsarist Russia. Kenesari's policies, reforms and struggle for his country and his revolt against Russia are examined. The background of Russian policies to eliminate Kenesari is also given in the study.

Key Words: Turkestan; Kazakh; Great, Middle and Little Jüz, Tsarist Russia, Kenesari Khan, Khanate Of Hokand.

*Managment of State archives / ANKARA
tamaraolcekci@gmail.com

Национально-освободительная борьба казахского народа против России под предводительством Кенесары Касымова (1837-1847)

Тамара Олчекчи*

Резюме: Проникновение царской России в Туркестан начиная с первой четверти XIX века является результатом длительного и постепенного плана. После проникновения в регион торговых колонистов были начаты военные приготовления. Именно в этот период политика русского царизма завоевания Туркестана, введение российской административной структуры в казахские степи и упразднение Казахского ханства стало причиной нарастания недовольства коренного населения против русских эксплуататоров. Это работа ставит целью исследование войны за независимость казахского народа под руководством хана Кенесары против царской России, восстания Кенесары против русских, его политики, проведенных им реформы и мероприятий на благо родины. Кроме того, сделана попытка показа закулисного плана российской политики, направленной на ликвидацию Кенесары.

Ключевые Слова: Туркестан, Казах, Старший, Средний И Младший Жузы, Русский Царизм, Хан Кенесары, Кокандское Ханство.

* Главное управление государственными архивами при Премьер-министерстве / Анкара
tamaraolcekci@gmail.com

Dağlık Karabağ Göçmenlerinin Sosyo-Ekonomik Sorunları

Osman Özkul*
Hüseyin Vermez**

Özet: Bu araştırmanın amacı; 1989 yılından itibaren göçe zorlanan Dağlık Karabağ halkının, mülteci duruma düştükten sonraki sosyo-ekonomik sorunlarını değerlendirmektir. Araştırmanın konusu, 1980’li yılların sonlarına doğru ortaya çıkan “mülteci (kaçkın)” ve “zorunlu göç” sorunudur. Ancak, 19. yüzyıldan itibaren tarihi süreç içinde yaşanmış olan zorunlu göçleri anlatmadan geçmek, konunun bütünlüğü açısından bir boşluk oluşturabilirdi. Bu nedenle önce, Azerbaycan’da mülteci (kaçkın) probleminin ortaya çıkmasından başlayarak, sosyo-ekonomik hayata etki safhaları ana hatlarıyla ele alınmış ve tarihi bir perspektiften incelenmiştir. Daha sonra da; Azerbaycanlıların milli kimliğinden uzaklaştırılması ile Azerbaycan topraklarının parçalanması planlarının Ermeni sorunuyla nasıl sistematik hale getirildiği açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dağlık Karabağ Göçmenleri, Azerbaycan, Ermenistan, Zorunlu Göç, Mecburi Göçkün, Sosyo-Ekonomik Sorunlar.

1. Giriş

Dağlık Karabağ sorunu genel olarak, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren İngiliz ve özellikle Rusların yürüttükleri politikaların sonucu olarak ortaya çıkmış; ancak genellikle o tarihlerden bu yana, Türk-Ermeni çatışmasının bir parçasını oluşturmaktadır. Sorunun odak noktasını; “Karabağ bölgesine Rusya tarafından sonradan yerleştirilmiş Ermenilerin, Azerbaycan’ın Karabağ bölgesinin Dağlık Karabağ kısmında bağımsız devlet kurulmasını ve daha sonra da Ermenistan’la birleştirilmesini öngören iddiaları’ oluşturmaktadır. Bu sorunun daha yoğun bir biçimde uluslararası platformda gündeme gelmesi ve kendisinden söz ettirmeye başlaması ise, XX. yüzyılın sonlarında olmuştur. Özellikle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) çöküş sürecine girmesiyle 1990’lı yıllarda sorun daha dramatik bir noktaya ulaşmıştır.

XIX. yüzyıldaki Rusya’nın bu konudaki politikası ile, XX. yüzyılın Sovyetler Birliği yönetiminin politikaları çok farklı olmamıştır. Özellikle Ruslar Stalin döneminde, Orta Asya ve Kafkaslardaki hâkimiyetini daha güçlü bir şekilde

* Sakarya Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü / SAKARYA
oozkul@sakarya.edu.tr

** Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / SAKARYA

tesis edebilmek amacıyla, bu bölgelerde yaşayan toplulukları birbirleriyle karışık olarak zorla yerleştirmiştir. Özellikle aynı dil/lehçe kullanan Türk kimliğine sahip topluluklara uygulanan bu eylem, XX. yüzyılın en dramatik örneklerindedir. Ancak 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliğine dâhil cumhuriyetlerde bağımsızlık hareketlerinin genişlemesiyle birlikte, ülkenin birçok bölgesinde iç çatışmalar ve karmaşalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Gürcüler ile Abazalar ve Osetler, Özbekler ile Ahıska Türkleri, Azeriler ile Ermeniler kendilerini bir anda etnik çatışmalar içerisinde bulmuşlardır (Yerasimos 1995: 427).

Bütün bunların sonucunda değişik milletleri 15 değişik Cumhuriyet adı altında birleştiren Sovyetler Birliği, 1990'lı yıllara gelindiğinde; bu cumhuriyetler arasında bulunan çok boyutlu ve değişik nitelikteki sorunlara bir çözüm bulmakta zorlanmıştır. Başta ABD. olmak üzere Avrupalı büyük devletlerin baskıları karşısında, Sovyetler Birliği döneminde uygulanan baskıcı ve işgalci politikaların terk edilmesi ile yeni bir sürece girilmiştir. Böylece küresel ekonomi ve ideolojinin gölgesinde, uzun yıllar Sovyetler Birliği'nin kontrolünde kalan bölgelerde, daha yeni ve güçlü aktörler de rol oynamaya başladılar. Bu süreci istediği gibi yönetemeyen Sovyet yönetimi, Batılı devletlerin de baskısı ile farklı bir politik sürecin başlamasına izin verdiler.

Sovyetler Birliği yönetiminin son döneminde Mihail Gorbaçov ile başlayan yeni süreçte ise, Azerbaycan ile Ermenistan arasında meydana gelen olaylar bölgedeki problemlerin en önemlilerinden birisini oluşturmuştur. Gorbaçov'un gerçekleştirmek istediği politikalar ve etnik kimlikler/milliyetler konusundaki tavrı –Sovyetler Birliğini oluşturan unsurlara açıklık politikası gereği tanınan toleranslar- Dağlık Karabağ'daki Ermenileri, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi konusunda cesaretlendirmiş ve bu yönde harekete geçirmiştir.

Sovyetler Birliği'nin oluşturduğu ve sosyalist blok dağılmadan önce, aslında Dağlık Karabağ sorununun çözümü için bazı girişimler yapılmıştır. Ancak sorunun niteliğinin doğru algılanmadığı ve daha rasyonel ve uzlaşmacı yöntemler kullanılmadığı için çözüme yönelik bir sonuç elde edilememiştir. 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle, uluslararası nitelik kazanan sorunun çözümü için Azerbaycan bazı dış politika araçlarını kullanmaya çalışmışsa da; yine bir çözüm noktasına varılamamış, hatta gittikçe karmaşıklaşmış ve Azerbaycan açısından daha tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

AGİT ve BM'nin sorunun çözümü için çalışmaları ve bazı devletlerin arabuluculuk girişimleri de olumlu sonuçlar getirmemiştir. 1994 ateşkes antlaşmasından sonra sorunun çözümü tamamen AGİT ve onun yapısı içinde kurulmuş Minsk Konferansına bırakıldıysa da, bugüne kadar olumlu gelişmeler olmamış ve beklenen çözüm biçimi gerçekleştirilememiştir. Karabağ halkı ise,

Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya'nın politik mücadele arenalarında basit bir figüran rolü oynamaya devam etmek zorunda kalmıştır.

İşte aşağıda; 1989 yılından itibaren zorla göçe zorlanan Dağlık Karabağ halkının, mülteci duruma düştükten sonraki sosyo-ekonomik sorunları tartışılmaktadır. Bu bölgedeki halkın sosyal ve ekonomik sorunlarını, uluslararası politik sorunlardan bağımsız olarak düşünmenin bir eksiklik olacağı göz önüne alınarak, kısaca sorunlarla ilgisi oranında politik sorunlar üzerinde de durmak gerekmektedir.

Bu nedenle çalışmanın esas problemine geçmeden önce, tarihsel süreç içinde yaşanan olayların tarihi-politik arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu tarihi bilgilerden sonra ise, konu ile ilgili mülteci, göç, zorunlu göç ve zorunlu göçmen kavramları açıklanmıştır. Daha sonra çalışma dünyada demokrasi ve insan hakları tartışmalarının ve beklentilerinin en fazla gündeme geldiği bir dönemde; Karabağ halkının maruz kaldığı sürgün ve göçün yol açtığı bir dönem üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Yani konumuzu özellikle 1980'li yılların sonlarına doğru ortaya çıkan "mülteci (kaçkın)" ve "zorunlu göçmen (mecburi göçkün)" sorunu oluşturmaktadır.

2. Dağlık Karabağ Sorununun Ortaya Çıkışı ve Azerilerin Göçe Zorlanması

Dağlık Karabağ sorunu daha iyi analiz edebilmek için öncelikle, sorunun esas kaynağı olan Ermeni milletinin hangi dönemlerden geçerek bir "Ermenistan Devleti" kurma fırsatı elde ettiğini belirtmek gerekir. Bunun için de XX. yüzyıla kadar hiçbir zaman bir devlet kuramamış hatta Osmanlı İmparatorluğu döneminde, devlete bağlılıkları nedeniyle; "millet-i sadıka" olarak nitelenen Ermenilerin, bağımsız bir devlet kurma fikrinin nereden beslendiğini ve bunu adım adım gerçekleştirmek için XIX. yüzyılın başlarından itibaren nelere başvurduklarını aydınlatmak yararlı olacaktır.

Ermenilerin bir devlet kurma fikrini besleyen faktörleri incelediğimizde; öncelikle karşımıza sömürgeci devletler çıkmaktadır. Bu çerçevede değerlendirdiğimizde, Ermenilerle ilk ilgilenen devletler; Çarlık Rusya'sı ile Britanya İmparatorluğu olmuştur. Çar I. Petro döneminden itibaren, geleneksel olarak Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e inmeyi amaçlayan Rusya, Kafkaslara hâkim olduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı, XIX. yüzyılda sürdürdüğü savaşlarda, Anadolu ve Kafkasya'daki Ermenilerden faydalanmaya çalışmış; bu amaçlarına ulaşmayı da başarmıştır.

Fakat aynı zamanda, Ruslar'nın Ermeniler üzerinden yürüttüğü politikadan ürken İngilizler, onların maksatlarının Doğu Anadolu'yu Slavlaştırarak sıcak denizlere inmek olduğunu anlamakta gecikmemiştir. Ruslar da, hem ekonomik

nüfuzunun, hem de sömürge yollarının güvenliği için, bölgede kendisine bağımlı bir Ermenistan yaratmanın hesapları içine girmişlerdir (Öke 1991: 71).

İngiliz misyonerlerin, Ermeni kilisesinin propagandasının etkisi altında kalmaları ve onların aktardıkları bilgileri kabullenmelerinden ötürü, Ermeniler arasında Türk Düşmanlığı fikri gelişmiştir. Sonuçta, Rusya ile İngiltere'nin siyasi ve ekonomik nüfuz sahalarını genişletme çabaları, milletlerarası platformda bir "Ermeni Meselesi" doğurdu. Ermenilerin büyük bir kısmı, Ruslar tarafından Kafkasya'nın Türklere meskûn eyaletlerine getirilip yerleştirilmiş olduklarından, kendilerini Müslümanların egemenliğinden kurtaran Çarlık yönetimi ile iyi ilişkiler içinde bulunmayı tercih ettiler. Rusların himayesinde nefes alabileceklerini uman Ermenilerden birçoğu, çok geçmeden Rus hizmetine, orduya ve başka hizmetlere girdiler. Böylece, bir taraftan Rus ordusuna ve devlet yönetimlerine giren Ermeniler, Kafkasya'daki Türklere baskı yaparken; diğer taraftan da, bilhassa Rusya'da yetişen Ermeni gençlerin başkanlığında kurulan çeteler ile Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Türklere yönelen katliamlarla önemli rol oynamaya başladılar (Öke 1991: 73).

XIX. yüzyılın sonlarına kadar Ermeniler planlı bir şekilde yıldırma ve kaçırma eylemleri yaparak amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Bu yıllarda; Taşnak Partisi'nin kurulması ile birlikte organize bir şekilde faaliyete geçen Ermeniler 20. yüzyılın başlarında "Türksüz Büyük Ermenistan" politikasını uygulamaya başladılar. 1905–1907 yılları arasında Erivan bölgesinde Azeri Türklere karşı yapılan soykırımla ilgili çok kısıtlı bilgiler mevcuttur. Hatta Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde bu dönemle ilgili belgeler yoktur. Bu dönemle ilgili belgeler Sovyet döneminde çeşitli yönetim kademelerinde ve arşivlerde çalışan Ermeniler tarafından yok edilmiştir." (<http://www.turksam.org/tr/>, 26 Nisan 2007).

Osmanlı Devleti 29 Ekim 1914 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'na girerek çeşitli cephelerde İtilaf devletlerine karşı savaşmaya başladı. Enver Paşa komutasındaki Türk ordusu Ruslara karşı Kafkasya cephesinde ilerleyince, Ermeniler Rus Ordusunun yanında savaşa katıldı. Ermenilerin ileri gelenleri kapı kapı dolaşarak bütün Ermenileri silahlanmaya çağırdı Türkler aleyhine harekete geçen Ermenilerin masraflarını ise İngilizler karşıladı. Böylece Ruslar ve İngilizler tarafından desteklenen Ermeniler, Kafkas ordusunun ilerleyişini engellemeye ve yıpratmaya çalıştılar. Ruslar her zaman olduğu gibi kendi amaçlarına ulaşmak için Ermenilerden yararlanmak istemişler, fakat onlar için her hangi bir riske girmemişlerdir. Bu defa da aynı şekilde Ermenilere desteğini kaldırarak Rus ordusu Kafkas cephesinden çekildi. Silahlanan Ermeniler Türk ordusundan kaçarak Erivan Bölgesine yerleşmeye başladılar. Osmanlı Devleti'nde Türklere karşı yaptıkları katliam ve soykırımı Erivan Bölgesi'nde tekrarladılar (Hatemov 2005: 9).

Bolşevik İhtilali'nden sonra Sovyetler Birliği döneminde ise taşnak komitesi üyeleri, "Bolşevik" oldular. Ermeniler "Bolşevik" adı altında Sovyetler Birliği Döneminde Azeri Türklerine karşı soykırımı devam ettirdiler. Bu soykırım gizli şekilde yapılmakta ve Ermenistan'ın Türklerden tamamen temizlenmesi amaçlanmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşına kadar olan döneminde, devlet karşıtı suçlamasıyla birçok Azeri Türkü ölüme mahkûm edildi veya Sibirya'ya sürgün edildi.

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da Ermenistan'ın Ermenileştirilmesi politikası devam ettirilmiştir (Beşiroğlu 2001: 463). Ermenilerin Azerilere karşı etnik "temizleme" politikası başarılı bir şekilde uygulanmıştır. Fakat Ermeniler bu yıllarda tamamen belirledikleri hedeflere ulaşamamışlardır. Zira Ermenilerin nihai hedefi "Türksüz Ermenistan" için Türk nüfusun Ermenistan'dan tam olarak çıkarılmasıdır. Bu ise tehirc ve soykırım politikalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Muradov 2003: 39).

Ermenistan'daki Ermenilerin Azerbaycan sınırları içerisindeki kalan Dağlık Karabağ'ı kendilerine bağlamak istemeleri sonucunda başlattıkları saldırılarla, Azerbaycan hiç istemediği bir çatışmanın içerisine sürüklenmiştir. Bu olaylar sonucunda Ermenistan'da yaşayan Azerilere yapılan baskılar ve bu insanların Ermenistan'dan zorla göç ettirilmeleri için yapılan planlar, Azerbaycan'ın sert tepkisine yol açmıştır. Bunun sonucunda beklenildiği gibi Azerbaycan'da da Ermenilere karşı baskı ve şiddet düzenlenmiştir.

Bu olaylar Moskova merkezi yönetimini harekete geçirmiş ve böylece 17 Ocak'tan itibaren Azerbaycan'a Sovyet askerleri girmeye başlamıştır. 19 Ocak'ta bu askerlerin sayısı 24.000 olmuştur. 20 Ocak'ta bu askerler zırhlı araç ve tanklar eşliğinde Bakü'ye girmişlerdir (Budak 1996: 111). Bu saldırıların olması için adeta Sovyet yöneticiler gereken şartları hazırlamışlardır. Nitekim bu göçmenlere dönemin Sovyet yetkilileri yardım etmemişler; hatta bu insanların Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye girişleri bile yasaklanmıştır. Bu nedenle göçmenlerin bir kısmı en yakındaki büyük şehir olan Sumgayıt'a gitmişler; buradaki bazı kışkırtmalar ile Sumgayıt'ta olaylar meydana gelmiştir (Aslanlı 2001: 400).

Bu gelişmelerden sonra, Azerbaycanlıların gösterdikleri tepkilerin bir ifadesi olarak; Sumgayıt ve 20 Ocak olayları meydana gelmiştir. Bu olaylar ise Moskova yönetimini, durdurmak yerine, Azerbaycan'ı yeniden işgal yönünde harekete geçirmiştir. Böylece Ruslarla beraber Ermenilerin askeri ve siyasi baskısı artarak devam etmiş, fırsattan istifade Azerbaycan'ın birçok bölgesi işgal edilmiştir. Bunun sonucunda ise Azerbaycan halkının kolay unutamayacağı ve günümüze kadar her sene ulusal matem olarak bilinen 20 Ocak 1991 olayları yaşanmıştır. Bu olaylar, çatışmaları daha da kışkırtmış ve böylece daha yeni katliamlara zemin hazırlanmıştır.

Yukarıda da kısaca anlattığı gibi Ermenistan'dan Azerilerin göçe zorlanmalarıyla beraber Azerbaycan'a büyük bir göç başlamıştır. Son olarak Ermenis-

tan'da Azerilere karşı çeşitli işkenceler yapılarak, Ermenistan'ı terk etmeleri yönünde baskı uygulanmıştır. Ermenistan'dan göçe zorlanan insanların genellikle Sumgayit şehrine yerleşmeleri sonucu burada Ermenilere karşı saldırılar düzenlemiştir (Aslan 1991: 8).

Ermenilerin işgal ettikleri bölgeler içerisinde Azerilere karşı en fazla katliam yapılan yer ise Hocalı kasabası olmuştur. Zira 936 km²'lik bir alana sahip ve 2.605 aileden ibaret 11.356 kişinin yaşamış olduğu Hocalı kasabası 26 Şubat 1992 yılında XX. yüzyılın kanlı soykırımlarından birine maruz kalarak 613 kişi işkence yapılarak öldürülmüştür (www.president.az/azerbaijan/khojali/ dosce, 25 Nisan 2007).

Böylece, 170 yıl boyunca devam eden Ermenistan'ı Azeri Türklerinden göç ettirme politikası 1988-1989 yıllarında sonuçlanarak; nihayet 8 Ağustos 1991 tarihinde Ermenistan'da Azeri Türklerinin yaşadığı son köy olan Nüvedi köyünden de Azerilerin sürülmesiyle Ermenistan, sadece Ermenilerin yaşadığı bir ülke durumuna gelmiştir. Son olarak 230 bin Azeri Türkü öldürülerek, dövülerek ve her türlü işkenceye maruz kalarak Ermenistan'dan çıkarılmış; aynı yıllarda 214 Azeri Türkü katledilmiştir (http://www.human.gov.az/, 5 Mayıs 2007).

Hocalı olayları sırasında Ermeni silahlı birliklerine, Sovyetler Birliğine ait olan ve Dağlık Karabağ'ın Hankendi (Stepanakert) şehrinde bulunan 366'ncı Rus Alayı yardım etmiştir. Zira saldırıda en gelişmiş modern silahlar kullanılmıştır. Azerbaycan tarafından yapılan bu resmi açıklama karşısında Ruslar bu saldırılarla bir bağlantılarının olmadığını belirtmişlerdir. Fakat olay sırasında kullanılan silahlara dikkat edildiği zaman bunların yeni yapılanmakta olan bir Ermenistan'da elde edilmesi pek inandırıcı değildir (Abdullayev 1998: 245).

Bütün bu çatışmalar gösteriyor ki; 1991 yılına her iki ülke de (Azerbaycan ve Ermenistan) karmaşık bir ortamda girmiştir. Bu arada iki taraf da sürekli birbirlerini suçlu gösteren beyanatlar vermişlerdir. Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Gorbaçov TASS Ajansı aracılığı ile taraflara mesaj gönderdi. 1991 yılı mart ayında gönderilen bu mesaja Gorbaçov; "Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası" olduğunu ifade etmekteydi. Bu açıklamaların ardından Ermenistan'ın Başbakanı Manukyan "Karabağ üzerinde bir hak iddia etmediklerini, fakat oradaki Ermeniler tarafından verilen mücadeleyi desteklediklerini" bir basın toplantısı düzenleyerek bildirmiştir (Taşkiran 1995: 156-157).

Ermenistan başbakanı bu açıklamasıyla yeni bir politika izleme isteğinde olduklarını ve Karabağ sorununda yeni bir strateji belirlediklerinin de ipuçlarını vermektedir. Nitekim sorunun ileriki aşamalarında belirlenen bu yeni strateji kendini daha açık bir şekilde ortaya koyacaktır.

Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan'da 1993 yılında referandum yapıldı. Yapılan bu referandum sonucunda Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ebülfez

Elçibey görevinden uzaklaştırılmış; 3 Ekim 1993 yılında yapılan seçimler sonucunda Haydar Aliyev Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra halka seslenen Haydar Aliyev Karabağ sorununu barış yoluyla çözmek istediğini bildirdi. Böylece Ermenistan silahlı kuvvetlerinin işgali durduruldu ve Fuzuli ilinin bir kısmı işgal altından kurtarıldı. Hemen ardından ise bölgedeki savaş durduruldu. 28 Nisan 1994 yılında Bişkek protokolü imzalandı. Bundan sonra Karabağ'daki savaş bölgesinde ateşkes ilan edildi Ancak ne var ki Dağlık Karabağ Halkının sorunları hala devam etmektedir (Taşkıran 1995: 129). Bu sorunları tartışmaya başlamadan önce; söz konusu insanların statüleri ve bölgenin demografik durumu hakkında bazı bilgiler verilecek; daha sonra yaşadıkları sorunlar incelenecektir.

3. Göç ve Zorunlu Göç Kavramlarının Ayrımı

Göç, tarih boyunca toplumların gerek dışarıdan zoraki faktörlerin etkisiyle, gerekse içsel nedenlerle gönüllü olarak yaşadıkları bir olgudur. Göç olgunun bugün birçok bilimin ve dünya kamuoyunun ilgi alanına girmiş olması, terimin tanımı üzerinde durmayı gerektirmektedir. Göç, günümüzde coğrafya kadar demografi, iktisat, sosyoloji, sosyal psikoloji, hukuk vb. gibi bütün sosyal bilimler için ortak bir ilgi alanıdır. Çoğu bilim dalında göç olgusunun farklı yönleri ele alınmaktadır.

Sosyolojik olarak ise göç olgusunun başta coğrafi, demografik, siyasi ve ekonomik olmak üzere diğer nedenleri de incelenmektedir. Bu nedenlerin birbiriyle ilişkisi ve ayrıca göçü yaşayan grupların geçirdikleri kültürel değişim sorunu da incelenmektedir. Geçmiş çağlarda yaşanan göçler daha çok tarihi bir veri olarak kalırken, çağımızda yaşanan göçler, sosyoloji bilimi tarafından çok boyutlu olarak ele alınmaktadır.

En genel anlamıyla göç, şahıs veya toplulukların fiili ikametgâhlarını isteyerek ya da zorla, kalıcı veya belirli bir süreyi kapsayıcı şekilde gerçekleşen fiziki mekân değişikliğidir. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere göç, zorunlu ya da gönüllü olarak yaşanan bir durumu ifade etmektedir. Gönüllü göç, insanların kendi istekleri ve beklentileri yönünde bir ketten diğerine ya da bölgeye olan hareketliliğini dile getirir. Zorunlu göç ise, bireylerin istekleri dışında çeşitli kuvvetlerin etkisi veya zorlamasıyla gerçekleşir. Örneğin, devletin çeşitli sosyal, ekonomik, güvenlik vb. konularda aldığı kararların yerine getirilmesi aşamasında, nüfusta oluşturulan hareketlilik zorunlu göçü oluşturmaktadır (Akkayan 1979: 15).

Göçmen ise, uluslararası hukuk belgelerinde sayılan siyasi kriterler nedeniyle değil de sırf ekonomik nedenlerle, daha müreffeh bir hayat standardı yakalayabilmek için vatandaşı olduğu ülkeden bir başka ülkeye göçen kişiye denir. Göçmenler vatandaşı olduğu ülkenin korumasından yararlanmaya devam ederler ve bu yolculuğa kendi istek ve arzuları ile çıkarlar. Göçmen kabul

eden ülkeler, göçmen politikalarına bağlı olarak başvuruları kabul veya reddedebilirler. Bu ülkelerin bu anlamda temel bir insan hakkından kaynaklanan sorumlulukları yoktur (<http://www.amnesty.org.tr/>, 09 Temmuz 2007).

Göç türlerini incelemek istersek karşımıza iç göç ve dış göç kavramları çıkmaktadır. İç göç, ulusal sınırlar içerisindeki topluluk hareketleri; dış göç ise nüfusun ülke sınırları dışına yönelik yer değiştirmesidir (Gezgin 1994: 22). Karabağ halkının yaşadığı göç olgusunun bu kavramsallaştırma içindeki yerini belirlemek için ise biraz daha açıklamaya ihtiyaç vardır. Çünkü gerek politik gerekse ekonomik hesaplaşmalar ve menfaatler açısından bölgedeki aktörlerin tutumu bu konuyu tartışmalı bir noktada bırakmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan Mültecilik (Kaçkınlık) ve Zorunlu Göç (Mecburi Göç-kün) kavramları ise özellikle yukarıdaki genel kullanımlardan bazı farklarla ayrı kullanılmaktadır. Bu ince ayrımları görebilmek için, kavramların anlamlarını biraz daha ayrıntılı olarak tasvir etmek yararlı olacaktır.

Mülteci kavramı, genel olarak yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlanan insanları tanımlamak üzere kullanılmaktadır. Normal durumlarda ortaya çıkan göç olayları için sözcük bu genel manada kullanılırken; ülkelerini terk etmek zorunda bırakılan insanlar ile ülkelerinin sınırları içerisinde göç etmeye zorlanan insanların birbirinden ayırt edilmesi için fazla çaba harcanmamaktadır. Bunun dışında, kaçış nedenlerinin özellikleri ve farklılıkları üzerinde de pek fazla durulmamaktadır.

Başka bir ifade ile problem daha çok diplomatik ve politik hesaplar ile ele alınmakta, genellikle “insani” ve “sosyal” boyutu ihmal edilmektedir. İnsanlar ister zulümden, siyasal şiddetten, toplumsal çatışmalardan, isterse de doğal afetler veya yoksulluk nedeni ile kaçsınlar, hepsinin mülteci sıfatını edindikleri varsayılıyor. İşte bu yaklaşım biçimi söz konusu problemi daha karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle de güçlü devletlerin politik hesapları arasında, baskı ve tehdit altında yaşayan insanların çığlıkları fark edilememektedir.

Fakat aslında uluslararası hukukta “mülteci” kavramı son derece özel durumları ifade edecek bir şekilde ele alınıyor. Yani hukuken söz konusu mültecilik sorununun anlamı, adeta, sosyalist blok ülkelerinden kaçıp, Batılı devletlere sığınan kişileri içermektedir. Zira 1951 tarihli mülteciler statüsü ile ilgili Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde tanımlandığı biçimiyle mülteci şöyle tanımlanmaktadır: "İrki, dini, tabiiyeti, belli bir gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle, yararlanmak istemeyen yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle

dönmek istemeyen şahıs(lar)" olarak tanımlanmaktadır (<http://www.amnesty.org.tr/>, 09 Temmuz 2007).

Nitekim daha sonraki yıllarda ise Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin tanımladığı biçimi ile mülteci tanımına tam olarak uymadıkları halde zorunlu göç kurbanları da ortaya çıkmış ve bu da beraberinde yeni bir kavramı meydana getirmiştir. Bu durumda zahiri olarak aynı görünmesine karşın "zorunlu göç", "mültecilik"ten ayrı bir kavram olmaktadır. Bu durumda sorunun tanımı ve çözümü konusunda en yetkili kurumun böyle bir yaklaşım sergilemesi, en baştan sorunun çözümünün ne kadar zor olduğunu göstermektedir.

Ayrıca ideolojik ve politik hesapların farklılığı da bu konuda sağlıklı yol almayı zorlaştırmaktadır. Örneğin "zorunlu göçe tabi tutulmuş insanlar" kavramı insan hakları örgütleri ve politikacılar tarafından artık sıkça kullanılmış olmasına rağmen, kavramın tam olarak ne anlama geldiği konusunda bir belirsizlik bulunmaktadır. Uluslararası ilişkilerde "zorunlu göç" kavramının resmi ve hukuki tanımının yapılmış olmasına karşın; bu terim aynı zamanda "işkençe, silahlı çatışma veya şiddet yüzünden evlerini ve ikamet ettikleri yerleri terk etmek zorunda bırakılmış, fakat kendi ülkesi sınırları içerisinde yaşamaya devam eden insanlar"ı belirtmek için de kullanılmıştır.

Kavramın anlamı üzerinde daha özel bir bilgiye başvurulacak olursak; Azerbaycan Türkçesi'nde ise "mülteci" kelimesi yerine "kaçkın" kelimesi kullanılmaktadır. Buna göre "kaçkınlar"; 1988 yılında Ermenistan'dan göçe zorlanan Azeri etnik kimliğine ve diğer etnik kökenlere mensup olan ancak Azerbaycan vatandaşı olmayan kişilerdir. Bu tanıma göre, 1948-1953 yılları arasında Ermenistan'dan göçe tabi tutulan Ahıska Türkleri ile diğer etnik kimliğe sahip topluluklar da "kaçkın" statüsündedir (Oğan 2001: 431).

Zorunlu göç kavramına karşılık ise Azerbaycan'da "mecburi göçkün" kavramı kullanılmaktadır. Bu kavram ise; Dağlık Karabağ sorunun silahlı çatışmaya dönüşmesi ile beraber Azerbaycan sınırları içerisinde bulunan Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerde yaşayan; etnik kökenine bakmaksızın güç tatbik edilerek göçe zorlanan Azerbaycan vatandaşlarını kapsamaktadır (Oğan 2001: 431-432). İşte Azerbaycan yönetimi her şeye rağmen, bir yandan bütün bu göçkünlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmakta, diğer yandan da kalıcı çözüm yolları aramaktadır.

Bu tedbirler çerçevesinde insanların kayıtlarının tutulması ve onlara bir statü verilmesi üzerinde çalışılmaktadır. Kabul edilen kanunun 1. maddesine göre; milliyetine, dinine, diline vs. özelliklerine göre takibe maruz kalması, hayatının, ailesinin, malının tehlikede olması, yaşadığı devletin onu müdafaa etmemesi yüzünden yaşadığı ülkenin dışına çıkan Azerbaycan Devleti vatandaşı olmayan kişilere "Kaçkın", Azerbaycan Cumhuriyeti'nde daimi yaşadığı yeri terk etmeye mecbur olup, başka yerlere göçen şahıslar veya başka ülke-

lerde yaşadığı yerleri terk etmeye mecbur olup Azerbaycan'a gelen Azerbaycan vatandaşlarına "Mecburi Göçkün " adı verilir (Yeşilot 2006: 86).

Göçler, bireylerin isteğine bağlı olarak gerçekleşmediğinden, bu göçün arkasında yatan gerçeklerin ortaya çıkarılması ancak tarihi bir bakış açısıyla mümkün olabilir. Çalışmamızda "mülteci ve kaçkın" aynı anlamda kullanılmakla beraber "mecburi göçkün" kavramı yerine "mecburi göçmen" ya da kısaca "göçmen" kavramını kullandık. Esasen Azerbaycan Cumhuriyeti hem mültecilere (kaçkınlara) hem de zorunlu göçmenlere (mecburi göçkünlere) "kaçkın" statüsü vermiş olup kavram karmaşasını ortadan kaldırmıştır. Şimdi aşağıda kısaca Güney Kafkasya'da yaşanan göçlerin 18. yüzyıldan günümüze kadar nasıl bir demografik değişime neden olduğu belirlenmeye çalışılacaktır.

4. Dağlık Karabağ Bölgesinin Demografik Durumu

Günümüzde Ermenilerin hak iddia ettikleri Karabağ bölgesinde, merkezi Şuşa olmak üzere, 1747 yılında Karabağ Hanlığı kurulmuştur. Karabağ Hanlığı 1805 yılında Rus işgaline uğramış ve daha sonra 1812'de imzalanan Gülistan antlaşmasıyla Çarlık Rusyası'na bağlanmıştır (Türsan vd. 1992: 5). Ülkenin güneyindeki hanlıklar, Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları dâhil İran tarafından işgal edilmiştir. Bu savaşın sonucunu kabul edemeyen İran, Rusya ile yeni bir savaşa girmiş ancak yenilgiye uğramış; böylece Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları da Rusya tarafından yeniden işgal edilmiştir.

1828 yılına kadar, yani Erivan Hanlığı'nın Çarlık Rusya'sı tarafından işgalinden önce nüfusu ve etnik durumu aşağıdaki gibiydi:

Azeri Türkleri	: 84.089 kişi;
Ermeniler	: 57.305 kişi;
Kürtler	: 26.911 kişi;
Diğer	: 850 kişi;
Toplam	: 169.155 kişi.

Aslında daha önce Dağlık Karabağ'da çok az sayıda bulunan Ermenilerin bu bölgedeki varlığı, 1828'den sonra Rusların izlediği politikayla paralel biçimde hızla artmıştır. Nitekim bu süreci doğrulayan bir örnek olarak; Ermeniler 1978'de Karabağ'daki varlıklarının 150. yıldönümünü kutlamışlardır. Dağlık Karabağ'da, 1919 yılında İngilizler tarafından yapılan bir çalışmanın verilerine göre; Azeri-Ermeni nüfus oranı üçte iki oranında Azerilerin lehineydi. Ermeni nüfusunun Dağlık Karabağ'da bugünkü gibi çoğunluk duruma gelmesi, Sovyetler Birliği döneminde olmuştur (Gürel 1992: 181-183).

Rusların işgalinden hemen sonra 1831 yılında Erivan şehrinin nüfusunu çoğunluk olarak Azeri Türkleri oluşturuyordu. Buna göre şehirdeki nüfus: 7331 Azeri Türkü; 4484 Ermeni ve 105 kişi de diğer milletlerden oluşuyordu. Bir başka bilgiye göre bu dönemde Erivan şehrinin nüfusunun dörtte birini Ermenilerin oluşturduğu ve Türklerin çoğunlukta olduğu anlaşılmaktadır.

Bu demografik bilgilere göre Ermenilerin tarihi ve demografik verilere dayanarak, bu bölgede bir hak iddia etmeleri zordur. Bu nedenle Ermeniler, Rusların da desteği ile sürekli bölgedeki Ermeni nüfusunu arttırmaya ve Türk (Azeri) nüfusu azaltmaya çalışmışlardır. Bu sürecin devamı olarak baskılar, 19. yüzyılda Rusya'nın destekleriyle gerçekleştirilirken; 20. yüzyılda da Sovyetler Birliği kontrolünde devam ettirilmiştir.

1917–1989 yılları arasında Batı Azerbaycan'da Azeri nüfusun durumunu incelerken, 1948–1953 yıllarında uygulanan “toplu göç” politikasına bir göz atmak gerekir. Yani Karabağ'ın günümüzdeki etnik ve demografik yapısının da tarih boyunca sistematik olarak değiştirilmeye çalışıldığını vurgulamak problemin boyutlarını anlamak açısından önemli bir veri sunacaktır. Stalin'in 23 Aralık 1947 tarihinde imzaladığı bir kararla, Ermenistan sınırları içinde kalan tarihi yurtlarını terk etmek zorunda bırakılan yüz binlerce Azeri, Azerbaycan içlerine göçürülür. Devlet eliyle yapılan bu zorunlu göçün haricinde, baskı ve tehditlere dayanamayan on binlerce kişi de “kendi rızası ile” yaşadıkları yerleri bırakarak Azerbaycan'a sığınır.

Bütün bu olayların, nüfus oranları üzerinde etkileri olduğu açıktır. İkinci Dünya, Savaşından sonra Sovyet yönetiminin Ermeniler lehine ve Azeriler aleyhine olarak uyguladıkları zoraki göç politikalarının sonuçları, son derece dramatiktir. Nitekim 1948–1952 yılları arasında yapılan tehirden sonra Sovyetlerde 1959 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Ermenistan'da nüfusun etnik dağılımı aşağıdaki gibi olmuştur:

130 yıl içerisinde Erivan bölgesinin nüfusunda aşağıdaki değişiklikler olmuştur: Ermeniler 57.305 kişiden 1.361.800 kişiye yükselmiştir. Azeriler 84.089 kişiden ancak 107.700 kişiye ulaşabilmiştir. Kürtler 26.911 kişiden 25.600 kişiye gerilemiştir. (Doğum oranının çok yüksek olduğu Kürt nüfusun hiç artmadığı hatta gerilediği, dolayısıyla Azeri Türkleri gibi Müslüman Kürtlerin de acımasızca soykırma uğradığı açıkça görülmektedir.) Ermenistan'ı Azeri Türklerinden temizleme politikası bu yıllarda da devam ettirilmiştir. Fakat Ermeniler bu yıllarda da tamamen amaçlarına ulaşamamışlardır. Çünkü Türk nüfusu Ermenistan'dan tam anlamıyla bertaraf edilememiştir (Beşiroğlu 2001: 464-465).

Ermeniler Karabağ sorununu sürekli kendileri lehine değiştirmek için, Azerbaycan halkına ve Azerbaycan Cumhuriyetine sürekli şöyle suçlamalar yöneltilmektedirler; “Azeriler bizleri bölgede sıkıştırmakta ve Ermenilerin nüfus artımına engel olmaktadır.” Oysa yukarıdaki demografik göstergelerden de anlaşılacağı gibi, Ermeni Devleti ve milliyetçileri Azerbaycan halkına yönelik uzun dönemli programlar hazırlamış ve bu programların doğrultusunda maksatlarını gerçekleştirmeyi kendilerine amaç edinmişlerdir (Semedzade 1995: 42).

Aşağıdaki tabloda Karabağ Bölgesinden zorla göç ettirilen nüfusun milliyet dağılımı ve yerleştirildikleri bölgelere dikkat çekilmiştir. Tabloyu genel olarak değerlendirmek istersek ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır; Azerbaycan ge-

nelinde toplam kaçkın sayısının 576.234 olduğu ve bunlardan Azerbaycan Türklerinin 570.466, Kürtlerin 4798, Anadolu Türklerinin 357, Rusların 516 ve diğer azınlıkların da 97 kişi olduğu görülmektedir. İl ve ilçelere bakıldığında, çoğunluk Bakü (153.392), Bedre (49.446), Fuzuli (50.155), Sumgayıt (43.679), Akdam (20.609), Sabirabat (17.954), Laçın (16.986), Terter (15.065), İmişli (15.468) ve Yevlah (11.559) ilinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda bu durum ayrıntılı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1: Mültecilerin (Kaçkınların) ve Mecburi Göçmenlerin Etnik Dağılımı

Yerleştirildiği il/ilçe	Toplam	Azerbaycan Türkleri	Kürtler	Türkler	Ruslar	Diğer
Azerbaycan	576234	570466	4798	357	516	97
Nahçıvan	945	945	0	0	0	0
Bakü	153392	152935	197	198	1	61
Binakadi	23858	0	0	15	0	0
Azizbeyov	12763	12717	30	6	0	10
Hatayi	16356	16300	0	44	0	12
Karadağ	9328	9264	41	14	0	9
Nerimanov	12351	12348	2	1	0	0
Nesimi	11086	11066	0	13	0	7
Nizami	12878	12765	72	30	0	11
Sabuncu	17550	17528	0	22	0	0
Sebail	7274	7242	17	11	1	3
Suraham	14347	14292	35	20	0	0
Yasamal	15601	15570	0	22	0	9
Alibayramlı	4721	4721	0	0	0	0
Gence	15304	15296	0	4	0	4
Mingeçevir	18338	18332	0	6	0	0
Sumgayıt	43679	43626	40	8	0	5
Naftalan	3390	3390	0	0	0	0
Abşeron	9362	9362	0	0	0	0
Ağcabedi	18296	18134	159	3	0	0
Akdam	20609	20593	0	16	0	0
Aktaş	3367	3290	77	0	0	0
Akstafa	1320	1302	8	10	0	0
Aksu	1748	1748	0	0	0	0
Astara	55	55	0	0	0	0
Balaken	250	250	0	0	0	0
Beylegan	16295	16117	113	40	25	0
Bedre	49446	49436	2	3	0	5
Bilesuvar	19863	19855	0	5	0	3
Celilabat	1376	1374	1	1	0	0

Daşkesen	1390	1388	0	2	0	0
Deveci	345	345	0	0	0	0
Fuzuli	50155	50153	0	2	0	0
Gedebey	323	323	0	0	0	0
Goran boy	6208	6208	0	0	0	0
Gökçay	1995	1995	0	0	0	0
Hacılabul	1865	1864	0	1	0	0
Haçmaz	460	0	0	0	460	0
Hanlar	5697	5694	0	3	0	0
Hızı	485	485	0	0	0	0
İmişli	15468	15468	0	0	0	0
İsmaili	3355	3150	203	2	0	0
Kürdemir	2743	2720	17	3	0	3
Kak	1052	1052	0	0	0	0
Kazak	6689	6685	0	4	0	0
Kabele	1896	1745	146	5	0	0
Kobustan	473	458	15	0	0	0
Kuba	261	192	69	0	0	0
Kusar	23	22	0	0	1	0
Laçın	16986	13415	3571	0	0	0
Lerik	6	6	0	0	0	0
Lenkeran	509	509	0	0	0	0
Masallı	455	435	19	1	0	0
Neftçala	370	370	0	0	0	0
Oğuz	2744	2744	0	0	0	0
Saatli	13656	13610	36	0	0	10
Sabirabat	17853	17825	11	17	0	0
Salyan	1565	1565	0	0	0	0
Samuh	1760	1736	22	2	0	0
Siyezen	199	199	0	0	0	0
Şamahı	1267	1267	0	0	0	0
Şeki	5311	5251	60	0	0	0
Şemkir	1852	1852	0	0	0	0
Terter	15065	15061	0	3	0	1
Tavuz	18	18	0	0	0	0
Ucar	1022	1015	0	2	0	5
Yardımlı	10	10	0	0	0	0
Yevlah	11559	11511	32	16	0	0
Zakatala	368	339	0	0	29	0
Zerdab	1020	1020	0	0	0	0

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti, Devlet Göçmen Sorunları Genel Müdürlüğü

5. Mülteci ve Mecburi Göçmenlerin Sorunları

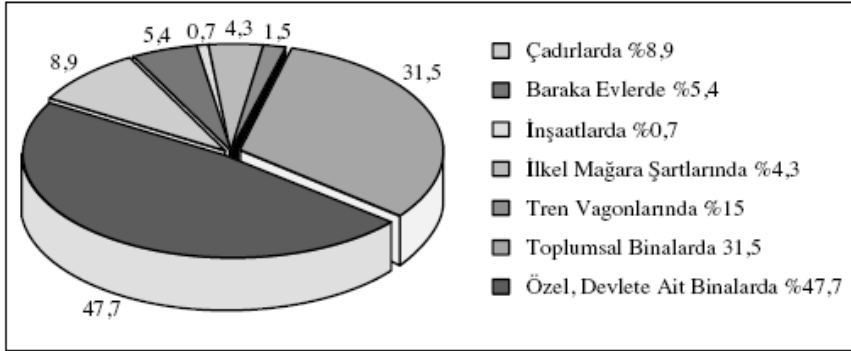
Dağlık Karabağ kaçkınları ve mecburi göçmenler birçok sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu sorunlar barınma, beslenme, işsizlik, eğitim ve güvenliğe kadar birçok alanda değişik şekillerde kendisini göstermektedir. Sorunların çözümünde kaçkın ve mecburi göçmenler arasında bir karşılaş-tırma yapıldığında kaçkınlara sorunlarının geçen yaklaşık 12 yıllık bir süreç içerisinde büyük oranda çözüldüğü ve mecburi göçmenlere oranla, sosyal ve ekonomik şartlar bakımından görece olarak daha iyi şartlar içerisinde bulundukları söylenebilir. Şimdi aşağıda kaçkın ve göçmenlerin yaşadıkları sorunlar ayrı başlıklar halinde irdelenecektir.

5.1. Barınma ve Kalıcı Konut Sorunları

Azerbaycan'da göçmenlerin karşılaştıkları en önemli sorunların başında bu insanların bir an önce kalıcı olarak barınacakları bir yere sahip olamamak gelmektedir. Ancak sorun hakkında uluslararası kuruluşların ilgilerinin yetersizliğinden dolayı genel bir çözüm yolu bulunamamaktadır. Azerbaycan hükümeti de kendi ekonomik ve sosyal durumundaki yetersizlikler nedeniyle, gereken oranda çözüm yolları üretememektedir. Ayrıca göçmenler Azerbaycan toprakları içinde fazla yayılmış bir durumda olduklarından dolayı hizmetler sınırlı kalabilmektedir.

Mecburi göçmenler Azerbaycan genelinde daha ziyade 31 şehir ve bölgede sıklıkla meskûnlaşmıştır. Azerbaycan yönetimi göçmenleri Bakü dışında diğer bölgelerde meskûnlaştırma politikası gütse de bunda pek başarılı olamamıştır. Azerbaycan'ın bütün bölgelerindeki 72 idari bölgeden 57'si arazisinde yerleşen göçmenlerin tahminen %43'ü şehirlerde, 1/5'i ise sınır bölgelerinde meskûnlaştırılmıştır. Şehre yerleşenler daha ziyade okul, yurt, çocuk yuvası, pansiyon gibi devlete ait sosyal binalarda yerleştirilmişlerdir. Sınır bölgelerindekiler ise sosyal binaların yanı sıra akraba ve tanıdıklarının yanlarına yerleşmişlerdir. Göçmen (kaçkın ve mecburi göçkün) yerleşim birimlerinin ekseriyetinde temiz su, elektrik, kanalizasyon vs. gibi altyapı yatırımları yetersiz veya hiç mevcut değildir. Sigma Araştırma Merkezi'nin 1997 yılında yapmış olduğu bir çalışmada göçmenlerin sadece %7'sinin yaşadıkları yerlerin asgari yaşam standardına uygun olduğu anlaşılmıştır (Oğan 2001: 441).

Tablo 2: Mülteci ve Mecburi Göçmenlerin Mevcut İskân Durumu

Kaynak: Hatemov 2005: 142.

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere toplam göçmenlerin yaklaşık 1/3'ü çeşitli şekillerde elde edilen evlerde yaşamaktadırlar. Evlerde yaşayan göçmenlerin ise yaklaşık %55,6'sı büyük şehirlerde bulunmaktadır. Ermenistan ve Orta Asya'dan (Ahıskalılar) göç ettirilen 47 bin aileye (ki bu rakam toplam Kaçkın ailelerin %95,6'sına tekabül eder) kalacak ev sağlanmıştır. Bu ailerden yaklaşık 10 bin kaçkın ikinci defa göçmen durumuna düşmüştür.

Göçmenlerin grafikte sunulan iskan durumları sayısal olarak şu şekildedir: Çadırlarda 15.530 aileden ibaret 73.982 kişi, geçekondularda 19.782 aileden ibaret 98.979 kişi, devlete ait konutlarda, çocuk yuvalarında, okullarda ve yurtlarda 43.905 aileden ibaret 175.255 kişi, tatil köyleri ve sanatoryumlarda 5.236 aileden ibaret kişi 20.240, akraba ve tanıdık evlerde 38.926 aileden ibaret 156.420 kişi, başkalarına ait olduğu halde göçmenler tarafından zapt edilmiş evlerde 8.954 aileden ibaret 35.472 kişi, inşası yarım kalmış binalarda 8.954 aileden ibaret 44.502 kişi, çiftliklerde 7.555 aileden ibaret 32.721 kişi, yük vagonlarında 2.076 aileden ibaret 8.859 kişi, yol kenarlarında ve toprakta kazılmış mağaralarda 3.418 aileden ibaret 14.864 kişi (Hatemov 2005: 142).

Ayrıca Ermenistan'dan kaçkın düşenlerle Bakü'de yaşayan Ermenilerin karşılıklı olarak evlerini değiştirmelerine (mübadele) resmen izin verilmiştir. Göçmenler arasında çadırlarda, barakalarda, yük vagonlarında, yarım kalmış inşaatlarda, yol kenarlarında, mağaralarda yaşayan ailelerin durumları diğerlerine göre daha zordur. Özellikle kış aylarında buralarda barınmak çocuk ve yaşlılar için katlanılır gibi değildir. Elektriği, suyu ve kanalizasyonu olmayan bu gayri sıhhi yerlerde yaşayan çocukların sağlıklı olarak yetişip topluma katılmaları uzun bir süreç gerektirecektir. Devlet şehit ailelerinin yerleştirilmesine öncelik vermesine rağmen bu konuda alınması gereken çok mesafe

vardır ve çok sayıda aile uygun bir yere yerleşebilmek için sıra beklemektedir. Ayrıca okul, yurt ve çocuk yuvalarında üç- dört aile bir arada kalmaya mecbur olmaktadır (Yeşilot 2006: 87-88).

5.2. Gıda ve Beslenme Sorunları

Dünya gıda programının Ekim 2001'de yaptığı bir araştırmada göçmenlerin temel gıda ihtiyaçlarının ciddi bir biçimde azaldığı görülmektedir. Azerbaycan yetkilileri beslenmenin nüfusun geri kalanına oranla önemli ölçüde kötü bir durumda olduğunu bildirmiştir. Zaten Azerbaycan halkının gelir seviyesinin bile düşük olduğu göz önüne alınacak olursa, göçmenlerin durumunun ne kadar zor olacağı anlaşılabilir.

Yapılan araştırmalarda kaçkın ve mecburi göçmen ailelerinin 2/3'ünün gıda yardımı almalarına rağmen gıda ve gıda dışı ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Ailelerin ancak %25'i kendi ihtiyaçlarını bir şekilde karşılayabilmektedirler. Bugün mülteci ve mecburi göçmenlerin gelir kaynaklarının en önemlisi kısmını, (yardımlar, maaş, emekli aylığı, sosyal güvenlik yardımları) oluşturmaktadır. Bunun dışında ikinci sırayı; kaçkın ve mecburi göçmen tarafından kurulan özel işyerleri, geçici işler ve çeşitli kurumlardan alınan küçük krediler almaktadır. Ancak bu kredi kurumları içerisinde bankalar bulunmamaktadır. Hâlihazırda genellikle göçmenlerin gelir kaynakları arasında sivil toplum kuruluşlarınca ve bazı devletlerce yapılan insani yardımlar önemli bir yer tutmaktadır (Muradov 2003: 60).

Tablo 3: Mülteci ve Mecburi Göçmenlerin Geçim Durumu

Gruplar	İhtiyaç Derecesine Göre Kaçkın ve Mecburi Göçmen Grupları	Sayı	%
1. Şiddetle Acil İhtiyaç Duyanlar	Çadırlarda, tren vagonlarında ve inşaatta yaşayanlar	63.510	7.9
2. Acil İhtiyaç Duyanlar	Toprak mağaralarda, yol kenarlarında ve köylerdeki sosyal binalarda	104.406	12.9
3. Acil İhtiyaç Duyanlar	Baraka kasabalarda, Bakü ve Sumgayıt gibi büyük şehirlerde sosyal binalarda yaşayanlar	131.017	16.3
4. Kısmen İhtiyaç Duyanlar	Özel, Devlet ve diğer evlerde yaşayanlar	506.780	62.9
AZERBAYCAN	Kaçkın Ve Mecburi Göçmenlerin Toplam Sayısı	805.713	100

Kaynak: (Hatemov 2005: 143).

Mülteci ve mecburi göçmenler Azerbaycan toplumu içerisinde yoksul kesimin en alt tabakasında bulunmaktadırlar. Toplumun bu kesimindeki mevcut yoksulluk Azerbaycan toplumunda da bazı sosyal problemlere sebep olmak-

tadır. Özellikle göçmen ailelerde genç nüfus arasında ciddi bir tehlike olarak ortaya çıkan bu durum klasik Azerbaycan ailesinin gelecek yapılanması üzerinde ciddi sorunlara yol açabilecek niteliktedir (Oğan 2001: 444).

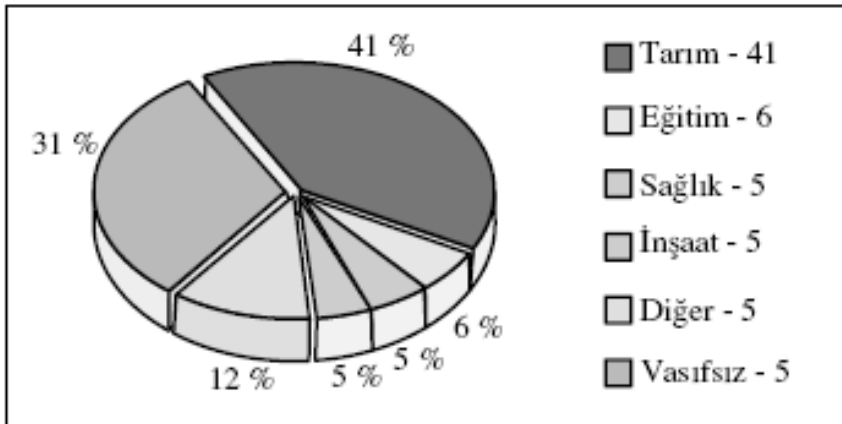
5.3. İşsizlik Sorunları

Mülteci ve mecburi göçmenlerin geçim sorunları ile de direkt ilgili olan bu sorun, göçmenlerin zor yaşam koşullarında sıklıkla karşılaştıkları bir sorundur. Göçmenlerin %49,7'sini çalışabilir işgücüne sahip nüfus oluşturmaktadır ki, bu nüfus içerisinde işsizlik çok yüksek boyutlardadır. Bu kesim arasında çalışabilir nüfusun ancak %33,9'u iş bulabilmiştir. Çalışabilir nüfusun büyük bir kesimi (%34,2) tarım sahasında, %6,6'sı eğitim, %5,4'ü sağlık ve %4,9'u ise inşaat sahasında çalışabilir nüfustur (Hatemov 2005: 145).

Çalışabilir nüfusun 1/3'ü ise vasıfsız işgücü statüsündedir. Sigma Araştırma Merkezi'nin 1997 yılında kaçkınlar ve mecburi göçmenler arasında yapmış olduğu bir kamuoyu yoklamasında göçmenlerin %92,5'inin en az bir yıldır iş aradıkları ortaya çıkmıştır. Zor yaşam şartları altında bulunan göçmenler için işsizlik en önemli sorunlar arasındadır. Kamuoyu yoklamasına katılan göçmen ailelerin %7,3'ünün aile reisleri başka bir yerde çalıştıkları için ailesinden ayrı yaşamaktadır (Hatemov 2005: 146).

Göçmenlerin büyük bir kısmı (%41) daha önce tarım sahasında çalışmışlardır, bu sebeple de bunların şehirlerde kendi yeteneklerine göre iş bulabilmeleri son derece güç olmaktadır. Göçmenler arasındaki işsizliğin yüksek seviyede olması onların bir kısmının diğer yollara (yasa dışı) sapsmalarına da sebep olmaktadır (Hatemov 2005: 146).

Tablo 4: Mülteci ve Mecburi Göçmen Çalışabilir Nüfusun Mesleki Dağılımı

Kaynak: (Hatemov 2005: 144).

5.4. Eğitim Sorunları

SSCB döneminde eğitim konusunda problem yaşamayan Azerbaycan, bağımsızlıktan sonraki süreçte, ekonomik seviyenin düşük olmasının da etkisiyle, birtakım sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu sorun Dağlık Karabağ'daki mültecilerin göçüyle birlikte daha zor bir safhaya ulaşmıştır. Azerbaycan genelinde eğitim durumunu incelemek, Dağlık Karabağ mültecilerin eğitim sorununu anlamamızda faydalı olacaktır. Göçmenlerin geri dönme süreleri uzadıkça bunlar için yeni sorunlar da ortaya çıkmaktadır. Zira yaklaşık 17 yıldır göçmen durumunda yaşayan bu insanlar yaşamın doğal süreci içerisinde hem bir taraftan ölümler sebebiyle nispî bir azalma söz konusu iken diğer yandan yeni doğumlar sayesinde göçmen nüfusuna yeni üyeler de katılmaktadır. Göçmen olarak doğan bu çocukların geçinme, barınma gibi diğer sorunlarının yanı sıra eğitim sorunları da gündeme gelmektedir.

Resmi verilere göre Azerbaycan'da okur-yazar oranı %97-98'e ulaşmaktadır. Ancak bu yüksek oranı göçmenlerin yaşadığı bölgelerde sürdürülebilmek çok zordur; yani bunun için mevcut eğitim alt yapısı yetersiz kalmaktadır. Çünkü Azerbaycan Türklerine ait olan 616 okul, 234 çocuk yuvası, 12 teknik lise, 5 lise, 1 üniversite ve 2 fakülte Ermenilerin işgal ettikleri bölgelerde bulunmaktadır. Yaklaşık 130.000 öğrenci ve 20.000 yakın öğretmen göçmen durumundadır. Bu gün şehir ve rayonlarda (illerde) yüksek okul, 17 teknik lise, 48 teknik ortaokul, 850 okul binası ve yatakhaneliyle 100'den çok çocuk yuvasına 7500 aile yani 50.000'den fazla göçmen yerleştirilmiştir. Bu da ülkenin eğitim sisteminde büyük problemler yaratmaktadır. Çocukların eğitim alması için 708 okul tahsis edilir. Bu okullarda 86.000 öğrenci eğitim görmekte ve 12.420 kaçkın öğretmen çalışmaktadır. Okul çağına gelmemiş çocuklar için de 1900 çocuğun eğitim alabildiği 39 çocuk yuvası açılmış ve buralarda çalışmak üzere göçmenler arasından 1200 kişi eğitimci olarak görevlendirilmiştir (Yeşilot 2006: 89).

Çadır şehirlerde kurulan geçici okulların yanı sıra vagonlarda da sağlıksız ve yetersiz eğitim yapılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca mevcut okullardaki su, elektrik, ısınma ve kanalizasyon sorunları çözülebilmemiş değildir. Göçmenlerle yapılan görüşmelerde ailelerin geçinmenin neredeyse imkânsız olduğu bir ortamda hayat sürerken çocuklarını okula gönderemedikleri gerçeği ifade edilmiştir. Çocukların okulların başlamasına rağmen %60'tan fazlasının ders araç gereçlerinin ve kitaplarının olmadığı tespit edilerek, yapılan yardımların yeterli olmadığı görülmektedir. Göçmen gençlerin bir kısmının okudukları okulun harcını vermekte zorlandıkları bilinmektedir. Ayrıca okula gitmesi gereken çocukların buldukları işlerde çalışarak ailelerinin geçimlerine yardımcı olmaya çalıştıkları gözlenmektedir (Yeşilot 2006: 89-90).

Azerbaycan yetkilileri bu sorunu çözmek için ülkede faaliyet gösteren yaklaşık 4.600 okuldan 707'sini göçmenlere ayırmıştır. Bu okullarda yaklaşık 100 bine yakın göçmen çocuğu eğitim ve öğretim görmektedir. Bu okulların bir kısmı çadır şehirlerinde bulunmaktadır. Mevcut okul ve bina sıkıntısı bu okullarda ikinci ve hatta üçüncü eğitimi zorunlu hale getirmiştir ve öğrencilerin %35'i ikinci ve üçüncü eğitimde okumaktadırlar.

Göçmenlerin eğitim sorunları sadece okul binalarından ibaret değildir. Bunun yanı sıra okul binalarının kanalizasyon, su ve elektrik gibi altyapı yetersizlikleri, dersliklerin ve okul araç-gereçlerinin eksikliği de önemli sorunlar arasındadır. Birçok bölgede okul binası eksikliği yüzünden eğitim faaliyetleri çadır ve vagon okullarda sürdürülmeye çalışılmaktadır. Diğer yandan büyük maddi ve manevi baskılar altında ezilen göçmen çocukları çeşitli sebepler yüzünden düzenli olarak okula gidememektedirler. Okul binası sorununun ön plana çıkmasındaki en önemli sebeplerden birisi de mevcut okullarda göçmenlerin meskûnlaşmasıdır. Toplam 52,900 göçmen okul binalarında yaşamaktadırlar. Göçmenler içerisindeki eğitimcilerin ancak 20 bin kadarına iş bulunabilmiş geri kalan 5 bin eğitimci ve 2,500 öğretmen işsiz durumdadır (Muradov 2003: 62).

5.5. Sağlık Sorunları

Çok sağlıksız şartlarda yaşayan göçmen çocukların büyük kısmı kronik olarak rahatsızdır. Sık sık salgın hastalık tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Suyu ve kanalizasyon şebekesi olmayan yerlerde barınan bu çocuklar sık sık hasta olmaktadır. Ayrıca kış aylarında üşüterek hasta olan çocukların sayısı da oldukça fazladır. Hasta olan çocukların tedavileri yeterli sağlık personeli ve ilaç olmadığı için yapılamamaktadır. Yeterli şekilde beslenemeyen çocukların %35'inin başta anemi olmak üzere birçok hastalığa yakalandığı görülmektedir. Temiz içme suyu dahi bulunmayan bölgelerde yaşayan bu çocuklar her an ciddi sağlık sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar (Yeşilot 2006: 88).

Sağlık Bakanlığı ve çeşitli uluslar arası yardım kuruluşları (Türk Kızılay da dâhil) kurmuş oldukları "çadır şehirciklerinde" çadır sağlık birimleri de oluşturmuş olmalarına rağmen bütün bunlar yeterli olmamakta ve göçmenler ciddi sağlık sorunlarıyla karşı karşıya bulunmaktadır. Kaçkın ve mecburi göçmenler arasında var olan fiziki hastalıkların yanı sıra savaşın ve kötü yaşam koşullarının getirdiği önemli oranda psikolojik rahatsızlıklar da mevcuttur (Hatemov 2005: 147).

Yaşlarına göre göçmenlerde en fazla görülen rahatsızlıklar, Azerbaycan halkının tümü ile karşılaştırmalı olarak aşağıda verilmektedir. Tablodan anlaşılacağı gibi en önemli rahatsızlık yetersiz beslenmedir. Yetersiz beslenme ise bütün rahatsızlıkların kaynağıdır.

Tablo 5: Mültecilerin ve Mecburi Göçmenlerin Sağlık Durumu

HASTALIKLAR	GÖÇMEN DURUMU	ÜLKE ÇAPINDA
Beslenme Eksikliği	26,3	10,4
5 Yaş Altındaki Çocukların İshal Olması	23,4	15,2
6-59 Aylık Çocukların Beslenme Eksikliği	1,3	3
6-59 Aylık Çocukların Kronik Eksik Beslenmesi	30,5	21,5
Eksik Beslenen Yetişkinler	10,1	13,7
12-59 Aylık Çocukların Kansızlık Çekmeleri	46,1	43,3
Kansızlık Çeken Hamile Olmayan Kadınlar	40,7	35,5
Kansızlık Çeken Erkekler	34,4	25
1.Dereceden Guatr Hastası Olan Yetişkinler	23	9,8

Kaynak: (Oğan 2001: 446).

Göçmenler için bir diğer sorun da çocuk ölümlerinin ve özellikle de 50 yaşın üzerindeki insanlar arasındaki ölüm oranlarının artmasıdır. Göçmenlerin büyük bir kısmının önceki dönemde yaşamlarını sürdürdükleri yayla ve köy ortamından büyük şehir ve kasabalarda çok zor şartlar altında yaşamak durumunda kalmışlardır. Göçmenlerin hem çeşitli sosyal ve psikolojik baskılar altında olmaları ve hem de alışmadıkları bu yeni şartlar içerisinde özellikle de belirli bir yaşın üzerinde olanları kısa süre içerisinde yaşamlarını kaybetmeye başlamışlardır (Oğan 2001: 447).

5.6. Can Güvenliği Sorunları

Geri planda kalmışlık, unutulmuşluk ve ihmal edilmişlik hissiyatı içinde bulunan bu insanlar hem Bakü halkına hem de yerleştirildikleri bölgenin halkına karşı tavırlar almaya başlamışlardır. Şüphesiz tek işle geçimini temin edemeyen, hala çok zor şartlar altında yaşam mücadelesi veren kaçkın ve mecburi göçmenler Azerbaycan'a sosyal-iktisadi yönden ek bir külfet getirmiştir. Çok sayıda göçmenin yaşadığı şehir merkezlerinde istenmeyen bazı olayların meydana gelmesi kaçınılmazdır. Kapıları kırılarak işgal edilen evler, hırsızlık, dilencilik vb. gibi anomik rahatsızlıklarda toplumsal olayların sayısında gözle görülen bir artış vardır. Devlet bu konuda bazı güvenlik tedbirleri alarak insanların can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır (Yeşilot 2001: 3).

Sovyetler birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkeleri, bir yandan küreselleşen dünyanın sistemine uyum sağlamaya çalışırken bir yandan da insani yaşama standartlarını sağlamak ve bunu korumak gibi zorlu bir gayret göstermek zorunda kalmışlardır. Orta Asya ülkelerinde sosyal harcamalar bütçe içinde önemli bir yer tutmasına rağmen geçiş halindeki diğer ülkeler ve BDT ülkelerine kıyasla oldukça düşüktür. Orta Asya ülkelerinde sosyal güvenlik kapsamı dışında kalanlara bir çeşit gelir yardımı yapılmakta ise de ihtiyaçlar karşılanamamaktadır. Sosyal harcamala-

rın yüksek seviyede olmaması yaşama standartlarının ve sağlık hizmetlerinde kalitenin düşmesine ve hizmet açığının ortaya çıkmasına yol açmıştır. İşsizliğin çok fazla olması, negatif büyüme ve reel ücretlerdeki düşüşler geçiş ekonomisine sahip ülkelerin yaşadığı istikrar sorunudur. Ekonomideki kötü eğilimler devletin sosyal sisteme desteğini azaltmıştır (Gel 2006: 74).

Azerbaycan'da Sosyal güvenlik ağı maliyeti oldukça yüksek olup, 1994 yılı istatistiklerine göre GSMH'nin %18'ini teşkil oluşturmaktadır. Erkeklerde 16-60 yaş, bayanlarda 16-55 yaş arası çalışanlar yaş olarak kabul edilmiştir. Savunmasız gruplara verilmesi hedeflenen parayardımları için şu anki uygulamada belirlenen miktar, daha çok gelirli tüketiciye hitap etmektedir. Hedeflenen amaçlar doğrultusunda daha gerçekçi bir tüketim sepetinin dikkate alınması gerekmektedir. Sistem ile yaşlılar, sakatlar, çok çocuklu aileler ve işsizlerin korunması hedeflenmiştir (Gel 2006: 74).

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Sosyal Müdafaa Fonu 2003 yılı bütçesi; prim gelirinden 1.04 Trilyon Manat, devlet bütçesinden aktarılan miktar ise 768 milyar Manat olmak üzere toplam 1.8 trilyon Manat (367.480.000 Dolar)'dır. Bu fondan çalışanların hastalık izni, doğum izni, çocukların 3 yaşını tamamlayıncaya kadar anneye verilen izin, defnin izni gibi sosyal güvenlik hakları mevcuttur. Bunların yanında yaşlılık, sakatlık, aile reisinin ölümü, defni hamilelik ve doğum, emek gücünü kısmen kaybetme, çalışanların sağlık ve bakımları, çocuklara 3 yaşına kadar bakım ücreti gibi sosyal nitelikli ücretler ödenmektedir (Gel 2006: 74).

Gerek insani ve milli, gerekse politik gerekçelerle, Dağlık Karabağ bölgesinden göçen mültecilerinin hepsine Azerbaycan Cumhuriyeti Azerbaycan vatandaşlığı statüsünü vermiştir. Buna rağmen sayının çok olmasından dolayı Dağlık Karabağ mültecileri diğer Azerbaycan vatandaşları kadar Sosyal Güvenlik Sisteminden faydalanamamaktadır. Azerbaycan devleti bu konunun çözümü için yeni çözüm yolları aramaktadır.

6. Azerbaycan'ın Mülteci (Kaçkın) ve Mecburi Göçmen Politikası

Politik gözlemciler göre; Azerbaycan'da aile, akraba, klan, bölgecilik, hemşerilik ilişkileri, siyasî görüşlerin ve demokrasinin önünde gelmektedir. Bu nedenle kurumsal ve siyasî kimliğin zayıf olduğu ve devlet geleneğinin yeterince gelişmediği gözlemlenmektedir. Nitekim Haydar Aliyev'in Ermenistan kökenli Azerileri ("Garbi Azerbaycanlılar", "Yeraz", "Yerivan Azerbaycanlıları") bürokrasiye ve siyasete yerleştirdiği ve çevresinde bir güç oluşturduğu, ancak İlham Aliyev'in artık bu çevrenin desteğini tam olarak sağlayamadığı iddiaları bulunmaktadır. Söz konusu çevrenin, köy kökenli, muhafazakâr, gelenekçi ve milliyetçi bir karakter taşıdığı, buna karşın İngilizce ve Azericeyi son on yılda öğrenen İlham Aliyev'in Azerbaycan'daki Rus dillilerin desteği-

ne dayandığı ileri sürülmektedir. Azerbaycan iktidarı içerisinde beş ayrı güç grubundan söz edilmektedir:

Mesela Devlet Başkanı İlham Aliyev Grubu; Rus dilli Azerbaycanlıların temsilcisi. Bunun yanında Nahçıvan ve Batı Azerbaycanlılara dayanmaktadır. Sağlık Bakanı Ali İhsanov Grubu (Batı Azerbaycanlılara dayanmaktadır. Gümrük Komitesi Başkanı Kemalettin Haydarov Grubu Nahçıvanlılar'a dayanmaktadır. Ramiz Mehdiyev Grubu Nahçıvanlılara ve eski Komünist Parti bürokratlarına dayanmaktadır. Ekonomi Kalkınma Bakanı Ferhat Aliyev Grubu Güney Azerbaycanlılar'a ve Celalabadlılar'a dayanmaktadır. (<http://www.asam.org.tr/temp/temp125.pdf>, 13 Temmuz 2007).

Halk arasında, Gamber ve Kerimli kadar etkili olmayan Resul Guliyev'in ise muhalefet partisi lideri olarak, Azerbaycan'a girmesine izin verilmemektedir. Batı Azerbaycanlılar ve Nahçıvanlılar tarafından desteklendiği, ancak iktidarın da aynı gruba dayanması nedeniyle Guliyev'in Bakü'ye dönmesine müsaade etmediği iddia edilmektedir. Diğer yandan, Azerbaycan'ın yeni oluşmaya başlayan burjuvazisi ise devlet ve özel sektör deneyimi bulunan, Batı dünyasını bilen Guliyev'e olumlu bakmaktadır (<http://www.asam.org.tr/temp/temp125.pdf>, 13 Temmuz 2007).

Bu grupların birbiriyle çekişmesi ise ülkenin gerek iç politikası bakımından, gerekse dış politik ilişkiler bakımından güç kaybına neden olmaktadır. Bölge üzerinde stratejik ve ekonomik bakımdan planları olan Rusya ve Ermenistan bu bölünmüşlükten yararlanmaktadır. Hem yöneticiler hem halk arasındaki bu ayrışmalar, ülkede demokrasinin gelişmesini de engellemektedir. Ayrıca politik gruplaşmalar milli bir politika oluşturulmasını ve Azerbaycan'ın güçlü bir politika izlemesini zorlaştırmaktadır. Bu konunun önemini gösteren önemli olgulardan birisi, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusudur.

Azerbaycan'ın halen en önemli sorunlarından birisi toprak bütünlüğünün sağlanamamış olmasıdır. Siyasi çekişmeler ülke topraklarının yüzde 20'sinin kaybedilmesine yol açmıştır. Azerbaycan halkı refah seviyesinin artmasından ne kadar memnunsunsa, işgal altındaki topraklar sorununun uzamasından da o kadar rahatsızdır. Halk arasında Azerbaycan Parlamentosu'nun, iktidarın ve muhalefetin bu konuya yeterince önem vermediği görüşü hâkimdir. Bu nedenle, Azerbaycan'da demokrasinin yerleşmesinin, halkın savaş taleplerini, karar alıcı noktalara doğru taşıyacağı analizlerine rastlanmaktadır. Dağlık (Yukarı) Karabağ, işgal edildiğinden beri ilk defa Azerbaycan'ın siyasi gündemine taşınmaya başlamıştır. İlham Aliyev iktidarı devlet bütçesinin yüzde 30'unun işgal edilen topraklardan kaçan mültecilere (kaçkınlara) harcadığını ve 2005 yılı içerisinde Petrol Fonu'ndan 100 milyon Doların mültecilere kaçkınlara ev yapılması için ayrıldığını açıklamıştır. Muhalefet ise bu açıklama-

manın yalan beyan olduğunu iddia etmektedir (<http://www.asam.org.tr/>, 13.7. 2007).

Bu olumlu adımlara rağmen, Azerbaycan'da iktidar ve muhalefet arasında, Dağlık Karabağ mültecileri tam bir siyasi araç haline gelmiştir. İktidarın yanında bulunan Devlet Başkanı İlham Aliyev, mülteciler üzerinden prim yapmaya çalışırken, özellikle seçim dönemlerinde mültecileri farklı şekillerde değerlendirmek arzusundadır. Zira burada 250 bin seçmen vardır. Muhalefet ise, tıpkı iktidar gibi mülteciler üzerinden siyaset yapmaktadır. Mültecilere 'geri dönme" sözü vermektedir. İktidar ve muhalefet siyasi çekişmeleri bir tarafa bırakamadıklarından dolayı, sorunun çözümü için somut adımlar atılmamaktadır. Bu durum ise hem halkın karşısında, hem de dış politikada Azerbaycan'ı zayıf bir durumda bırakmaktadır.

Azerbaycan Devleti, Ermenistan'dan çıkarılmış olan 50.149 aile (243.682 kişi), Orta Asya'dan gelen 9463 aile (49.239 kişi), Ahıska Türkleri olmak üzere, yaşadığı bölgeler işgal edilen toplam 146.455 aile (611.293 kişi) mecburi göçmen durumundaki Azerbaycan vatandaşının problemleriyle karşı karşıyadır. Bu insanlar; 289.641 kişi erkek, 321.652 kişi kadın, 196.480 kişi 17 yaşına kadar olan çocuklar, 126.482 kişi öğrenci, 9.000 kişi yetim ve kimsesizlerden oluşmaktadır (Yeşilot 2006: 86). Böylesine bir sosyal kriz tablosuyla karşı karşıya kalan Azerbaycan 1 milyona yakın göçmenin problemlerini çözmek üzere tedbirler almaya çalışmaktadır.

Azerbaycan Devlet Başkanı'nın "işgal edilmiş bütün rayonlardan (illlerinden) kovulmuş, şimdi kaçkın ve göçmen durumunda yaşayan vatandaşların sorunları bizim için ve şahsen benim için bir numaralı sorundur" diyerek göçmenlere Azerbaycan Devleti'nin verdiği önemi belirtmiştir (Oğan 2001: 448). Azerbaycan, göçmen sorunlarını 17 Eylül 1998 yılında kabul ettiği "Kaçkınlara ve Mecburi Göçmenlerin Sorunlarının Halli Üzere Devlet Programı" ile bu konudaki politikasını "devlet programı" şeklinde hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu programa göre aşağıdaki iki öneri sunulmaktadır:

Kaçkın ve mecburi göçmenler için, bir kısmı işgalden kurtarılmış rayonlarda (illerde) ve tarım koşullarının daha uygun olduğu ve diğer iş imkânları geniş olan rayonlarda (illerde) yeni yerleşim yerleri planlanmaktadır. Bu maksatla "göçmen kasabaları" yapılarak kaçkın ve mecburi göçmenlerin bu kasabalara yerleştirilmesi düşünülmektedir.

Ayrıca kaçkın ve mecburi göçmenlerin hali hazırda yaşadıkları yerlerde fiziksel ve sosyal altyapı sorunları çözülerek işyeri imkânlarının açılması ve bu sayede kaçkın ve mecburi göçmenlerin durumlarında iyileştirmelerin yapılmasına çalışılmaktadır (Yeşilot 2006: 91).

Azerbaycan'da 2000 yılına kadar göçmenlerle ilgili uygulanan devlet politikası göçmenlerin işgal edilmiş bölgelere yakın yerlerde ve geçici barınaklarda yaşamlarını sürdürmeleri ve işgal edilmiş toprakların işgalden kurtarılmasının ardından kendi evlerine dönüşlerini kolayca sağlamak için yerleşik düzene izin verilmemiştir. İşgalin uzun sürmeyeceği varsayımından hareket eden bu görüşün 2000'li yıllara gelindiğinde geçerliliğini artık daha fazla devam ettiremeyeceği anlaşılmıştır. Zira hem işgalin ne zaman sona ereceği hususunda ortada netleşmiş bir tarih mevcut değildir. Ayrıca bu şekildeki iskân politikası ile göçmenler oldukça ağır şartlarda yaşamlarını sürdürmektedirler. Bu tarihten itibaren göçmenlerin yeni kurulacak belirli "Göçmen kasabalarında" yerleştirilmeleri planlanmaktadır (Oğan 2001: 448-449).

7. Mültecilere ve Mecburi Göçmenlere Yardım Eden Diğer Kuruluşlar

Göçmen sorunları ile ilgilenen yaklaşık 40 uluslararası "Sivil Toplum Kuruluşları" 1992-2000 yılları arasında Azerbaycan'da yaklaşık 350 milyon dolarlık bir harcama yapmışlardır. 1992 yılından itibaren aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bazı ülkelerle beraber yerel ve uluslararası insani yardım kuruluşları Azerbaycan'daki göçmenlere yardım etmeye başlamışlardır (Muradov 2003: 67).

Ancak uluslararası yardımların kuruluşları ve devletlerin Azerbaycan'a yeterince ve adil bir yardım yaptıklarını söylemek güçtür. The Washington Post 54 gazetesinde çıkan bir değerlendirme yazısında bu durum açıkça gözler önüne serilmiştir. ABD (ülkelerdeki demokratikleşme vs. gibi kriterlere göre) dış yardımlarını alan ülkeler sıralamasında GSYİH'ye (GDP) göre Ermenistan dünyada İsrail'den sonra ikinci sıradadır. Hâlbuki Güney Kafkasya'da nüfus açısından en kalabalık ve en fazla göçmen nüfusu barındıran ülke Azerbaycan'dır. Demokratikleşme açısından ise Azerbaycan ile Ermenistan arasında da ciddi bir farklılık bulunmamaktadır (Oğan 2001: 449).

Tablo 6: Güney Kafkasya Ülkelerine Yapılan ABD Dış Yardımları

Ülkeler	Nüfus	ABD Yardımı	Göçmen Nüfusu
Ermenistan	3.500.000	619 Milyon Dolar	Toplum içinde eritilmiştir.
Gürcistan	5.500.000	443 Milyon Dolar	300.000
Azerbaycan	7.500.000	92 Milyon Dolar	1 Milyon

Kaynak: (Oğan 2001: 450).

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Azerbaycan topraklarının %20'sini işgal eden, yaklaşık 1 milyon insanı göçmen durumuna düşüren Ermenistan adeta ödüllendirilmiştir. Diğer yandan bütün bunların yanı sıra, Azerbaycan ABD Kongresinin 907 no'lu yaptırım kararı çıkartılmıştır. Bu nedenle Azerbaycan'a verilen yardım sadece sembolik bir rakam olarak kalmıştır. Bu

kararın Ermeni lobisinin diplomatik ve politik etkisi ile alındığı genel kabul gören bir görüştür. Bu karar ile Azerbaycan adeta cezalandırılmıştır. Diğer taraftan uluslararası kurumlardan ve ülkelerden alınan yardımların bir kısmının göçmenlere ulaşmadığı ve pazarlarda satıldığı, paylaşımın adil yapılmadığı, bazı yerel yöneticilerin göçmen nüfusunu bilerek fazla gösterip aradaki farkı kendisinin aldığı gibi iddialar Azerbaycan'ın gündeminden hiç eksik olmamaktadır. Hatta bu konuda çeşitli suçlamalarla bazı yöneticilerin mahkûmiyet aldıkları da bilinmektedir (Oğan 2001: 450).

Ayrıca son yıllarda faaliyetlerini gözle görünür bir şekilde artıran “güya yardım teşkilatı” misyoner teşkilatları (Krişnacılar, Yahova şahitleri, Hristiyanlar, Vehhabiler vb.) Azerbaycan'da yoğun bir şekilde çalışmaktadırlar. Göçmenlerin özellikle gençlerin din değiştirmeleri için içinde buldukları zor şartları ve zaafalarını son derece iyi tespit ederek kullanan bu teşkilatlar, çoğu zaman başarılı da olmaktadır. Ümitsiz olan gençler kolaylıkla bu misyonerlerin etkisi altında kalmaktadırlar. Misyonerler gençlerin millî bilinç ve kimlikten yoksun olarak yetişmeleri için propaganda yapmaktadırlar.

Maddî yönden çok güçlü olan ve zengin kaynaklara sahip bu teşkilatların faaliyetleri devlet tarafından gereği gibi kontrol edilememektedir. Bazı gruplar ise yardım teşkilatı adıyla ülkeye girmekte ve kendi fikirlerini gençlere aşılarmaktadır. Bu teşkilatlar halka açık ayinler yaparak her geçen gün katılımı artırmaktadırlar. Gençlere problemlerini ancak kendilerinin çözeceklerini söyleyen ve çok parlak bir gelecek vaat eden misyoner teşkilatları kontrol altına alınmazsa yakın gelecekte millet ve devlet hayatında bu problemin büyüyerek daha farklı bir boyut kazanması mümkündür (Yeşilot 2006: 90).

Diğer yandan Azerbaycan ile tarihi ve kültürel bağları nedeniyle, güçlü ilişkileri olan Türkiye'nin ilgisi çok önemli bir yere sahiptir. Bu doğrultuda yıllardır bölgeye Türk Devleti olarak hiç de azımsanmayacak yardımlar yapılmıştır. Bilhassa Azeri gençlerinin Türkiye'deki üniversitelerde eğitim almaları sağlanmış; çadır, giyecek, yiyecek vb. lojistik destek verilmiştir.

Özellikle Türk Silahlı Kuvvetlerinin, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri oluşturulurken başta eğitim desteği olmak üzere yaptığı faaliyetler çok önemlidir. Azerbaycan'daki göçmenlerin durumunun daha da kötüleşmemesi için gerek Türkiye'de ve Türk Cumhuriyetlerinde, gerekse Batılı ülkelerde gündeme getirilmesi ve yardımların azalmadan devam etmesi beklenmektedir. Özellikle doğrudan yardımlarla yetinilmemesi ve dünya kamuoyunun ve sivil toplum örgütlerinin doğru bir şekilde bilgilendirilmesi, en önemli ve köklü beklentilerdir. Bunların dışında neler yapılması gerekir? Aşağıdaki sonuç niteliğindeki bölümde bu konu ele alınacaktır.

8. Sonuç ve Bazı Çözüm Önerileri

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile birlikte gelişen olaylar uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Günümüzde ise sadece barış sürecine girmiş olan Azeri-Ermeni sorunu yine önceliğini korumakta ve dünyanın çözümü zor sorunlarından biri olarak durmaktadır. Bazı devletlerin ve uluslararası örgütlerin tüm çabalarına rağmen çözülmemiş olan bu sorun aslında uluslararası sistemde mevcut olan belirsizliklerle de ilişkilidir. Eğer, bu sorunun çözümü için yapılan tüm girişimlerde uluslararası hukukun ilkeleri, bazı dini yakınlık gibi sübjektif nedenlerden üstün tutulmuş olsaydı, çözüme daha yakın bir noktaya hatta kesin çözüm noktasına kavuşmuş olabilirdi.

Ne var ki, bazı sübjektif gerekçelerle Rusya gibi devletlerin bölgede var olan çıkarları ve bu çıkarlarını korumak için uluslararası hukukun ilkelerinin çiğnenmesi dâhil başvurduğu her türlü girişim dikkate alınırca, sorunun çok kısa zamanda çözüme kavuşmasını beklemek biraz fazla iyimserlik olacaktır. Bütün bunlara bir de ülke içinde var olan ekonomik sıkıntılar ve geri kalmışlık gibi darboğazlar, ordunun ağır durumu ile Azerbaycan'ın Ermeni lobileri tarafından oluşturulan uluslararası arenada sahip olduğu olumsuz imajı da hesaba katıldığında durum oldukça zor görünüyor. Bu sorunun çözümünü üstlenmiş AGİT gibi örgütlerin ve bu örgüt çerçevesinde kurulmuş olan Minsk grubunun yapıları gereği bu konuda etkin faaliyet gösterememesi, sorunun çözümünün gecikmesine neden olmaktadır. En son Rusya ve AGİT'in girişimleriyle 1994 yılında Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir ateşkes anlaşması imzalanmış ancak; bundan sonra umut verici bir gelişme olmamıştır.

Sorunun çözümü Azerbaycan'ın ülke bütünlüğü, ekonomik ve sosyal gelişmesi ve dünya devletleri arasında bağımsız bir devlet olarak hak ettiği yeri tutması için hayati önem arz etmektedir. Etnik unsurlar bakımından zengin olan ve önemli jeopolitik ve doğal kaynakları nedeniyle bölgesel güçlerin gündeminde olan Azerbaycan, çok dikkatli ve güç dengelerini gözeterek hareket etmek zorundadır. Eğer bu sorunu sadece bir yükten kurtulmak amacıyla Ermenilerin istediği doğrultuda çözme yoluna giderse, bu politika Azerbaycan'ın daha başka sorunlarla karşı karşıya kalmasıyla sonuçlanabilir.

Bu gibi nedenlerden dolayı Azerbaycan, Dağlık Karabağ sorununu toprak bütünlüğü içinde ve uluslararası hukukun ilkelerine uygun olarak çözmeyi zorlamaktadır. Ancak Azerbaycan'ın önerdiği çözüm projelerini Ermenistan'ın kabul etmek istememesi; bununla birlikte bölgesel güçlerin ve uluslararası örgütlerin Ermenistan'ı bu tutumundan vazgeçirmek için de etki yapamaları sorunun yakın zamanlarda çözülme olasılığını azaltmaktadır. Ermeniler böylece yapıcı olmayan tutumlarını sürdürmekte ve tam bağımsızlık istemekte ısrar etmektedir. Sorunun devam etmesi bir milyona yakın mülteci

ve zorunlu göçmeni bulunan ve ağır ekonomik şartlar altında bulunan Azerbaycan'ın siyasi, ekonomik, sosyal ve psikolojik sorunlarını arttırmakta ve derinleştirmektedir.

Günümüz uluslararası sisteminin temelini bir devletin toprak bütünlüğü ilkesi oluşturmaktadır. Bu ilke gereğince Azerbaycan'ın rızası olmadan Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığının ya da Ermenistan'la birleşmesinin hukuki geçerliliği olmayacaktır. Azerbaycan yönetiminin ise böyle bir duruma rıza göstermesi mümkün gözükmemektedir. Öte yandan, Azerbaycan Dağlık Karabağ'a ülke bütünlüğü çerçevesinde mümkün olan en yüksek özerkliği vermeye hazır olduğunu başından itibaren açıklamıştır.

Bu durumda, Dağlık Karabağ sorununa adil ve kalıcı çözüm yalnız uluslararası hukuk temelinde sağlanabilir. Bu çerçevede barışçı çözüm iki şekilde gerçekleştirilebilir:

Birincisi, Ermenistan yönetiminin öncelikle düşünsel değişim yaşamasıdır. Öncelikle Ermenistan yönetiminin Azerbaycan rıza göstermediği sürece sınır değişikliğinin mümkün olamayacağını ve güç kullanarak toprak kazanmanın kabul edilemez olduğunu kabul etmesi gerekir. Bunun sonucu olarak Ermenistan yönetiminin irredentist politikalarından vazgeçmesi gerekecektir. Ne var ki, Ermenistan yönetiminde böyle bir zihinsel değişim en azından şimdilik gözlenmemektedir. Mevcut zihniyetin devam etmesi halinde ufukta her hangi bir barışçı ve adil çözüm gözükmemektedir.

İkinci olarak, hakkaniyete uygun, dengeli bir barışçı çözüme ancak Batılı ülkelerin ve uluslararası örgütlerin Ermenistan yönetimine baskı uygulamasıyla ulaşılabilir. Ermenistan uluslararası hukuku ihlal ederek Azerbaycan'a saldırmış ve topraklarının yüzde 20'sini işgal etmiştir. Aynı zamanda Ermenistan'ın irredentist politikası sonucunda yaklaşık bir milyon insan yurdunu terk etmek zorunda bırakılmıştır. Uygur dünyanın nazarında süre giden bu eylemin "insanlığa karşı suç" olarak değerlendirilmesi gerekir.

Öte yandan Ermenistan yönetimi bununla da kalmamakta, Cenevre Sözleşmesiyle yasaklanmış ve savaş suçu sayılmış olmasına rağmen kendi vatandaşlarını veya diasporadaki Ermeni sivil nüfusu işgal altındaki topraklara yerleştirmektedir. Bu manzara karşısında, Batılı ülkelerin Ermenistan konusunda duygusal bir zafiyetlerinin olduğu görülmektedir. Ermenistan yönetiminin uluslararası hukuka ve evrensel değerlere karşı açtığı bu savaşta, Batılı ülkelerin baskı uygulamak bir yana, adeta Ermenistan'ı ödüllendirdiği izlenimi doğmaktadır. Batılı ülkeler ve bu çerçevede Minsk Grubu eş başkanlığını yürüten devletler, sorunun çözüm noktası olarak uluslararası hukuku değil, mevcut fiilî durumu temel alma eğilimindedir. Böylece uluslararası hukuk temelinde barışın sağlanması için değil, adeta Azerbaycan'ın işgal olgusuyla

barışması için baskı uygulamaktadırlar (<http://www.asam.org.tr/> 12 Temmuz 2007).

Bu noktada mevcut duruma bakacak olursak; 1988 yılından itibaren göçmen durumuna düşürülen yaklaşık 1 milyon Azerbaycan Türkü çok ağır şartlar altında yaşamlarını sürdürmektedirler. Çeşitli ülkeler ile yerel ve uluslararası yardım kuruluşlarından alınan yardımlar ile yaşamlarını sürdürmeye çalışan göçmenlerin geleceğe umutla bakabilmeleri için Azerbaycan Devleti, bölgesel ve uluslararası güçler tarafından atılmış adımlar yetersiz kalmaktadır.

Azerbaycan'ın ve haliyle göçmenlerin en büyük umutları Türkiye'dir. Ancak Türkiye'nin içerisinde bulunduğu ekonomik ve özellikle reel-politik şartlar Türkiye'nin Azerbaycan göçmenleri ile yeterince ilgilenmesine olanak tanımamaktadır. Çünkü Türkiye'nin genelde Kafkasya ve daha özelde Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan gibi ülkelerle ilgili politikaları, hem Rusya hem A.B.D. hatta Avrupa Birliği tarafından dolayı ekonomik, politik ve terörist hareketler aracılığıyla baskı altında tutmaktadırlar. Bu faktörler de göz önüne alındığında, Türkiye'nin ancak mevcut şartların içerisinde yapılabileceklerin en iyisinin yapıldığını söylemek de pek mümkün değildir. Bu konuda yapılması gerekenler ile yapılabilenler karşılaştırıldığında, mutlaka politik ve propaganda araçlarının yeterli olarak kullanıldığını söylemek zordur.

Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarını sancılı geçirmiş birçok dış tehdit, iç istikrarsızlık ve ekonomik zorluklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Ancak bağımsızlıktan sonra on yedi yıldan fazla geçmiştir. Azerbaycan özellikle yapmış olduğu petrol ve doğal gaz anlaşmaları ile ekonomik sorunlarını çözmeye yoluna girmiştir. Azerbaycan halkının sıradan kesimleri gibi göçmenler de umutlarını petrolden gelecek olan gelire bağlamışlardır. Zira yaşanan bu umutlarda petrol geliri ile hem güçlü bir ordu kurularak topraklar işgalden kurtarılacak ve hem de göçmenlere olan devlet yardımı artacaktır. Ancak halkın bu umutları da giderek tükenmektedir. Zira elde edilecek gelirlerin halkın bu kesimlerine yansıtılmayacağı endişeleri gittikçe güçlenmektedir. Yani bu süreçte Azerbaycan'ın kendi ülkesi içindeki demokrasiyi geliştirmesi ve gelir dengesizliği ve insan hakları ile ilgili problemleri de çözmesi önemli bir aşama olacaktır.

Her şeye rağmen bu gün Azerbaycan ve Ermenistan için Dağlık Karabağ sorununun çözümü doğrultusunda en uygun yöntem, barışçıl yöntemlerdir. Onun içindir ki, bu sorunun çözülmesi için yapılabilecek her türlü diplomatik girişimler uygulanmaya konmalıdır. En son çare olarak tabii ki, savaşa başvurulması kaçınılmaz olabilir. Çünkü Dağlık Karabağ ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan bir milyon mülteci gibi sorunları bulunan bir ülkenin gelişmesi mümkün değildir. Azerbaycan'ın dünyanın uygar ve gelişmiş devletlere-

rasında yer almasını engelleyen iki sorunun, yani Dağlık Karabağ ve ekonomik sorunların mümkün olan en kısa zamanda çözülmesi gerekmektedir.

Mültecilerin ve mecburi göçmenlerin evlerine dönebilme umutları her geçen gün biraz daha azalırken, artık on yedi yılı çoktan aşmış olan bu zaman dilimi içerisinde göçmenlere yardım eden yerel ve uluslararası yardım kuruluşlarının da sayısında giderek bir azalma görülmektedir. Azerbaycan halkının her ferdi gibi göçmenlerin de en büyük dileği; Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklarının kendilerine verilmesi ve en temel insan haklarından olan; “kendi evleri ile kendi yurtlarında yaşama” haklarının geri iade edilmesidir.

Dış yardımların giderek azaldığı ve umutların giderek tükendiği bir ortamda 20 yüzyıldan 21. Yüzyıla miras kalan bir insanlık dramı yaşayan Azerbaycan Türklerine yardım elini uzatmak Azerbaycan hükümetinin vatandaşlarına olan tabii vazifesi, uluslararası kurumların insanlık adına olan borcu, Türkiye Cumhuriyeti devletinin tarihi bir sorumluluğu ve Türk milletinin ise bir kardeşlik görevidir.

Kaynaklar

- Abdullayev, Asger (1998). *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Siyasi Tecavüzkarlığı, XIX. Asrın Sonu XX. Asr.* Bakü: Elm Neşriyat.
- Akkayan, Taylan (1979). *Göç ve Değişim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Aslan, Ahmet (1991). *Dar Geçit Azerbaycan'ın Demokrasi Yolundaki Çilesi*. Ankara: Yeni Düşünce Yay.
- Aslanlı, Araz (2001). “Tarihten Günümüzde Karabağ Sorunu”. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı 7 (İlkbahar)*: 393-430
- Beşiroğlu, İntikam (2001). “19–20 Yüzyıllarda Ermenistan'daki Azeri Türklerinin Göç Ettirilmesi ve Soykırım Gerçekliği”. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayı 7 (İlkbahar)*: 454-468
- Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği (1997). *Dünya Mülteciliğinin Durumu 1997–1998*. Ankara: Bir İnsanlık Sorunu Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilciliği Yay.
- Budak, Mustafa (1995). “Osmanlı-Rus İlişkilerine Kafkasya”. *Avrasya Etütleri* 4: 1995: 111.
- _____ (1996). “Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerinde Dağlık Karabağ Meselesi ve Türkiye'nin Politikası”. *Kafkas Araştırmaları* II. 109-139.
- Gel, Fethi Ahmet (2006). *Yeni Yüzyılda Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı ve Türkiye İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Gezgin, Fikret (1994). *İşgücü Göçü ve Avusturya'daki Türk İşçileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay.

- Gürel, Şükrü S.(1992). “Karabağ Sorunu Üzerine Bir Not”. *Anadolu Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 47: 181-185.
- Hatemov, Vügar (2005). Dağlık Karabağ Problemi Doğrultusunda Azerbaycan’da “Kaçkın” Göçünün Doğurduğu Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Problemler. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Muradov, Vügar (2003). *1988–1994 Yılları Arasında Dağlık Karabağ Olayları ve Azerbaycan’daki Göçmenlerin Durumu*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Oğan, Sinan (2001). “Yüzyılın Dramı-Azerbaycan’da Göçmen (Kaçkın) Sorunu”. *Avrasya Dosyası*. Azerbaycan Özel Sayı 7 (İlkbahar): 431-453
- Öke, Mim Kemal (1991). *Ermeni Sorunu 1914-1923*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Semedzade, Ziyad (1995). *Dağlık Karabağ. Na’malum Hakikatlar*. Bakü: Vatan Neşriyatı.
- Taşkıran, Cemalettin (1995). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Türsan, Nurettin vd. (1992). *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Yerasimos, Stefanos (1995). *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*. 2. Baskı. Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim Yay.
- Yeşilot, Okan (2006). “Karabağ Savaşının Sessiz ve Mağdur Tanıkları”. *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 15: 85-92.
- <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=45&yazi=1097>
- <http://www.human.gov.az/?sehife=etrafli&dil=az&sid=MTIyMTA2MTA4MTIzNjA2Ng>
- <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=41&yazi=466>
- www.president.az/azerbaijan/khojali/dosce
- <http://www.asam.org.tr/temp/temp125.pdf>
- <http://www.azsam.org/modules.php?name=News&file=article&sid=88>
- http://www.globalstrateji.org/TUR/Icerik_Detay.ASP?Icerik=953

The Socio-Economic Problems of The Nagorno Karabakh Emigrants

Osman Özkul*
Hüseyin Vermez

Abstract: The aim of this research is to analyze the socio-economic problems of the Nagorno Karabakh community after they became refugees by being coerced into emigration. The topic of the research is the problem of “asylum-seeking” and “forced emigration”, which started at the end of the 1980s. This paper first gives an account of the forced emigrations which occurred in the 19th century in order to provide a general framework of the topic. That is why the discussion begins with the refugee problem in Azerbaijan and focuses on and analyzes the effects of the problem on socio-economic life from a historical viewpoint. The paper then attempts to explain how the plans concerning the estrangement of Azerbaijanis from their national identity and the apportionment of Azerbaijani territory were systematized through the Armenian question.

Key Words: Nagorno Karabakh Emigrants, Azerbaijan, Armenia, Forced Emigration, Forced Emigrant, Socio-Economic Problems.

*Sakarya University, Department of Sociology / SAKARYA
oozkul@sakarya.edu.tr

Социально-экономические проблемы беженцев Нагорного Карабаха

Осман Озкул*
Хусейн Вермез*

Резюме: Целью данного исследования является анализ социально-экономических проблем населения Нагорного Карабаха, возникших после вынужденной с 1989 года эмиграции. Тема данной работы связана с проблемой «беженцев» и «насильственного переселения», возникших в конце 80-ых годов XX столетия. Однако без освещения насильственных переселений в ходе исторического процесса с конца XIX века, историческая картина была бы неполной. Исходя из этого показаны основные факторы влияния переселения на социально-экономическую жизнь и исторические перспективы, начиная с проблемы возникновения беженцев в Азербайджане. Далее сделана попытка анализа насильственной потери азербайджанцами национальной идентичности, а также систематической связи планов раздела азербайджанской территории с армянским вопросом.

Ключевые Слова: Беженцы Нагорного Карабаха, Азербайджан, Армения, Насильственное Переселение, Беженец (Переселенец), Социально-Экономические Проблемы.

* Университет Сакарья, кафедра социологии / Сакарья
oozkul@sakarya.edu.tr

Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim¹ Vatandaşların İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos)

M. Sacit Pekak*

Özet: 1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasıyla Osmanlı yönetiminde yaşayan gayrimüslim vatandaşların siyasi-ekonomik ve politik durumları pek çok bilimsel araştırmaya konu olmuştur. Osmanlı imparatorluğu'nun ilk dönemlerinde, gayrimüslimlere bazı haklar tanınmış, bunun yanısıra yeni kilise yapımları gibi bazı konularda ise yasaklar getirilmiştir. 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılda değişen Dünya düzeni ile birlikte gayrimüslim vatandaşlara yeni ve geniş haklar tanınmıştır. Bu yüzyıllarda ekonomik açıdan da güçlenen özellikle Rum Ortodokslar Anadolu'nun hemen her yerinde çok sayıda yeni dini yapı inşa etmişlerdir. Bu eserler hakkında yapılan bilimsel çalışma sayısı oldukça yetersizdir. 1923'deki Lozan Antlaşması ile birlikte Yunanistan'a göçmek zorunda kalan Rumlar'ın bu dini yapılarından pek çoğu günümüzde terkedilmiş durumdadır.

19. yüzyıldaki adı ile Sinassos günümüzde Ürgüp'e bağlı Mustafapaşa adında bir kasabadır. Yereşimin içi ve yakın çevresinde, 19. yüzyılda inşa edilmiş çok sayıda kilise bulunmaktadır. Aşağıdaki yazıda bu kiliselerden ikisi (Sinassos Manastırı ve Ioannes Theologos Kilisesi) tanıtılacak, öncesinde Osmanlı idaresi altında yaşayan gayrimüslim vatandaşların durumları özetlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Gayrimüslimler, Mustafapaşa (Sinassos), Sinassos Manastırı, Ioannes Theologos Kilisesi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde yaşayan gayrimüslim vatandaşların imar faaliyetleri, özellikle dini mimariye ilişkin kilise, manastır gibi eserleri yeterince araştırılmamıştır. Bu nedenle, 1996 yılından bu yana özellikle Kappadokia'nın önemli şehirleri olan Nevşehir, Niğde, Aksaray ve Kayseri'de bu eserlerin saptanması, belgelenmesi ve yayınlanmasına ilişkin bir proje tarafımda yürütülmektedir². Aynı zamanda, Batı Anadolu'daki Foça ve Selçuk ilçelerindeki eserler de çalışmamızın bir bölümünü oluşturmuştur. Aşağıdaki yazıda önce Osmanlı idaresinde yaşayan gayrimüslim vatandaşlar hakkında kısa bir bilgi sunulacak, ardından 19. yüzyılda yoğun olarak Rum Or-

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü / ANKARA
sacit@hacettepe.edu.tr

todoks vatandaşın yaşadığı Nevşehir, Ürgüp'e bağlı Mustafapaşa'daki bazı yapılar tanıtılacaktır.

Osmanlı ordularının 1453 yılında Konstantinopolis surlarını aşarak, şehri ele geçirmeleri ile 11 asır süren büyük bir imparatorluğun siyasal varlığı sona ermiş oluyordu. Batılı bilim adamlarınca uzun süre Büyük Roma imparatorluğunun bir devamı, hatta onun görkemli kültürünü yozlaştıran bir devlet olarak düşünülen bu uygarlık, 19. yüzyıldan itibaren "Bizans İmparatorluğu" olarak adlandırılmıştır. Başkentinin eski adına dayanılarak tanımlanan bu imparatorluğun kültürü, sanat eserleri Roma imparatorluğunun bir devamı olarak başlamış yüzyıllar içinde kökünden ayrılarak yepyeni bir senteze ulaşmıştır³.

Kuruluşu bilim adamlarınca farklı tarihlere yerleştirilen Bizans imparatorluğu 1453 yılında, siyasal ve askeri anlamda tarih sahnesinden çekilmiştir⁴. Ancak Bizans, 1100 yıl süren varlığı boyunca, yaşadığı topraklarda çok sayıda ve önemli sanat eserleri bırakmıştır.

1453 Sonrası Osmanlı İmparatorluğu'nda Hristiyanların Durumu

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden 3 gün sonra, şehirde korkudan saklanmış büyük, küçük herkesin en ufak bir rahatsızlığa uğramadan serbestçe dolaşmalarını, savaş korkusu ile şehirden kaçmış olanların evlerine dönmelerini ve herkesin, önceden olduğu gibi, kendi adetlerini korumalarını, kendi dinlerine uygun olarak yaşamalarını, aynı şekilde örflerine uygun olarak patrik seçmelerini isteyen bir ferman çıkarmıştır⁵. Şehirde yaşayan Hristiyanlara önemli serbestiler getiren bu fermanının aslı yanmıştır. Ancak anlaşıldığı gibi bu fermanla, Hristiyanlara ibadet serbestisi ve kendi dini liderlerini seçebilme hakkının yanı sıra can ve mal güvenlikleri sağlanıyordu. Ayrıca, kilisenin varlığı kabul ediliyor, patrikhanenin sorumluluğunda olmak üzere Hristiyan cemaate evlenme, cenaze ve adetlerini özgürce yerine getirebilme hakları tanınıyordu (Ergin 1937: 69).

Fatih'in Hristiyanlara tanıdığı bu geniş haklar, seçilen patrik için de geçerliydi. Fetihden sonra Edirne yakınlarına saklanan *Georgios Skolarios*, Fatih'in emri ile İstanbul'a getirilerek, *II Gennadios* adıyla patriklik tahtına oturmuştu (Uzunçarşılı 1983: 6, Şahin 1980: 27-54). En azından 15. yüzyılda patrik, Osmanlı veziri ile yaklaşık eşit statüye sahipti: Divanda kendisine yer veriliyor....Rum cemaatini ilgilendiren konularda Meclis'e başkanlık ediyor, huku ki ve cezaî işlemlerde tam yetkili görülüyordu (Tekindağ 1967: 52-55) .

Fatih, sadece İstanbul'da yaşayan Ortodoks Rumlar'a değil ama aynı zamanda, uzun yüzyıllardır Galata'da yaşayan Avrupalı Katoliklere de dini serbestlik tanımıştır. Burada yaşayan ve büyük çoğunluğunu Cenovalı tüccarların oluşturduğu Katolik halk için, fetihden kısa bir süre sonra Zağonos

Paşa'nın imzasını taşıyan Fatih fermanı (*Ahidname-i hümayun*) çıkartılmıştır. Ahidname'nin I. Ahmed ve IV Murad zamanındaki yenileştirilmiş ve bugün Başbakanlık Arşivi ile Cenova'da bulunan metinlerinin 14. ve 15. Maddeleri konumuz açısından oldukça önemlidir:

14) “koruyam gayrı memleketlerim gibi ve kilisalar ellerinde ola ayinlerince okıyalar amma çan ve nakus çalmıyalar ve kilisaların alub mescid etmiyem bunlar dahi

15) yeni kilisa yapmıyalar ve Ceneviz bezirganları deryadan ve kurdan rencberlik idüp geleler ve gideler gümrüklerin adet üzre vireler anlar ki mesne ta'addi etmiye” (Şakiroğlu: 1983: 211-224).

Fetihten hemen sonra, başkentte yaşayan Rum Ortodoks ve Katolik tebaaya dini açıdan, bazı kısıtlamalarla birlikte geniş bir özgürlük tanınmıştır. Galata ile ilgili ferdandan da anlaşılacağı gibi, var olan kiliseler korunmuş, yeni kilise yapımı ve çan çalınması ise yasaklanmıştır.

Başkent ve Galata'da yaşayan gayrimüslimler için fermanlar çıkaran Fatih Sultan Mehmet'in, Anadolu'da yaşayanlar için herhangi bir fermanı olup olmadığı ise bilinmemektedir. Ancak, Anadolu'da (Günümüz Türkiye'si sınırları içinde) yaptığımız çalışmalarda, 1453 tarihinden 18. yüzyıl sonlarına kadar dini yapı inşa edilmemiş olması, yeni kilise inşa etme yasağının Anadolu için de geçerli olduğunu düşündürmektedir.

Gerçekten de Anadolu'nun hemen her bölgesinde, 18. ve 19. yüzyılda inşa edilmiş çok sayıda kilise bulunmaktadır. Osmanlı imparatorluğunda yaşayan gayrimüslim tebaa bu yüzyıllarda, sanki yarışircasına kilise inşasına girişmişlerdir. Bu ise, Osmanlı'nın bu yüzyıllar içinde geçirdiği önemli değişimlerle açıklanabilecek bir konudur. Osmanlı imparatorluğu yönetiminde yaşayan gayrimüslim tebaanın 18. ve 19. yüzyıllardaki değişen statüleri ve bu değişimin nedenleri şu şekilde özetlenebilir:

Önemli ölçüde teokratik temellere oturan Osmanlı devletinde İslami hukuk kuralları uygulanmıştır. Osmanlı egemenliği altında birbirlerinden çok farklı etnik köken ve kültürlere sahip insan toplulukları yüzyıllarca yan yana, kendi kültürlerini koruyarak yaşamışlardır. Bunlar Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil, Müslüman, Ortodoks, Gregoryen, Katolik ve Yahudi olarak adlandırılmışlardır. Bu gruplara dahil olmanın tek ölçütü milliyet değil din yada mezhepleridir. Osmanlı idaresi bu grupların her birine “Millet” adını vermiştir. Bununla birlikte, “Millet” dini topluluğu karşılayan bir tanım olarak kullanılmakta, din ve mezhep birliğine dayanmaktadır (Ortaylı 1985: 996-1016). Birbirlerine kapalı bu milletler birlikte bir “Osmanlı tarzı yaşam”ı oluşturabilmişlerse de, yazılı kültür, bilim ve düşüncede ortak bir Osmanlı kültürünün doğmasını ve gelişmesini engellemişlerdir. Daha açık bir deyişle, ortak bir

Osmanlı kültüründen söz etme olasılığı zayıflamıştır (Ortaylı 1985: 975). Bu bağlamda, iktisadi, idari ve dini ayrıcalıkları bulunan gayrimüslim tebaa, yüzyıllar boyunca kültürlerini ve “ulus” bilinçlerini yitirmemişler, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş süresi içinde bağımsızlıklarını ilan ederek, imparatorluktan ayrılmayı olanaklı kılmışlardır (Ercan 1983: 1119-1149).

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlerin hukuki statüleri İslam Hukuku kapsamında ele alınmış, İslam Devleti tarafından Zimmet adı verilen bir anlaşmaya dayanılarak korunan topluluklar oluşturmuşlardır (Bozkurt: 1989: 7). İslam Hukukçuları, İslami kurallarla yönetilen toplumları, Müslümanlar ve Gayrimüslimler olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Gayrimüslimler ise dini açıdan Müşrikler (putperestler) ve Ehl-i Kitap olanlar olarak ikiye ayrılmışlardır. Osmanlı Devleti’nde Ehl-i Kitap olan gayrimüslimler içinde en kalabalık grubu Hristiyanlar oluşturmaktadır, daha sonra Museviler, Mecüsiler ve Sabiiler gelmektedir.⁶

Öte yandan, Gayrimüslimler siyasi olarak da Ehl-i harp (Müslümanlarla savaş halinde olanlar), Ehl-i and (Müslümanlarla anlaşmış olanlar) olarak başlıca iki ana grup içinde değerlendirilmiştir , ikinci grubu oluşturanlar Zimmiler (İslam devletinin himayesini kabul edenler), Muahedler (kendileriyle barış yapılmış olanlar) ve Müsteminler (kendilerine eman verilmiş olanlar) olarak üç alt gruba ayrılmıştır (Küçük 1985: 1007-1024).

Bu gruplandırmalara göre, zimmilere giren inançlı Rum topluluklar, devletin egemenliğini kabul ettikleri sürece, canları, malları, ırzları, namusları korunacak ve onlara dokunulmayacaktır. Buna karşılık zimmiler de, devlete “*Cizye-haraç*” denilen vergilerini ödeyeceklerdir (Küçük 1985:1008). Zimmiler özel hukuk alanında kendi aralarında, mensup oldukları din ve toplulukların sosyal yaşama ilişkin kurallara ,kamu hukuku alanında ise İslam kurallarına bağlı idiler. Zimmiler bazı sosyal kurallara göre, müslümanlardan ayrılmaktaydılar, örneğin farklı elbiseler giyer, müslümanların evleri kadar yüksek ev yapamazlardı. Dinsel ayinlerini, müslümanları rahatsız etmeyecek şekilde yapmalarına izin vardı. Kilise inşası ve tamiri için izin almak zorundaydılar, askerlik yapamaz, üst düzey görevlere getirilmezlerdi (Bozkurt 1989: 8-9).

Özetle, gayrimüslimlere kamu düzenini ilgilendiren konularda İslam hukuk kuralları uygulanmış, aile, miras ve bazı ticaret hukuku konularında, kendi inançlarından kaynaklanan özel hukuk kurallarıyla baş başa bırakılmışlardır (Küçük 1985: 1008).

Kısaca özetlenmeye çalışılan, Osmanlı idaresindeki gayrimüslim vatandaşların, sosyal, dini ve hukuksal durumları, özellikle 18. yüzyıl sonlarında değişmeye başlamıştır. Şüphesiz bu değişimde 1789 Fransız Devriminin büyük etkileri bulunmaktadır. 1789’dan sonra Avrupa’da yayılan “Milliyetçilik”

Osmanlı'daki "Millet" kavramı ile bağdaşmamaktadır. Batı anlamında Milliyetçilik ilkesi, belli bir toprak parçası ve tek bir hukuk düzenini gerektirmektir. 18. yüzyıla kadar Osmanlı yönetimini bir Hristiyan yönetimine tercih eder görünen azınlıklar, bu yüzyıldan itibaren diğer güçlü Hristiyan devletlerin yönetimini benimsemeye başladılar. Osmanlı yönetimi, filizlenen milliyetçilik akımlarının kendilerine zarar vereceğini hissettiği için, azınlıklara eşitlik vaad etmeye başladı, ancak Hristiyanlar verilen yeni imtiyazlarla yetinmediler (Küçük 1985: 1012). Gerçekten de Fransız Devrimi'nin ortaya attığı millet, hürriyet ve eşitlik kavramları Osmanlı toplumunda bütünlüğü kökünden sarsacak derecede önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Padişah II. Mahmut, Müslüman halk ile gayrimüslimleri birbirlerine yaklaştırmak için girişimlerde bulunmuş, örneğin yeni kilise inşasına izin vermiştir (Bozkurt 1989: 41).

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişen siyasal ortam, Batılı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesini gündeme getirmiştir. I. Abdülhamit (1774-1789) döneminde 1774'de yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Ruslar, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoksların himayelerini üstleniyorlardı.

Antlaşmanın:

14. Madde:" Osmanlı topraklarında bulunan kiliselerden başka Galata tarafında Beyoğlu isimli mahallenin yolunda, umuma açık yol üzerinde Rusya Devleti'nin kilise inşa etmesi serbesttir. Bu kiliseler halka açık olup Rso-Grek olarak adlandırılacaktır. Bu kiliseler Rus elçisinin korumasında olup, hertürlü saldırı ve müdahaleden korunacaktır."

16. Madde (2. Bölüm):" Eskisi gibi Hristiyan dini serbest olup, icraasında hiçbir şekilde engel olunmayıp, kiliselerin yeniden yapılmasına ve eskilerinin tamirine engel olunmasın."

17.Madde (2. Bölüm): "Hristiyan dindarlığına alçak bir saldırı ile baskı yapılmayıp, kiliselerin tamir ve yenilenmesine engel olunmasın. Zikredilen kiliselerine karşı görevlerini yapan şahıslara saldırı ve müdahalede bulunulmasın." (Erim 1953: 156).

maddeleri Fatih döneminden beri yasak olan yeni kilise inşası hükmünü ortadan kaldırır niteliktedir.

Yine Ruslar'la 1779'da imzalanan Aynalı Kavak Antlaşması ile ise, Osmanlı ülkesindeki Hristiyanların yeni kiliseler yapabilmeleri ve eski kiliselerini onarabilmelerine ilişkin 7. Madde konuluyordu.

18.-19. yüzyıllarda Avrupa devletlerinin himayeci tutumları nedeniyle, gayrimüslim tebaaya yeni başka haklar ve ayrıcalıklar da tanınmıştır. Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülke elçiliklerinde, gayrimüslimlerden *ter-*

cüman tayinine başlanmış, hatta konsolos olarak görevlendirilmelerine izin verilmiştir. Tercümanlık yapan gayrimüslimlere beratla izin verildiği için bunlar *beratlı* denilmektedir. Beratlılar Avrupa ile ticaret ilişkisine girerek (Avrupa Tüccarı) zenginleşiyorlar, bu sayede güçlenerek, ayrılıkçı etkinlikler gösteriyorlardı (Bağış 1983). Ayrıca ticaret sayesinde maddi açıdan da güçleniyorlar, yeni, büyük ve pahalıya mal olacak kiliseleri için yeterli paraya sahip olabiliyorlardı.

18. yüzyıl sonlarında artan kargaşa ve ayaklanmalar ile 19. yüzyıl başındaki Yunan ayaklanması sırasında (1821) yaşanan toplumsal huzursuzluklar ve yangınlar ortaya çıkan tahribat, imar faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Yunan isyanı sırasında, örneğin İstanbul'da çok sayıda Rum kilisesi tahrip olmuş, Rusya tahrip olan kiliselerin yeniden yapılmasını resmen talep etmiştir.

Padişah II. Mahmut dönemi (1808-1839), Tanzimat Fermanına yönelik yoğun faaliyetlerin yapıldığı bir dönemdir. Bu dönemde imparatorluk temelden sarsıntılara uğramaktadır. Müslüman ve Hristiyan tebaa neredeyse birbirine düşman hale gelmiştir Padişahın bu kötü gidişi durdurmaya yönelik istek ve edimleri ise geçersiz kalmıştır, II. Mahmut'un "Ben tebaamın müslümanın camide, Hristiyanını kilisede musevisini havrada fark ederim. Aralarında başka türlü bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kanidir ve hepsi hakiki evladımdır." sözleri dahi yetersiz kalmıştır (Tanör, 1985: 1137-1150) . II. Mahmut'un döneminde Yeniçeri Ocağının kaldırılması, düzenli posta örgütünün kurulması gibi önemli yeniliklerin yanı sıra Osmanlı topraklarında ilk kez "modern" anlamda nüfus sayımı yapılmıştır. Trakya ve Anadolu'da aynı zamanda yapılan sayımda sadece erkek nüfus ele alınmıştır. Bu sayıma göre Rumeli'de 800.000 Hristiyan'a karşılık 500.000 Müslüman; Anadolu'da 2.000.000 Müslüman'a karşılık 400.000 Hristiyan belirlenmiştir (Karal 1983: 156).

3 Kasım 1939'da Gülhane'de ilan edilen *Tanzimat Fermanı*, Müslüman ve Hristiyan halkın kanun önünde eşitliği ilkesini getirmiştir. Ancak, yüzyıllardır İslam hukukuna göre yaşamış olan halkın bu yenilikleri anlayabilmesi için devlet adamlarının ek açıklamalar yapmasını gerekli kılmıştır. Sadrazam Rıza Paşa'nın:

"Müslüman, Hristiyan, Musevi hepimiz bir hükümdarın uyruğu, bir babanın çocuklarıdır. Padişah Efendimiz bütün uyruklarının ırz, namus, can ve malını güvence altına alan yasalarına, Osmanlı ülkesinin her tarafında eksiksiz uyulmasında kesin kararlı buldukları için, içinizden haksızlığa uğrayan ve zulüm gören kimseler varsa, hemen meydana çıksınlar; adaletin gereklerinin yerine getirilmesini istesinler. Müslüman ve Hristiyan, zengin veya fakir askeri ve sivil memurlar veya din adamları, sözün kısası bü-

tün Osmanlı uyrukları, adaleti herkes için eşit olarak kullanan padişahın iyi niyetlerinden tamamen emin olmalıdırlar.”

sözleri devletin gayrimüslim tebaaya bakışındaki değişikliği dile getirmektedir (Karal 1983: 171). Öte yandan başta İngilizler olmak üzere Protestan ülkeler, daha sonra Amerika, Almanya, Hollanda ve Fransa Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim tebaanın haklarını korumaya yönelik büyük çabalara girişmişlerdir (Küçük 1985: 1013) .

Tanzimat Fermanı'ndan sonra, 18 Şubat 1856'da ilan edilen *Islahat Fermanı*, daha önce azınlıklara verilen imtiyazları ve eşitlikleri genişleterek perçinlemiştir. Ferman, herkese eğitim kurumları açma hakkı tanıyordu. Hükümetin yürütülmesinden sorumlu olduğu ferman, gayrimüslimlerin dini özgürlüklerini tam olarak tanıyor, kimsenin din ve mezhep değiştirmek için zorlanamayacağı gibi, Müslüman olmayanların dini, sosyal yapıların onarımlarında güçlük çıkartılmıyor, ancak yeni kilise inşasında Babialı'nın izni ile padişah fermanı gerekiyordu (Bozkurt 1989: 56).

İzlenebileceği gibi, 1453'ten sonra, Osmanlı, topraklarında yaşayan gayrimüslim tebaaya bazı kısıtlamaların yanı sıra geniş dini, sosyal ve ekonomik haklar tanımıştır. İmparatorluk, Batı ülkeleri karşısında kendini güçlü hissettiği süre boyunca, koyduğu kuralları sıkı sıkı denetlemiş, örneğin yeni kilise inşasını yasaklamış, eskilerinin belirli şartlarla tamir edilmesine izin vermiştir.

Ancak 1789 Fransız devriminden sonra gelişen “Milliyetçilik” akımlarının yanı sıra, Avrupa ülkelerinin teknik, bilim ve askeri alanlarda Osmanlı'ya üstünlük sağlaması, güçlenen devletlerin Osmanlı sınırlarında yaşayan gayrimüslim tebaaya ilgi duyması, onları himaye etmesi, merkezi yönetimin azınlıklar üzerindeki etkisi azalmıştır. Ruslarla 18. yüzyılda imzalanan Küçük Kaynarca ve Aynalı Kavak Antlaşmaları sonunda gayrimüslimler bazı yeni haklar kazanmış; Tanzimat ve Islahat Fermanları ile de bu haklar genişletilmiştir.

18. yüzyılda başlayan bu siyasi gelişmeler, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Rum ve Ermeni'lerin Anadolu'nun her bölgesinde, aynı zamanda İstanbul'da çok sayıda yeni kilise inşa etmeleri sonucunu doğurmuştur.

1923'deki Lozan Antlaşması'ndan sonra Batı Trakya'daki Türkler ile İstanbul'daki Rumlar dışında mübadele gerçekleştirilmiş, böylece özellikle Anadolu'daki yeni inşa edilen kiliseler, bazıları tamamlanamadan terk edilmek zorunda kalmıştır.

Mustafapaşa (Sinason):

*“Kilisayı mektepleri terk ettik,
Eşyaları paraları sarf ettik
Antalliyi (mübadele)
Yapanlara kahrettik
Her birimiz bir tarafa atıdık...”*

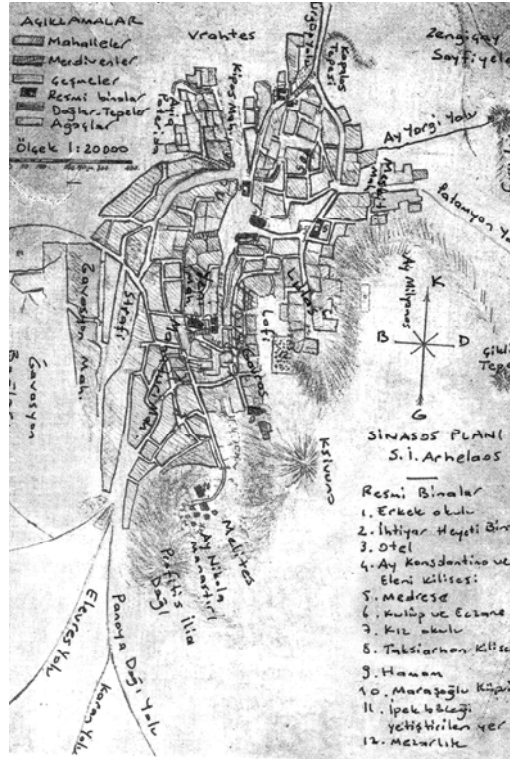
...

*“Bir kasırga geldi bizi şaşırdı
Her birimizi bir dağlara düşürdü
Lozan meclisinde zehir içirdi ...”*

Bugünkü adı ile Mustafapaşa, 19. yüzyıldaki Sinason veya Karamanlıca söylemiyle Sinason’daki, Osmanlı döneminde inşa edilen kilise ve manastırlardan ikisi daha önce tarafımızdan yayınlanmıştı. Bunlardan ilki, yerleşimin merkezindeki Konstantin ve Helena kilisesini tanıtmayı amaçlamıştı; makalede yapının tasviri, ilk kez yayınlanan planı ve kitabesinin çevirisi ile yetinilmişti (Pekak 1998: 23-33). Aradan geçen 10 yılda, yapı ile ilgili yeni bilgilere ulaşılmış, ayrıca kilisenin yeni plan ve kesitleri çıkarılmıştır (Balta 2007). İkinci yayında ise, Mustafapaşa’nın en önemli manastırlarından biri olan Aziz Nikolaos Manastırı, kasabanın tarihi ile birlikte ele alınmıştı (Pekak 2008 199-217). Aşağıdaki yazıda, yerleşimin güneydoğusundaki bir diğer manastır ile Aziz Nikolaos Manastırına ait bir kilise tanıtılacaktır. Ayrıca günümüze gelemeyen bir ‘cemaat kilisesi’ne ilişkin kısa bilgi sunulacaktır⁷.

Resim 1. *Mustafapaşa, Genel Görünüm (Aşlı Özbay Arşivi)*

Harita 1. 19. yüzyılda Mustafapaşa'nın mahallelerini gösteren kroki (Balta, 2007, Harita. 2).

Londra'daki Yunanistan Milli Vakfı ve Yeni Sinasos Derneği tarafından 1980'li yıllarda bastırılan 'Η ΣΙΝΑΣΟΣ ΤΗΣ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ' (Kapadokya'daki Sinasos) başlıklı kitabın, Mustafapaşa'daki 'Kilise Yaşamı' bölümünü kaleme alan Kostas Stamatopoulos, 19. yüzyılda yerleşimin içi ve çevresinde, ikisi cemaat kilisesi olmak üzere 30'u aşkın şapel, manastır bulunduğunu belirtmektedir⁸. Yazar 'cemaat kiliseleri' olarak, biri günümüzde hala mevcut olan ve tarafımızca yayımlanan Konstantin ve Helena kilisesini, diğeri ise yıkılmış olan Başmelekler Gabriel ve Mikael Kilisesi olarak tanımlamaktadır. Atina Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nin (KAAM) yayınladığı fotoğraf kilise hakkındaki en önemli görsel veridir (Balta 2007: Res. 45, 46). Merkez'de bulunan S.R.-444 no'lu elyazması belgede, yerleşimin Yeni Mahalle'sinde 1841 yılında Grigori Papalazari adlı bir ustaya 'Yukarı Kilise' olarak da adlandırılan kiliseyi inşa ettirdikleri belirtilmektedir. Yapının inşası için Serafim Rizos ve Hacı Kostandi adlı şahısların maddi destekte buldukları,

girişinde ‘Mahşer’ konulu bir duvar resmi bulunduğu ve giriş kapısının üzerinde mermer kitabesinde :

“Efendimizin öğretilerine sadık kalan
Bütün mümin hemşerilerimizin
Katkıları ve gözetimleriyle,
Bilge Paisios’un piskoposluğunda
Yeni baştan inşa edilen
İlahi Arhengelos’ların mübarek kilisesi 1840 (Balta 2007: 75).”

Yazıldığı belirtilmektedir. Ancak günümüze hiçbir izi gelemeyen bu yapı, yine aynı Merkez’in arşivindeki 1951 tarihli bir fotoğrafta büyük oranda yıkıldığı görülmektedir. 1924 yılı fotoğrafından anlaşılabilirdiği kadarıyla kilise (Resim 2), yerleşimdeki en anıtsal yapı olmalıdır.Yapının kuzeydoğu cephesini gösteren fotoğrafa göre, kilise üç nefli üç apsisi, olasılıkla galerilidir. Naosun batı, kuzey ve güneyini ‘U’ biçiminde çevreleyen, galerili bir narteksi , kilisenin kuzeybatısında bir çan kulesi ve büyük bir avlu duvarı bulunmaktadır. 1951 yılında çekilen ve günümüzde ‘Yeni Sinasos Derneği’ arşivindeki fotoğrafta, çevre duvarları, çan kulesi, kilisenin örtü sistemi ve güney nef tamamen yıkılmıştır (Resim 3). Kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, Kappadokia’nın bir çok yerleşiminde örneklerini saptadığımız gibi, Başmelekler Gabriel ve Mikael’adan bu kilisenin de düzgün yapı taşları, Mübadele’den sonra çevrede inşa edilen yeni binaların yapı taşı olarak kullanılmak amacıyla, bilinçli olarak sökülmiş olmalıdır.

Başmelekler Gabriel ve Mikael Kilisesi

Resim 2. Pandazidis ve Mahdumları, **Resim 3.** L. Takadopoulos, 1951, ‘Yeni 1924, Sinasos, 23 no’lu resim Sianasos Derneği (Balta 2007 Res. 45), Arşivi’ (Balta 2007, Res. 46)

Stamatopoulos, yerleşimin civarındaki ‘kır kiliseleri’nin hasat zamanı, halkın tarlalarda çalıştığı günlerde kullanıldığını, bunların üç grup halinde ele alınabileceğini belirtmektedir. İlk gruptaki kilise ve şapellerin Aziz Nikolaos Manastırını çevresinde, ikinci grubun Aziz Basileios kilisesi, üçüncü grubun ise Merzem Eleusa (manastırını ?) civarında bulunduğunu belirtmektedir.⁹

1986 yılından bu yana gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda, Mustafapaşa ve yakın çevresinde, Osmanlı döneminde inşa edilen on kilise veya manastır saptanabilmiştir. Aşağıda tanıtılacak Sinasos Manastırı'nın herhangi bir yayında zikredilmemiş olması şaşırtıcıdır. Gerçekten de ne Stamatopoulos, ne de Balta, yukarıda belirtilen yayınlarında bu yapıya ilişkin bilgi veya görsel malzeme bulunmamaktadır. Günümüzde yöre halkı tarafından 'Sinassos Manastırı' olarak adlandırılan yapı gerek boyutları ve gerek barındırdığı bezeme unsurlarıyla, 19. yüzyıl Sinassos'unun en önemli dini yapılarından biri olmalıdır.

Sinassos Manastırı

Yerleşimin güneydoğusunda, halkın Manastır Vadisi olarak adlandırdığı bölgede, Aziz Nikolaos Manastırı'nın yürüyerek beş dakika batısında, konik bir kaya kütesine oyulan Sinassos Manastırı günümüzde terk edilmiş, büyük oranda yıkık ve her geçen gün doğa ve insan eli tahribatına açıktır (Resim 4). Hemen doğusundaki Nikolaos Manastırı'ndan farklı olarak tümüyle kayaya oyulmuştur. Yapının orijinal girişinin önündeki kaya kütesi yok olduğundan, bugünkü giriş kuzeydeki yıkılan bir bölümden sağlanmaktadır.

Resim 4. Sinassos Manastırı, Batıdan Genel Görünüm.

Resim 5. Sinasos Manastırı, Naos Güneydoğuya Bakış.

Resim 6. Sinasos Manastırı, Naos,

Resim 7. Sinasos Manastırı, Naos,
Orta Nef Tonozu

Yapının tarihlendirilmesi için en önemli veri, orijinal giriş kapısının kuzeyindeki duvar payesinin doğu yüzündeki yazıttır (Resim 8):

ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕΘΩΠΙΟΝ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΘΟΥ ΕΥΡΕΣΗΣΑΝ ΓΡΑΜΜΑΘΑ ΕΧΟΝΘΑ ΟΥΤΩΣ
ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΤΑΜΙΣΟΥ ΕΓΚΑΙΝΙΑΣΕ
ΠΑΡΟΝΘΑ ΝΑΟΝ ΚΑΙ ΕΠΕΙΔΗ ΔΥΣΥΧΩΣ ΕΣΒΕΣΗΣΑΝ
//ΕΜΦΙΘΗ ΟΠΩΣ ΜΕΤΑ ΓΡΑΦΩΣΙΝ ΕΝΤΑΥΘΑ
ΠΡΟΣΓΝΩΣΙΝΘΩΝ ΜΕΤΑ ΓΕΝΕΤΕΡΩΝ. ΣΥΝΑΣΟΣ :
///ΜΑΙΣ ΤΣΑΩΞ

“Bu kilisede böylesi yazılar bulunurdu.

Bu kilisenin açılış törenini Tamisos’nun Başrahibi
Bartholomeos yaptı

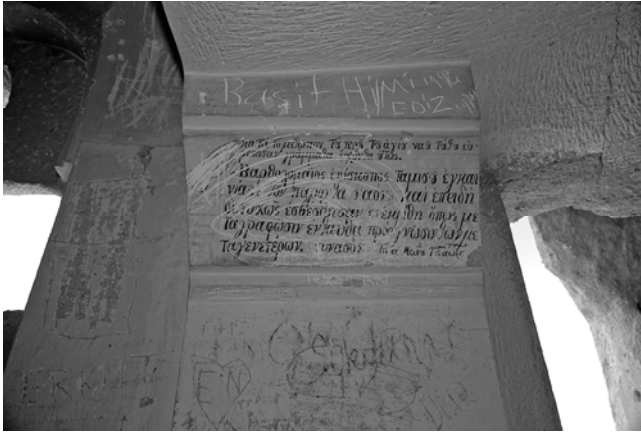
Ve maalesef bu yazılar silindiğinden dolayı

Gelecek kuşakların bilgisi olsun diye

Tekrar yazılmaları için karar alındı. Sinasos:

1 Mayıs 1868”¹⁰.

Kitabe verileri değerlendirildiğinde, mevcut kilisenin yerinde içinde yazıtlar (ve belki de figürlü resimler) bulunan, 1868'den daha önceye giden bir yapı bulunduğu, tahrip olduğu için bu tarihte Tamisos Başrahibi Bartholomeos tarafından tekrar açıldığı anlaşılmaktadır. Tamisios, Orta Çağ'da önemli bir kale olan Kyzistra (Zengibar Kalesi) ile Hagios Prokopios (Ürgüp)'u bağlayan yol üzerinde, bugünkü Taşkınpaşa köyüdür (Hild Restle 1981: 290). Kilisenin yeniden açılış tarihi olan 1 Mayıs 1868'den ne kadar eskiye gittiği, günümüzde mevcut olan duvar resimlerinin yapının hangi dönemine ait olduğu saptanamamaktadır.

Resim 8. Sinasos Manastırı, Naos, Yazıt.

Kilisenin bir diğer onarımına ışık tutabilecek bir veri, güney nefin doğu duvarındaki tek satırlık yazıttır; ancak ne yazık ki bu yazıttaki isim ve tarih tahrip olduğu için okunamamaktadır (Resim 9) .

Resim 9. Sinasos Manastırı, Naos, Yazıt.

ΕΚΑΛΛΩΠΙΣΤΗ Ο //// ΟΥΤΟΣ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ, Γ///

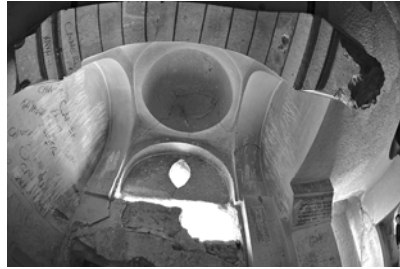
Bu kilise //////////////'in eliyle onarıldı.¹¹.

Kilise plan özellikleri açısından, Kappadokia bölgesindeki kayaya oyma kiliselerin pek çoğunda olduğu gibi düzgün bir şema yansıtmamaktadır. Gerek Orta Çağ gerek Osmanlı döneminde tuf kayalar oyularak inşa edilen kiliseler, kagir kiliselerin aksine düzgün bir geometrik biçim göstermemektedirler¹². Sinasos Manastırı, yan yana üç ayrı mekan ve tuf bloğunun farklı kotlarındaki işlevleri tam saptanamayan diğer mekanlardan oluşmaktadır. Kilisenin de içinde yer aldığı üç mekan metin ve planda 'A' mekanı (kilise), 'B' mekanı (kuzeyden ilk mekan ve 'C' mekanı (kuzeyden ikinci mekan) olarak adlandırılmıştır (Çizim 1) .

'A' mekanı olarak tanımladığımız mekan, kuzey-güney doğrultusunda düzgün olamayan dikdörtgen planlı bir naos ve doğuda bir apsisden ibarettir. Naos, günümüzde mevcut olmasa da iki sıra sütun dizisiyle üç nef ayrılmış olmalıdır. Beşik tonoz örtülü orta nef, yan neflerin yarısı genişliğindedir (Resim 7) . Orta nefin doğusundaki iki basamakla merkezi içeride, neredeyse tam yuvarlak apsise çıkılmaktadır. Apsisin güney ve kuzey duvarlarında dikdörtgen kesitli iki niş, kuzeydeki nişin doğusunda bir koridora açılan açıklık yer almaktadır (Resim 5-7). Doğu duvarında nişler bulunan bu koridor, 'U' biçiminde kıvrılarak kuzey nefle bağlanmaktadır (Resim 10). Liturjik nedenlerle açıklanabilecek bu koridorun, güney nefle açılan bir diğer simetrisinin bulunmaması ilginçtir. Orta nef batıda, kare planlı, üzeri pandantif geçişli kubbe ile örtülü bir 'giriş mekanı' ile sonlanmaktadır (Resim 11). Kubbeyi taşıyan kuzeydoğu desteğin sadece başlık kısmı görülebilmektedir. Bu mekanın batı duvarında, eksenin güneyinde yapının orijinal giriş kapısı yer almaktadır.

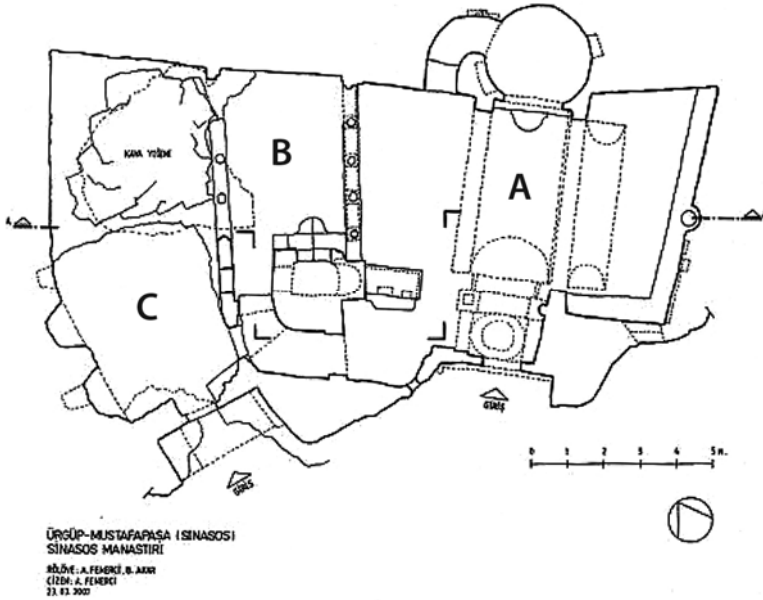
Resim 10. Sinasos Manastırı, Apsis

Resim 11. Sinasos Manastırı, Orta Nef, Batı Duvar.

Güney nef,örtü sistemi dikkate alındığında iki ayrı bölümde ele alınabilir. Orta nefle bitişik ve orta nefle eş uzunlukta, orta nefin yarısı genişliğimdeki bölüm beşik tonoz örtülüdür; orta nef tonozundan daha alçak bir tonozla

örtülü bu bölüm, olasılıkla daha sonraki bir dönemde doğu, güney ve batı yönlerinde genişletilmiştir. Düz tavanla örtülü bu bölümün, yapının kilise olarak kullanıldığı döneme ait olduğunu kanıtlayan bazı veriler bulunmaktadır: Bölümün zemininde, batı ve güney duvarlar boyunca ilerleyen bir seki, duvarın ekseninde, zeminden başlayan büyük bir niş ile bu nişin batısında üst seviyede yuvarlak kemerli üç küçük niş bulunmaktadır. Büyük nişin zeminindeki suyla ilgili olduğunu düşündüğümüz bir çukur, burasının vaftizle ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Çizim 1. Sinasos Manastırı, Plan¹³.

Bölümün batı duvarında, eksenin güneyinde dikdörtgen bir pencere, pencerenin kuzeyinde üst seviyede yuvarlak kemerli bir niş yer almaktadır. Bölümün duvarları yarı yüksekliğine kadar boya ile kesme taş imitasyonu yapılmıştır (Resim 12).

Düz tavanla örtülü kuzey nefin doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu, diğer iki neften fazla, örtü yüksekliği ise azdır. Doğudan batıya doğru daralan ve düzgün olmayan dikdörtgen planlı nefin doğu duvarında eksenin güneyindeki yuvarlak kemerli kapı apsile bağlantıyı sağlayan koridora açılan kapıdır. Nefin güneybatı köşesinde dışa açılan bir pencere yer almaktadır. Nefin kuzeyinde dört sütun ve beş yuvarlak kemerli düzenleme 'B' mekanına açıl-

maktadır, ancak sadece batıdaki günümüze gelebilmiş sütunların yarı yüksekliğindeki bir duvar kilisenin kuzey nefi ile 'B' mekanı arasındaki doğrudan geçişi engellemeye yönelik olmalıdır; sadece doğudaki ilk sütun ile nefin doğu duvarı arasında bir kapı geçişi sağlamaktadır (Resim 13). Nefin güneybatısındaki ambon, Sinasos Manastırı'nın en önemli özelliklerinden birini teşkil etmektedir (Resi 13, 15). Kappapdokia bölgesinde Osmanlı dönemine ait kayaya oyma kiliselerden sadece ikisinde benzer ambonlar tespit edilmiştir. Sinasos Manastırı dışında, yine Mustafapaşa'daki bir diğer kilise olan Aziz Stephanos kilisesinde kayaya oyma ambon örneği bulunmaktadır. Kubbe-
sindeki kalemişi bezemede 1907 tarihi bulunan Aziz Stephanos Kilisesi'ndeki ambon, üzerindeki kartal

Resim 12. Sinasos Manastırı, Naos, Güney Duvar.

Resim 13. Sinasos Manastırı, Naos, Ambon.

kabartması ile ayrı bir değer taşımaktadır (Resim 14). Sinasos Manastırı'nın ambonu ise, kare kübik bir kaide ile, kuzey nef bakan yönünde bir levhadan oluşmaktadır. Kaide kısmının üç yüzünde, üzerinde eşkenar dörtgenlerden oluşan, alçak kabartma tekniğinde bezmeler yer almaktadır. Nefe bakan levhanın üzerinde, yine alçak kabartma tekniğinde yapılmış, ortada içi içe geçmiş dairelerden oluşan bir, köşelerde ise toplam dört dairesel bezeme bulunmaktadır.

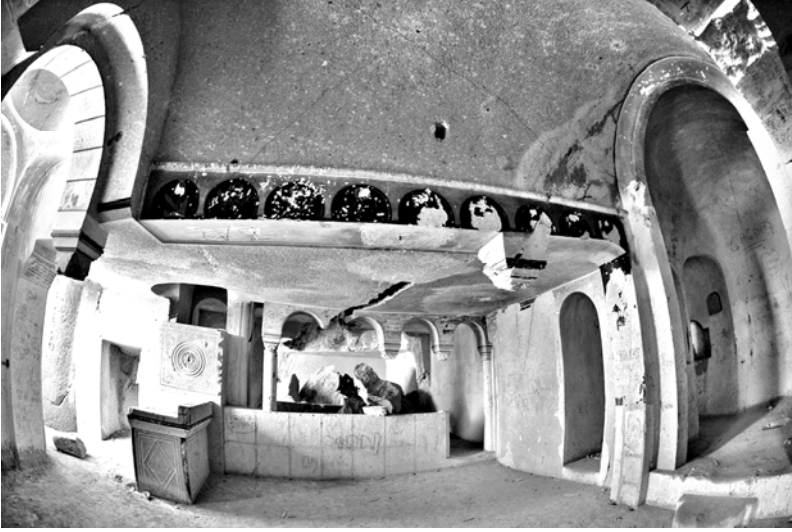

Resim 14. Aziz Stephanos Kilisesi, Ambon

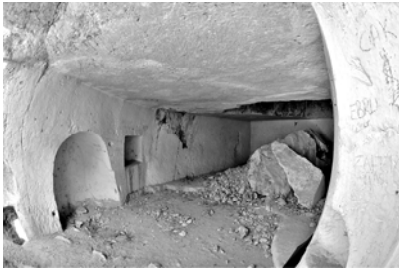
Resim 15. Sinasos Manastırı, Ambon (Ayrıntı)

Kilisenin kuzeyindeki 'B' mekanı, yaklaşık olarak kuzey nef uzunluğunda ve genişliğindedir. Mekan, güneyindeki kemerlerle kuzey nef, kuzeyindeki sadece başlıkları kalmış iki paye ile 'C' mekanına açılmaktadır. Mekanın güneybatısındaki dehliz kuzey nef, kuzeybatısındaki kapı 'C' mekanına bağlanmaktadır.

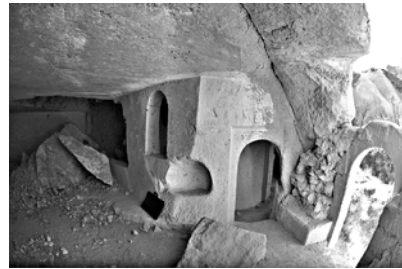

Resim 16. Sinasos Manastırı, Naos, Kuzeye Bakış.

'C' mekanı, kompleksin en zarar görmüş kısmıdır (Resim 17-18). Doğu-batı ekseninde dikdörtgen planlı mekanın düz tavan örtüsü özellikle doğuda çökmüş ve bir kaya yığına dönüşmüştür. 'C' mekanının kuzey duvarında, eksenin batısında üç niş, batı duvarı ekseninde komplekse bugünkü girişi sağlayan kapı bulunmaktadır.

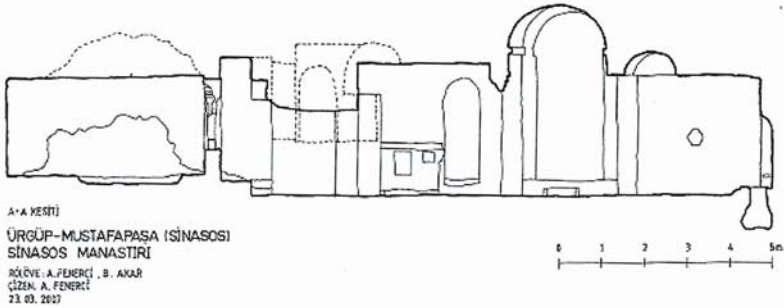
Resim 17. Sinasos Manastırı, C Mekanı, Doğuya Bakış

Resim 18. Sinasos Manastırı, C Mekanı, Batıya Bakış.

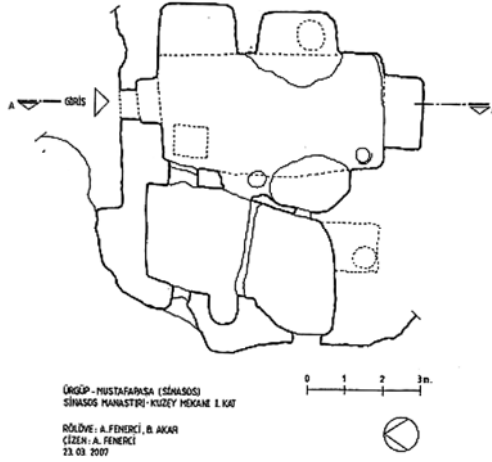
Sinasos Manastırı, yukarıda da özetlendiği gibi, yan yana üç farklı mekandan oluşmaktadır. Bu üç mekânın da aynı anda mı oyulduğu, yoksa birbirini takip eden farklı zamanlarda mı eklenerek/genişletilerek oyulduğuna dair kesin ip uçları bulunmamaktadır. Ancak, yapıdaki duvar oyma teknikleri, aşağıda ele alınacak duvar resmi izleri ve plan özellikleri göz önüne alındığında, yapı dönemlerine ilişkin bir öneri getirmek olasıdır. Belirtilen özellikler incelendiğinde, kompleksin en güneyindeki 'A' mekânı, yani kilise olarak adlandırdığımız mekân ilk oyulan mekândır. Bu mekân, olasılıkla üç nefli tek apsizli bir kilisedir. Nefler birbirlerinden düz bir lentoyu taşıyan ve izleri hala lentonun zemine bakan yüzlerinde görülebilen desteklerle ayrılmaktadır. Günümüze hiç birinin izi kalmadığı için desteklerin malzemesi, yani taş mı yoksa ahşap mı oldukları bilinmemektedir. Kilisenin güney nefi beşik tonoz, kuzey nefi ise düz tavanla örtülüdür. Bu türden asimetrik düzenlemeler kayaya oyma yapılarında karşılaşılan bir özelliktir. Orta nefin batısında kare planlı, pandantif geçişli kubbeli bir bölüm bulunmaktadır. Kappadokia kayaya oyma kiliselerde ve özellikle Soğanlıdere ve çevresindeki bölgelerde sıkça rastlanan bu türden ön girişler, Sinasos Manastırı dışında, neredeyse tüm örneklerde naosun dışında yer almaktadır. Burada ise, bir anlamda naosun içine alınarak farklı bir düzenlemeye gidilmiştir. Kilisenin orijinal ve kesme taştan inşa edilen yuvarlak kemerli kapısı bu giriş mekânına açılmaktadır.

Kanımızca, bir süre sonra, doğan ihtiyaç nedeniyle kilisenin genişletilmesine karar verilmiş ve güney nefi içine alacak şekilde doğu, batı ve kuzey duvarlar oyularak, nef büyütülmüştür; bu sırada güney duvara nişler ve vaftiz suyunun biriktirildiği çukur açılmıştır. Yine aynı dönemde kuzey nef de kuzeye doğru genişletilerek 'B' mekânı adını verdiğimiz paraklesion oyulmuştur. Olasılıkla, kayaya oyma ambon da bu ikinci yapı evresine aittir. 'C' mekânı - ki kanımızca tam bitirilememiştir- 'B' mekânıyla birlikte oyulup oyulmadığı ise bilinemez. Şayet 'C' mekânı, 'B' mekânından sonra oyulmaya başlandı ve bitirilemedi ise, komplekste en az üç yapı evresi öne sürmek olasıdır.

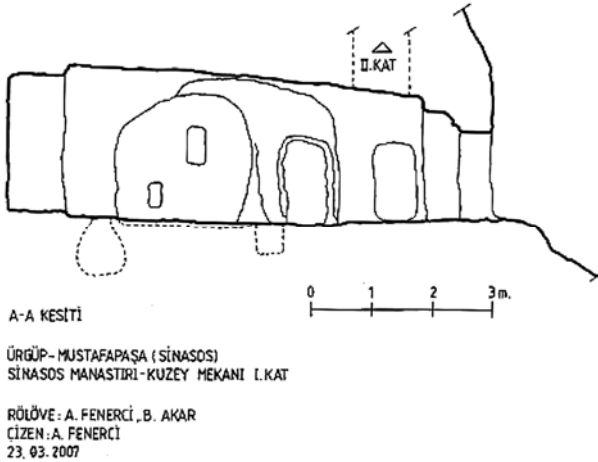

Çizim 2. Sinasos Manastırı, Kesit, Doğuya Bakış.

Yapı grubuna 'manastır' denmesinin nedeni, aynı kaya kütesinin farklı yüksekliklerinde bulunan yine kayaya oyma, işlevleri saptanamayan başka mekanların bulunması olmalıdır. 'C' mekanının kuzeyinde, kuzeyden farklı girişi olan (Resim 19) iki katlı bir başka mekan yer almaktadır Yaklaşık kare planlı mekanın alt katında, aralarında bir paye bulunan iki bölüm yer almaktadır (Çizim 3-4). Batıdaki bölüm düzgün bir plan yansıtmaz; doğudaki bölümün doğu duvarında iki, güney duvarında bir büyük niş bulunmaktadır (Resim 20).

Çizim 3. Sinasos Manastırı, Sinasos Manastırı, Kuzey Mekan, Plan.

Çizim 4. Sinasos Manastırı, Kuzey Mekan, Kesit.

Resim 19. Sinasos Manastırı, Yan Mekan, Girişi.

Resim 20. Sinasos Manastırı, Yan Mekan, Güneybatı Duvar.

Duvar Resimleri

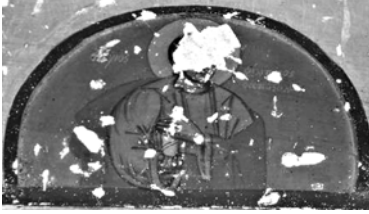
'A' mekanı olarak tanımladığımız kilisenin orta nefinde, tonoz başlangıcı seviyesinde bir grup figürden oluşan duvar resimleri görülmektedir. Tonoz başlangıçlarına karşılıklı olarak yerleştirilmiş figürlerde, İncil yazarları, bir grup aziz ve peygamber betimlenmiştir (Resim 21-22) : Kuzey tonoz başlangıcında doğudan itibaren 1) Aziz Paulos (Resim 24) , 2) İncil Yazarı Matta (?), 3) İsmi okunamayan bir figür, 3) İsmi okunayan bir figür, 4) İsmi okunamayan bir figür, 5) Havari Andreas, 6) Havari Philippos (Resim 23) , 7) Davut Peygamber (Resim 27) , 8) Süleyman Peygamber (Resim 28), 9) Musa Peygamber (Resim 26) ; güney tonoz başlangıcında doğudan itibaren: 1) Havari Petrus, 2) İncil Yazarı Ioannes, 3) İncil Yazarı Lukas (Resim 25), 4) İsmi okunamayan bir figür, 5) Havari Bartholemeos, 6) İsmi okunamayan bir figür, 7) Yeremeias Peygamber, 8)) İsmi okunamayan bir figür, 9) Daniel Peygamber yer almaktadır.

Resim 21. Sinasos Manastırı, Orta Nef, Tonoz Başlangıcı, Duvar Resimleri, Kuzeye Bakış.

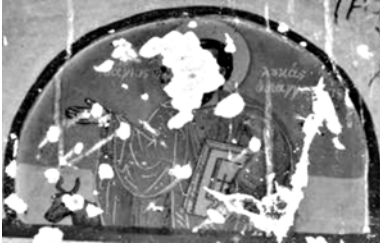
Resim 22. Sinasos Manastırı, Orta Nef, Tonoz Başlangıcı, Duvar Resimleri Güneye Bakış.

Resim 23. Havari Philippos

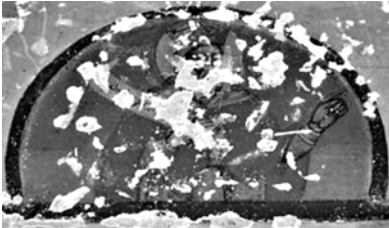
Resim 24. Havari Paulos

Resim 25. İncilci Lukas

Resim 26. Musa Peygamber

Resim 27. Davut Peygamber

Resim 28. Süleyman Peygamber

Kızıl-kahve renkte yuvarlak kemerler içinde, belden yukarıları resmedilen figürler yeşil himation üzerine kahverengi khiton giymiş olarak resmedilmişlerdir. İncil yazarları ellerinde kodeks, havariler birer yazıt, Eski Ahit Peygamberleri ise açık rulolarla tasvir edilmişlerdir. Süleyman ve Davut peygamberler 'Kıral-Peygamber' oldukları için başlarında taçlar taşımaktadırlar. Figürlerin tümünün tahrip olduğu için ifadeleri hakkında her hangi bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak basit, çizgisel bir üslup, oldukça kısıtlı renk skalası tüm figürlerin aynı sanatçı tarafından resmedildiğini kanıtlamaktadır. Kilisenin apsisinin kuzey ante duvarı batı yüzünde ise, üzerindeki yazıtta okunabildiği kadarıyla ayakta olarak resmedilmiş, ancak günümüze ancak küçük bir bölümü gelebilmiş olan Aziz Basileios tasviri yer almaktadır (Resim 29-30).

Resim 29. Aziz Basileios, Bugünkü Durumu.

Resim 30. Ayrıntı.

Sinasos Manstırı, plan özellikleri ile ele alındığında, birden çok yapım evresi geçiren ve doğu –batı yönünde uzanan üç nefli, tek apsizli bir bazilika olarak düşünülebilir. Mimari açıdan büyük bir önem yansıtmasa da, duvar resimleri ona farklı bir değer katmaktadır.

Ioannes Theologos Kilisesi

Atina Küçük Asya Merkezi'ndeki S.R.-444 no'lu el yazmasında, Aziz Nikolaos Manastırı hakkındaki bilgilerde, manastırın çevresindeki kayalara oyulmuş Aziz Ioannes Prodromos, Azize Varvara ve Aziz Ioannes Thologos kiliselerinin bulunduğu belirtilmektedir. Metinde, Azize Varvara'nın çocukları hastalıklardan, özellikle kızıl ve kızamıktan koruduğu belirtilmektedir. Aziz Ioannes Prodromos (Vaftizci Yahya) kilisesinde azizin başının kesildiği 29 Ağustos'ta yortusunun kutlandığı, o gün civar köylerden de köylülerin geldiği, Aziz Nikolaos ve Aziz Ioannes Prodromos'un mübarek sularına ihtiyaç duyduklarında, imanlı Müslümanlar bile sularında yıkanabildikleri, kilisenin avlusuna seccadelerini serip Haz-

reti Muhammed'in tek peygamber olduğunu söyleyerek dua edebildikleri belirtilmektedir. Ancak, araştırmalarımızda, Aziz Nikolaos Manastırı'nın çok yakınında oldukları belirtilen bu iki kilise tespit edilememiştir. Geçen zaman için de ya her ikisi de tamamen yıkılmış, ya da girişleri düşen kayalarla kapatılmış olmalıdır. El yazmasında adı geçen dördüncü kilise yani Aziz Ioannes Theologos (İncil Yazarı Yahya) Kilisesi ise, Nikolaos Manastırı'nın oyulduğu kaya kütesinin güneydoğusunda konik bir kayaya oyulmuş olarak görülebilmektedir (Resim 31). Kilisenin güneyindeki giriş kapısının kemer alınlığında Rumca harflerle yazılmış 'Ioannes Theologos paraklesionu' okunabilmektedir (Resim 32). Yazıtın altında kazıma tekniği ile yapılmış bir haç yer almaktadır.

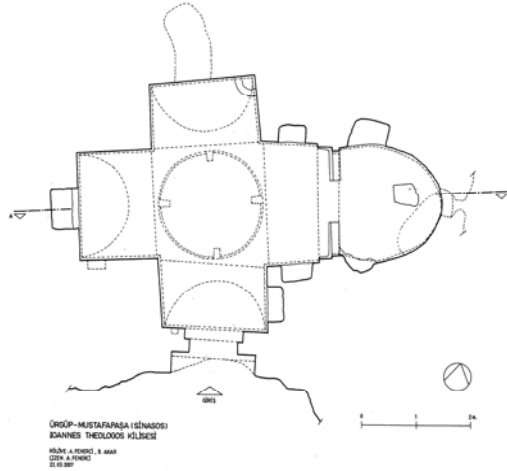
Resim 31. *Ioannes Theologos Kilisesi, Güney Cephe.*

Resim 32. *Ioannes Theologos Kilisesi, Kitabe.*

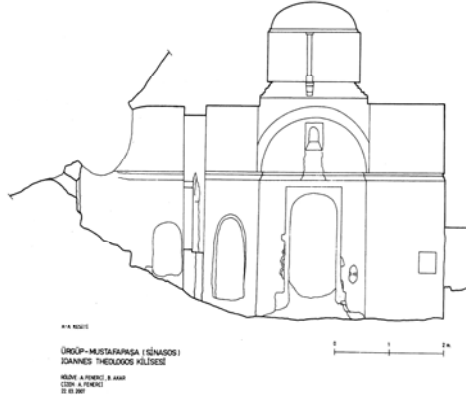
Günümüzde terkedilmiş yapı bakımsız, ve korumasızdır, kilisenin zemini kısmen çöken örtünün molozlarıyla dolmuştur.

Kilise, Kappadokia bölgesinde, Osmanlı döneminde inşa edilen kiliselerde çok az örneğini gördüğümüz serbest haç planlıdır (Çizim 5-6). Naos ortada, kareye yakın dikdörtgen planlı kubbeli (Resim 33) ile dik eksenlerinde haç kollarından ibarettir. Doğu haç kolunun doğusunda, haç kolu ile eş genişlikte merkezi içeride yuvarlak planlı bir apsis yer almaktadır. Kuzey, güney ve batı haç kolları eş derinlikte, doğu haç kolu ise diğerlerinden daha az derinliğe sahiptir. Apsis naostan basit iki templon levhası ile ayrılır (Resim 35). Naosun orta bölümü pandantifli bir kubbe, eş boyutlardaki haç kolları beşik tonoz ile örtülüdür. Yapıya giriş, güney haç kolunun güney duvarında, eksendeki kapı ile sağlanır (Resim 34).

Çizim 5. *Ioannes Theologos Kilisesi, Plan.*

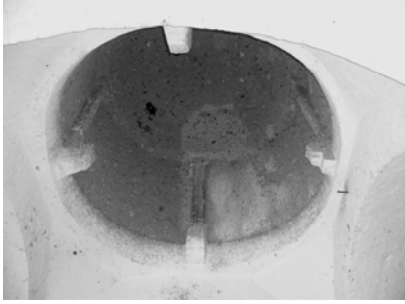
Apsis yarı kubbesinin bir kısmı bugün çökmüştür. Apsisin kuzey duvarında, templon levhasına yakın yerde ve güney duvarında zemin kotta birer, doğu haç kolunun kuzey ve güney duvarlarında eksende karşılık olarak düzenlenmiş birer niş bulunmaktadır. Kuzey haç kolunun kuzey duvarında, ekseninde ve yaklaşık 3.00 m. kotunda bir, batı haç kolunun batı duvarının ekseninde bir, güney haç kolunun doğu duvarı ekseninde birer niş yer almaktadır.

Çizim 6. *Ioannes Theologos Kilisesi, Kesit, Güneye Bakış.*

Yapıda fazla süsleme öğesine rastlanmamaktadır. Yaklaşık 2.50 m. kotunda bir silme naosu çevrelemektedir. Yapının kuzey haç kolunun kuzeydoğu köşesinde vaftizle ilgili olabileceğini olduğunu düşündüğümüz bir çukur yer almaktadır.

(Resim 36). Kubbe kasnağı, dikey ekseninde uzanan dört silme ile dört bölüme ayrılmıştır. Silmelerin üzeri kahverengi ve yeşil renkler ile boyanmıştır.

Resim 33. *Ioannes Theologos Kilisesi, Naos, Kubbe.*

Resim 34. *Ioannes Theologos Kilisesi, Giriş Kapısı.*

Resim 35. *Ioannes Theologos Kilisesi, Templon Levhaları.*

Resim 36. *Ioannes Theologos Kilisesi, Vaftiz Çukuru (?).*

Sonuç

19. yüzyıldaki adı Sinasos olan ve günümüzde Nevşehir-Ürgüp'e bağlı bulunan Mustafapaşa'da, yukarıda tanıttığınız ve 19. yüzyılda inşa edildiğini düşündüğümüz kayaya oyma iki dini yapının dışında, ona yakın Kilise bulunmaktadır. Bilindiği gibi 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanlarından sonra, Osmanlı yönetiminde yaşayan gayrimüslim tebaa, Anadolu'nun hemen her bölgesinde, çok sayıda ve çoğu büyük boyutlu kilise inşa ettirmiştir. Bu siyasal değişimlere paralel olarak, Müslüman olmayan bu vatandaşların bu denli geniş kapsamlı ve büyük boyutlarda dini yapı inşa edebilmeleri, maddi açıdan zenginleşmeleri ile de ilgili olmalıdır. Anadolu'nun pek çok bölgesinde olduğu gibi, İç Anadolu'nun bazı şehirlerinde, örneğin Kayseri'de Batılı devletlerin açtığı bazı okullarda eğitimin yanı sıra, misyonerlik faaliyetlerinin de yürütüldüğü bilinmektedir¹⁴. Her ne kadar bu etkinlikler 19. yüzyılda hız kazanmışsa da, gayrimüslimlerin yeni kilise inşa etmeleri 18. yüzyıla kadar inmekte, 20. yüzyılın başlarına dek sürmektedir. Örneğin, Nevşehir merkez-

de, kale yakınındaki, günümüze sadece çan kulesi gelebilmiş olan Aziz Gregorios kilisesi, kitabesine göre 1797 yılında inşa edilmiştir. Yine Mustafapaşa'daki diğer bir cemaat kilisesi olan Konstantin ve Helena kilisesinin kitabesi tartışmaya açık bilgiler içermektedir. Kitabede:

Ναος εἰμαι τῶν πανσεπτον βασιλε
ων ευσβων + κωνσταντινου υαι ελενης
διωυτων , τῶν ασεβων + επι μεν Σουλταν
Αχμετη ανηγερθην ολκως + επι δε Αμυζουλ
μετζιζη καλλωπισθην ως εικος + υ επι της ιε
ραρχιας παισιου του κλεινου + δι αγωνων
και δαπανυς του της Συνασου κοινου-
ανηγερον μεγ εκ βαθρων τω 1729: επενσκευασθη δε τω 1850
Putperestlerin takipcisi, pek mukaddes kırallar
mümin Konstantin ve Eleni'nin mabediyim.
Sultan Ahmet zamanında kısmen inşa edildim.
Sultan Abdülmecid zamanında da gerektiği gibi süslendim.
Meşhur Pasios'un başrahipliği zamanında ise
Sinososlular cemaatinin mücadele ve
harcamaları ile temellerden inşa edildim
1729'da. 1850'de ise tamir edildim.¹⁵

denilmektedir. Kitabede 1729'da temellerinden inşa edildim, 1850'de tamir edildim demektedir. Ancak, 18. yüzyıldaki inşaatın, eski bir yapının temelleri üzerine mi inşa edildiği yoksa, daha önce mevcut olmayan boş bir araziye mi yapıldığı kitabeden anlaşılamamaktadır. Kitabenin verdiği bir diğer önemli bilgi, kilisenin "Sinososlular Cemaati" tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.

Bilindiği gibi, 19.yüzyılda, batıdaki, Bursa, İzmir, İstanbul gibi ticaret merkezlerine benzer şekilde Kappadokia'da da Mustafapaşa bir ticaret merkezi konumuna gelmişti (Augustinos 1997).

18.yüzyıldan itibaren, Kapadokya'daki, Mustafapaşa, Güzelyurt (Gelveri) ve Derinkuyu (Malakopia), iyi örgütlenebilen ilk Hristiyan kasabalarıdır. Kendi oylarıyla seçilen "Kasaba İhtiyarlar Meclisi" tarafından yönetilen, idari açıdan Ürgüp Kaymakamlığı ve Konya Valiliğine; dini açıdan ise Kayseri Metropolitliğine bağlı Mustafapaşa'da, 1890'lı yıllarda 4500 Ortodoks Rum'a karşılık 600 Müslüman Türk (sadece erkekler) yaşıyordu. Nüfustaki bu farklılık, Rumlar'ın 'yöneten kesim' olması sonucunu doğurmuştu. Bu dönem Mustafapaşa'sında, Rumlar arasında "Kırallık onlarda ama kudret bizde" sözü bir deyim haline dönüşmüştü (Stamatopoulos 1895: 41).

Kültürlerinin korunarak gelişmesine de büyük önem veren Mustafapaşalılar, 1821 yılında, Havıyarcı Esnaflar Birliği Başkanı Hacı Polikarp'ın önderliğinde bir okul kurmuşlardı. 1850'lerde, kasabanın merkezinde küçük bir han ziyaretçileri ağırlıyorken, ticaret ilişkilerinin artması sonrasında artan talebi karşılayabilmek için 1860'larda bir otel inşa etmişler, buranın gelirinin büyük bir bölümünü ise oluşturdukları yoksullar fonuna aktarmışlardı. 1870'lerin sonunda kasabalılar bir anonim şirket kurmuşlar, yüzyılın sonlarında içinde mağazalar ve bir eczane bulunan ikinci bir han inşa ederek gelirlerini kasabadaki okullara aktarmışlardı. Bu dönemde yerleşimde kızlar ve erkekler için ayrı okulların bulunduğunu, eğitici kadrosunda bayan öğretmenlerin de yer aldığı bu okullarda Yunan Tarihi, Yunanca, matematik gibi dersler okutuluyordu. Çevredeki köy ve kasabalardan farklı olarak Mustafapaşa Rumları, Türkçe değil Rumca konuşurlar, çünkü bir ayakları İstanbul'dadır ve okullarında Atina ve İstanbul'dan gelen öğretmenler ders verirler. Kızların eğitim haklarının gündeme gelmesinden sonra 1872'de, kızlar kendi okul binalarına taşınmışlardır. Okulun kendi tiyatro salonunda öğrenciler halka açık gösteriler sunarlar. Ayrıca, okulun 1500 kitaplık kütüphanesinde Ortaçağ'dan kalma değerli elyazmaları mevcuttur.

Böylece, 19. yüzyılda Mustafapaşalıların ticaret yoluyla zenginleştikleri ve kasabalarını yeni ve büyük mimari eserlerle 'güzelleştirdikleri' anlaşılabilmektedir.

Kappadokia bölgesinde, Osmanlı döneminde inşa edilen kagir kiliselerin pek azında mimar veya sanatçı ismi bilinmemektedir, örneğin: Niğde, Hasaköy'deki kilisede mimar Gregor Kalfa ismi kitabede yazılıdır; buna karşın kayaya oyma kiliselerde mimar (varsa) veya kalfa isimleri bilinmemektedir.

Son bir söz olarak, 19. yüzyılda Anadolu'nun pek çok bölgesinde inşa edilen veya kayaya oyulan kiliselerin çokluğu, kagir olanlarının anıtsallığı dikkate alındığında, bu durumun hem maddi zenginleşme ile ama aynı zamanda sosyo-psikolojik nedenlerle açıklanabileceği kanısındayız.

Açıklamalar

1. 'Gayrimüslim' deyiimi genel olarak "Müslüman olmayan" demektir, "Gayr-i Müslim" şeklinde de yazılabilmektedir ve 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra benimsenen bir tanımlamadır bk. Ercan 2001: XXI. Tanzimat öncesi kullanılan 'cemaat' deyiimi ve anlamı için bkz Güler 1995: Anagnostopolu 1999.
2. Bu vesile ile, çalışmalarımı destekleyen Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi, Türkiye Bilimsel ve Teknoloji Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) ve çalışma izinlerini veren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'na teşekkürü borç bilirim. Kayseri dışındaki eserler için bk.: (Pekak 1993), (Pekak 1994), (Pekak 1996), (Pekak 1997), (Pekak 1998a), (Pekak 1998b), (Pekak 1998c), (Pekak vd. 1999), (Pekak 2001), (Pekak vd. 2004), (Pekak 2005).

3. Şehrin en eski adı olan Byzantion, ve daha sonraki adları için bk. Müller-Wiener 1977: 16-19.
4. Roma imparatoru Büyük Konstantin'in Konstantinopolis'i imparatorluğun ikinci (secundo) veya yeni (nova) başkenti olarak kurmaya karar verdiği 324; şehrin törenlerle açıldığı 330; imparatorluğun Doğu- ve Batı olarak ikiye ayrıldığı 395 veya Batı Roma imparatorluğunun yıkıldığı 476 yılları, Bizans'ın başlangıç tarihi olarak önerilmektedir.
5. Bk. şehrin Türkler tarafından alındığına bizzat şahit olan bir Bizanslı yazar olan Yeorgios Francis, 1992: 105-106 fethi ayrıntıyla anlatmaktadır. Ayrıca bk. Dukas1956, :192-197.
6. Ercan 1983: 1125'te, Ehl-i Kitap, kendilerine Tanrı tarafından kitap gönderilmiş olanlar demektir, oysa Mecusi ve Sabiilerin kitapları yoktur. Mecusi kitabı Zerdüş'tün söylediklerinden kaleme alınmış bir kitaptır. Sabiiler veya 'Harran Sabiileri' olarak adlandırılanlar için bk. Ercan 2001: 75.
7. Metinde geçen 'cemaat kilisesi'nden, genellikle yerleşimlerin dışında yer alan ve kendi işleyiş nizannemeleri (Typikon) bulunan manastır kiliselerinden farklı; daha çok yerleşimlerde bulunan ve halkın ibadetine açık kiliseler kastedilmiştir, terimin Almanca karşılığı 'Pfarrkirche, İngilizcesi 'parish church 've Fransızcası 'église paroissiale' dir.
8. Yazar, metnini 1984 yılının Eylül ve Ekim aylarında, Patmos ile Selanik'te Yunanca olarak kaleme almış, Amy Mims tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.
9. Yerleşimdeki en önemli yapılardan biri olduğuna inandığımız Aziz Basileios Manastırı bir başka yazımızda ele alınacaktır.
10. Çeviri: Pınar Serdar.
11. Çeviri: Pınar Serdar.
12. Bizans dönemi kayaya oyma kiliselerin planları ile ilgili tipoloji önerisi için bk. Ötügen1987: 17-26. Kayaya oyma kiliseler ile kagir kiliseler arasındaki temel fark, ilkinin 'eksiltilecek' tani kaya kütesinden parçalar alınarak oluşturulması, ikincisinde ise 'eklenerek', yani yapı malzemesinin (taş, tuğla; harç) üst üste istiflenmesi ile oluşturulmasıdır. Her iki teknikte inşa edilen kiliseler plan şemaları açısından değil ama özellikle büyüklükleri açısından farklar göstermektedirler; kayaya oyma kiliselerin büyük çoğunluğu küçük boyutludur.
13. Planda 'A' ve 'B' harfleriyle işaretlenen bölümler, kiliselerde halkın ibadet etmesi için ayrılan ve Naos olarak adlandırılan mekanlardır. 'A'nın doğusundaki yarı yuvarlak planlı bölüm kutsal mekan olarak tanımlanabilecek vesadecce din adamlarına ayrılmış apsis'tir. 'C' olarak adlandırılan mekan ise, yapıya sonradan dahil edildiğini düşündüğümüz, 'paraklesion' olarak adlandırılan ve farkı işlevlerde kullanılan bir bölümdür.
14. Bu konularda ayrıntılı bilgi ve geniş kaynakça için bk. Bozkurt 1996; McCarthy 1998; Ercan 2001. Ayrıca, gayrimüslimlerin hangi yollarla zenginleştiği konusunda bk. Pekak 1997.
15. Çeviriyi yapan Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi görevlilerine teşekkür ederim.

Kaynaklar

- Anagnostopulu, Athanasia (1999). "Tazimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi. Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim". *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*. Ed. P. Stathis. Çev. F. ve S. Benlisoy. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Αρχηγλ, Σ. Ι. (1899). Η Σινασος. ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ. Αρχιηελαος, Ιοαννεσ Σαραντιδο υ (1989). *Ηε Σινασος*. Εν Αττηεναισ.
- Arı, Kemal (1995). *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923- 1925)*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Augustinos, Gerasimos (1997). *Küçük Asya Rumları*. Çev. D. Evcı. Ankara: Ayraç Yay.
- Bağış, A. İhsan (1983). *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler Kapitülasyonlar - Avrupa Tüccarları Beratlı Tüccarlar - Hayriye Tüccarları (1750 - 1839)*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Ballian, A., N. Panteleoki ve Petropoulos, I. (1994). *Cappadocia. Travels in the Christian East*. Athens: Adam Editions.
- Balta, Evangelia (Ed.) (2007). *Sinasos. Mübadeleden Önce Bir Kapadokya Kasabası Resimler ve Anlatılar*. Çev. A. Çokona. İstanbul: Bir Zamanlar Yay.
- Benlisoy, Foti (2001). "Türkiyadan Kaldırdılar Bizleri/Kan Ağlıyor Hepimizin Gözleri". *Toplumsal Tarih* 150: 48-51.
- Bozkurt, Gülnihal (1989). *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839- 1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Braude, Benjamin ve Bernard Lewis (1982). *Christians and Jews in the Ottoman Empire 2*. New York: Holmes & Meier Publishers Inc.
- Coşkuner, Buket (2003). "Az Dokunulmuş Sinasos". *Popüler Tarih Dergisi* 36: 32- 37.
- Dukas (1956). *Bizans Tarihi*. Çev. V. L. Mirmiroğlu. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Ercan, Yavuz (1983). "Türkiye'de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayr-ı Müslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu". *Belleten* XLII: 1119-1149.
- _____ (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler. Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*. Ankara: Turhan Kitabevi Yay.
- Ergin, Osman (1937). *Türk Tarihinde Evkaf, Belediye ve Patrikhaneler*. İstanbul: Türkiye Basımevi.
- Erim, Nihat (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*. Cilt 1. (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay.
- Güler, Ali (1997). *Osmanlıdan Cumhuriyete Azınlıklar*. İstanbul: Turan Yay.
- Hild, Friedrich ve Marcell Restle (1981). *Kappadokien: Tabula Imperii Byzantini I-II*. Wien: Verlag des Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

- Hirschon, Renee (2005). *Ege'yi Geçerken*. Çev.M. Pekin ve E. Altınay. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- İlbar, Zafer ve Belkıs Temren (2003). *Kültürel Boyutuyla Mustafapaşa (Sinassos)*. Ankara: Tüksev Yay.
- İnalçık, Halil (1970). "The Foundations of Ottoman Economic-Social System in Cities". *Studia Balcanica* 3: 17- 24.
- Karaca, Zafer (1995). *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Karal, E. Ziya (1983). *Osmanlı Tarihi V*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, Kemal (1975). "The Background of Ottoman Concept of City and Urbanity". *Structure et développement culturel des villes Sud-Est Européennes et Adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles*: 323-340. Bucharest: Association Internationale d'études du Sud-Est Européen.
- Küçük, Cevdet (1985). "Osmanlılar'da Millet Sistemi ve Tanzimat". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 4: 1007-1024.
- McCarthy, Justin (1983). *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*. NewYork and London: NewYork University Press.
- Müller-Wiener Wolfgang (1977). *Bildlexikon zur Topographie İstanbuls*. Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
- Ortaylı, İlber (1985). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet". Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 4: 996-1016
- Ötügen, Yıldız (1987). *Göreme*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Özbay, Aslı (2005). *Mustafapaşa-Sinassos Mevcut Durum Raporu Ve Acil Eylem Planı*. Ankara: Epik Grafik
- Özbek, Yıldırım (2005). *Mustafapaşa (Sinassos) Evlerinde Duvar Resimleri*. Kayseri: Grup Matbaacılık.
- Papadopoulos, H. Theodore (1952). *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People Under Turkish Domination*. Brussels: Variorum.
- Pekak, M. Sacit (1993). "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans / Post-Bizans Dönemi Eserleri 1". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10(2): 123- 160.
- _____ (1994). "Güzelyurt'ta (Gelveri) Bulunan Bizans /Post Bizans Dönemi Eserleri 2". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11: 177- 216.
- _____ (1997). "18-19. Yüzyıllarda Anadolu'da Yaşayan Gayrimüslimlerin imar Faaliyetleri ve Foça'daki Post- Bizans Kiliseleri". *Geçmişten Günümüze Foça Uluslararası Sempozyum*. 23- 25 Ağustos 1996. 75 -90.
- _____ (1998a). "Kapadokya'da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi 1: Nevşehir ve Çevresi". *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü. XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*: 1- 43.

- _____ (1998b). “Kapadokya’da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi-I- Nevşehir ve Çevresi (1)”, *Arkeoloji ve Sanat* 83: 12- 21.
- _____ (1998c). “Kappadokya’da Post-Bizans Dönemi Dini Mimarisi-I- Nevşehir ve Çevresi (2)”. *Arkeoloji ve Sanat* 84: 23- 33.
- _____ (1999). “18. 19. Yüzyıllarda Niğde ve Çevresinde Hristiyan Dini Mimarisi”. *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. C. 1. 25- 29 Mayıs 1998. 25- 48.
- _____ (2001). “Aksaray Çevresi Osmanlı Dönemi Hristiyan Kiliseleri”. *Kültür Bakanlığı Anıtlar Müzeler Genel Müdürlüğü XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. C. 1. 22-26 Mayıs 2000. 61-74.
- _____ (2005). “Christian Art of Cappadocia from the Middle Ages to the 20th Century”. Ed. S. Güvenç. *Common Cultural Heritage. Developing Local Awareness Concerning the architectural Heritage Left from the Exchange of Populations in Turkey and Greece*. 18- 24 Eylül 2004. 29-34.
- _____ (2008). “Mustafapaşa (Sinassos) ve Aziz Nikolaos Manasın”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 25:199-217.
- Pekak, M. Sacit, Filiz Yenişehirlioğlu ve Ali Cengizkan (2004). Türkiye ve Yunanistan’da Lozan Mübadelesinin Mimari Mirası”. Haz.O.İ. Ertekin. *Mimarlar Derneği 1927 Dönem Etkinlikleri 2002- 2004*. 19 Kasım 2003. 231-253.
- Pekak, M. Sacit ve Suavi Aydın (1999). “Selçuk ve Çevresinde Osmanlı İdaresindeki Gayrimüslim Tebaanın İmar Faliyetleri”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2): 125- 155.
- Pekin, Müfide ve Çimen Turan (2002). *Mübadele Bibliyografyası*. İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı.
- Pekin, Müfide (2005). *Yeniden Kurulan Yaşamlar, 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Pimenides, F. (1985). *Sinassos*. Çev.E. Malçok. London.
- Rizous, S. (1856). *Cappadocia*. Konstantinopel.
- Ramsay, William (1915- 16). “The Intermixture of Races in Asia Minor; Some of Its Causes and Effects”. *Proceedings of the Britishch Academy* 7: 359-422.
- Ramsay, William (1962). *The Historical Geography of Turkey of Asia Minor*. Amsterdam: Hakkert.
- Rodley, Lyn (1985). “Bizans Kaya Kiliseleri ve Kapadokya Manastırları”. Çev. E. Malçok. *Kapadokya’daki Sinassos*. London: National Trust for Greece.
- Rott, Hans (1908). *Kleinasiatische Denkmaler aus Psidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: Dieterich’sche Verlagbuchhhandlung Theodor Weicher.
- Sheperd, S. R. (1986). *Sinassos in Cappadocia*. En Athenais: Ekdoseis Agra.
- Sözen, Metin (Ed.) (1999). *Kapadokya*. İstanbul: Ayhan Şahenk Vakfı.
- Şahin, Süreyya (1980). *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yay.

- Şakiroğlu, Mahmut (1983). "Fatih Sultan Mehmed'in Galatalılara Verdiği Fermanın Türkçe Metinleri". *Ankara Üniversitesi D.T.C. Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* XIV: 211- 224.
- Τακαδοπολογ, Λ. (1982). *Η Συνασσοσ Που Εσβυσε*. ΑΘηνα.
- Tanör, B. (1985). "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. C. 4. 1137-1150*.
- Tekindağ, Şebabetin (1967). "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 1: 52-55.
- Türkmen, K. Tahir (1999). *Bilinmeyen Kapadokya'dan Bir Kesit: Ürgüp*. Ankara: Ürün Yay.
- Ubcini, M.A (1973). *Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire* .Trans. Lady Easthope, New York.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1983). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Vryonis, Speros Jr. (1968-1970). "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms". *Dumbarton Oaks Papers* 23- 24: 253-308.
- Vryonis, Speros Jr. (1971). *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley: ??
- Yeorgios Francis (1992). *Şehir Düştü*. Çev. Kriton Dinçmen. İstanbul: Scala Yay.
- Yerasimos, Stefanos (1980). *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizans'tan 1971'e*. İstanbul: Gözlem Yay.
- Yıldırım, Zeynep Özlem (2004). *Sinasos Yöresel Mimarisi ve 19. yy. Batılılaşma Etkilerinin Konut Mimarisine Etkileri*. Yüksek lisans tezi. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

Construction Activities of the Non-Muslim Population of the Otoman Empire and Mustafapaşa (Sinassos)

M. Sacit Pekak*

Abstract: The politico-economic and political circumstances of the non-Muslim population of the Ottoman Empire following Sultan Mehmet II's conquest of Istanbul in 1453 have always been a major topic of research. During the early periods of the Ottoman Empire, non-Muslims were granted certain rights, but they were also banned from certain activities such as building new churches. At the end of the 18th and throughout the 19th centuries, the changing world order allowed non-Muslims to be granted new rights of a wider variety. During this period the Greek Orthodox community, which became powerful economically, built new religious structures almost everywhere around the Anatolian region. There are very few scientific studies carried out on these structures. Following the Lausanne Treaty in 1923 most of this Greek population had to emigrate to Greece, and today many of these religious structures remain abandoned.

"Sinassos", as it was called in the 19th century, is today a small town named "Mustafapaşa" in the Ürgüp district. Many 19th century churches can be found in the town and its surroundings. This essay introduces two of these churches (the Sinassos Monastery and the Ioannes Theologos Church) and summarizes the circumstances of the non-Muslim citizens living under Ottoman rule.

Key Words: Ottoman Empire, non-Muslims, Mustafapaşa (Sinassos), Sinassos Monastery, Ioannes Theologos Church.

* Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of the History of Art / ANKARA
sacit@hacettepe.edu.tr

Мероприятия по благоустройству немусульманских граждан и Мустафапаша (Синасос) в период правления Османской империи

М. Sacit Пекан *

Резюме: После завоевания Фатих Султан Мехметом Стамбула в 1453 году, экономическое и политическое положение немусульманских граждан, живущих в Османской империи, стало предметом многих научных исследований. В первоначальный период османской империи за немусульманами признавали некоторые права, но вместе с этим были в некоторых областях были введены запреты, как например на построение новой церкви. С изменением миропорядка в конце 18-начале 19-го века были введены новые и более широкие права для немусульманских граждан. В это время окрепли, особенно с экономической стороны, греческие ортодоксы почти в каждой части Анатолии построили большое количество новых культовых сооружений. Количество научных исследований об этой деятельности весьма незначительно. Вместе с вынужденной миграцией многих греков в Грецию согласно Лозаннскому договору 1923 года большинство религиозных построек были брошены. Мустафапаша, относящийся на сегодняшний день в Ургюпу, в 19 веке назывался Синасос. В этом поселении и непосредственной близости имеется много церквей, построенных в 19-ом веке. Статья знакомит с двумя из этих церквей (монастырь Синасос и церковь Иоанесса Телогоса), во введении обобщено положение немусульманских граждан под управлением Османской империи.

Ключевые Слова: Османская империя, немусульмане, Мустафапаша (Синасос), монастырь Синасос, церковь Иоанесса Теологоса.

* Университет Хажеттепе, факультет литературы, кафедра истории искусства / Анкара
sacit@hacettepe.edu.tr

Azerbaycan ve Orta Asya'da Değişim Sürecinde Ortaya Çıkan Turancı Siyasal Hareketler (1989-2007)

Fahri Türk*

Özet: Orta Asya ve Azerbaycan'da değişim sürecinde birçok siyasal parti ve halk cephesi hareketi ortaya çıkmıştır. Siyasal yelpazedeki bu çeşitlilik içinde ortaya çıkan demokratik partiler arasında İslamcı ve Turancı düşünceye programlarında yer veren partiler olmuştur. Bu partiler özellikle Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni Turancılığı (Pantürkizmi) savunan partilerin ve oluşumların bu ülkelerde daha 20. yüzyılın başlarında siyasal hayatta yerlerini almaya başlamalarıdır. Örneğin Müsavat (Azerbaycan) ve Milli Hürriyet Partisi Alaş (Kazakistan) söz konusu dönemde ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele etmiştir. 1989 ila 1994 yılları arasında Azerbaycan'da Müsavat, Bozkurt ve Turan partileri, Kazakistan'da Azat Yurttaş Hareketi, Alaş ve Kazakistan Cumhuriyet Partisi ve Özbekistan'da Birlik, Erk ve Vatan Terakki partileri ile Türkistan Halk Hareketi ve Türkistan İslam Halk Hareketi gibi siyasal örgütler ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Turancı Partiler, Bozkurt, Turan, Alaş, Kazakistan Cumhuriyet Partisi, Birlik, Erk.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde (SSCB) Mihail Gorbaçov döneminde Glasnost (Açıklık) ve Perestroyka (Yeniden Yapılanma) adıyla başlatılan liberal politikalar kısa zamanda birliği oluşturan diğer ülkelerde de yansımalarını bulmuştur. İşte bu dönemde 1980'li yılların sonlarından başlayarak Azerbaycan ve Orta Asya'da çeşitli partiler ve halk cephesi hareketleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu siyasal partiler ve oluşumlar ilk başlarda çok geniş bir yelpaze oluşturmaktaydı. Bir yandan kendi ülkelerinin bağımsızlığını ve milli devlet yapısını güçlendirmeyi amaçlayan milli demokratik partiler yer alırken, diğer yandan da çeşitli etnik grupların kendi hak ve hukuklarını korumak için oluşturdukları parti ve kültürel oluşumlar teşekkül etmiştir. Milli demokratik partiler arasında ise hem İslamcı hem de Türkistan ve Turan birliğini savunan partiler ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan Azerbaycan ve Orta Asya'da değişim sürecinde ortaya çıkan Turancı partiler bütün ülkelerde ortaya çıkmamıştır. Turancı partilerin kurulduğu ülkelerde ise partilerin gelişimi birbirinden farklı

*Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü / EDİRNE
ftuerk@web.de

bir seyir takip etmiştir. Örneğin Azerbaycan'da Müsavat Partisi (MP) bir şekilde sisteme dahil edilmiş iken, Özbekistan'da Birlik ve Erk partileri siyasetten men edilerek liderleri yurtdışına sürgüne gitmeye mecbur bırakılmışlardır. Öte yandan Kazakistan'da Alaş Partisi'ne (Alaş) yasal olarak kuruluş izni dahi verilmemiştir. Turancılığa programlarında yer veren partiler esas itibarıyla Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da ortaya çıkmıştır. Bunun nedeni bu ülkelerde Turancılığı savunan partilerin ve oluşumların daha 20. yüzyıl başlarında ortaya çıkmasıdır. Örneğin MP (Azerbaycan) ve Alaş (Kazakistan) söz konusu dönemde ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir. Özbekistan Orta Asya tarihinde önemli bir rol oynamış ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de Türkistan bağımsızlık mücadelesine öncülük etmiştir. Bu yüzden Özbekistan'da Türkistan birliği fikri diğer Orta Asya ülkelerine (Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan) nazaran daha önce ortaya çıkmıştır. Bu durum değişim sürecinde Özbekistan'da birçok Turancı partinin kurulmasına neden olmuştur. Lakin SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan ve Orta Asya devletleri ve Türk birliğini savunan bu partilerin Özbekistan ve Kazakistan'da siyaset yapmaları yasaklanmıştır. Bu durum söz konusu partilerin kısmen yeraltına inmelerine neden olmuştur. Sayılan bu nedenlerden dolayı bu çalışmada Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'da kurulan ve parti programlarında Orta Asya birliği ve Pantürkizm'e (Turancılığa) yer veren partileri analiz edecektir. Buna örnek verilecek olursa, Özbekistan'da Vatan Terakki Partisi (VTP) İslam Kerimov rejimine yakın dursa da programında Orta Asya veya Türkistan birliğinin oluşturulmasına yer verdiği için dolayı Turancı partiler kapsamında incelenecektir. Adında İslam ibaresi bulunmasına rağmen "Türkistan İslam Halk Hareketi"ne bu çalışma çerçevesinde yer verilmesinin nedeni partinin kendisine Panislamizm'i ve Turancılığı rehber edinmesidir. Bu çalışma kapsamında Türkmenistan ve Kırgızistan'ın ele alınmamasının nedeni bu ülkelerde Turancı partilerin kurulmamış olmasıdır. Tacikistan'da Orta Asya'nın Türk kimliğine itiraz eden ve özellikle Farsça konuşan İran ve Afganistan gibi ülkelerle işbirliğine gidilmesi gerektiğini savunan Rastokez (Yeniden Doğuş) Halk Hareketi gibi partiler bulunmaktadır. Söz konusu bu siyasal hareketler etnik ve dilsel nedenlerden dolayı Türkistan birliği fikrine sıcak bakmadıkları için Tacikistan'da değişim sürecinde Türk birliği fikrini savunan partiler kurulamamıştır. Bu yüzden Tacikistan bu çalışmanın kapsamı içinde yer almamaktadır.

Bu çalışmada ilkin Orta Asya, Türkistan ve Turan kavramlarının anlamları açıklanarak kavramsal çerçeveye netlik kazandırılacaktır. Daha sonra bu temelde Azerbaycan ve Orta Asya'da ortaya çıkan Turancı siyasal hareketlerin tarihsel arka planı hakkında kısa bir bilgi verilecektir. Orta Asya ülkelerinin siyasal rejimlerinin ana hatlarıyla ortaya konması, bu ülkelerde kurulan Turancı partilerin ve milli demokratik muhalefet partilerinin neden başarısız

olduklarının daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir. Bir sonraki aşamada ise sırasıyla Azerbaycan (MP, Bozkurt ve Turan partileri), Kazakistan (Alaş, Azat Yurttaş Hareketi ve Kazakistan Cumhuriyet Partisi) ve Özbekistan'da (Birlik, Erk, VTP, Türkistan Halk Hareketi ve Türkistan İslam Halk Hareketi) ortaya çıkan Turancı partiler analiz edilecektir.

Orta Asya, Türkistan ve Turan Kavramları

Günümüzde dar anlamda eski SSCB cumhuriyetleri; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı kapsayan Orta Asya (Zentralasien (Alm.), Central Asia (ing), Asie Centrale (Fr.), Zentralnaya Aziya (Rus.) kavramı tarihsel süreç içinde farklı kültürlerde farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu çalışmada Orta Asya kavramı yukarıdaki beş ülkeyi ve Azerbaycan'ı kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Günümüzde Türkiye Türkçesi'nde dar anlamda Orta Asya'yı tarif etmek için yaygın olarak "Orta Asya Cumhuriyetleri" veya "Türki Cumhuriyetler" gibi sıfatlar kullanılmaktadır. Esasında bu iki kavram yanlış olarak kullanılmaktadır. Söz konusu devletleri nitelendirmek için "Türkistan Cumhuriyetleri" tabirini kullanmak daha uygundur (Andican 1996: 396). Orta Asya geniş anlamda söz konusu beş ülkeye ilaveten Otonom Sincan Uygur Bölgesi (Çin), Moğolistan ve Afganistan'ı da kapsamaktadır. Orta Asya 19. yüzyılın sonlarında Batı Türkistan (Rus hakimiyetinde) ve Doğu Türkistan (Çin hakimiyetinde) ayrımına tabi tutulmuştur. Türkistan kavramı Türkçe kaynaklarda yukarıda anılan beş Orta Asya devletinin günümüzdeki toprakları, Kuzey Afganistan ve Doğu Türkistan bölgesini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Rusça kaynaklarda ise Orta Asya denilen bölge tarihsel nedenlerden dolayı daha özel bir ayrıma tabi tutularak Merkezi Asya (Zentralnaya Aziya) ve Orta Asya (Srednyaya Aziya) diye adlandırılmıştır. Birincisi Orta Asya'yı geniş anlamda ve genellikle Sovyet toprakları haricindeki Orta Asya devletlerini tarif etmek için kullanırken ikincisi, dar anlamda SSCB'nin Kazakistan hariç dört cumhuriyetini (Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan) kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bu bölgeye Batı literatüründe Sovyet Orta Asya'sı (Soviet Central Asia) adı verilmiştir (Stadelbauer 2007: 9-29, Stadelbauer 2003: 58-63).

Türkistan kelimesi Güney Kazakistan'da bulunan Türkistan (Yesi) şehrinin adından gelmektedir. Türkistan kavramı 1867'den itibaren Rusya'nın Orta Asya'da ele geçirdiği toprakları ifade etmek için kullanılmaya başlamıştır. Aynı kavrama 1885 yılından sonra da Hazar Denizi ile Tanrı Dağları arasındaki bölgeyi tanımlayıcı bir anlam yüklenmiştir. Doğu ve Batı Türkistan ayrımını ilk kez ünlü Çek coğrafyacı Fritz Machatschek yapmıştır. Bu kavramlardan ilki Sincan Uygur Bölgesi'ni ikincisi ise Rusya Türkistan'ını belirtmek için kullanılmıştır. Bu ayrım 19. yüzyılda İngiliz araştırmacılarına kadar geri

gitmektedir. 19. yüzyıldan önceleri ise Türkistan, merkezi Buhara olan Büyük Buhara ve merkezi Kaşgar olan Küçük Buhara olarak adlandırılmaktaydı. Doğal olarak bu ayırım o zamanın güç dengesini yansıtmaktaydı. Rus Harbiye Nazırı Suchosanet 1857’de yaptığı yazışmalarda dahi Kaşgar’ı Türkistan ve buranın Müslüman ahalisini de Türkistanlılar olarak nitelendirmiştir. Fakat Machatschek Afganistan ve İran Türkistan’ından bahsetmemektedir. Esasında Afganistan ve İran Türkistan’ı Rusya ve Çin Türkistan’ı ile birlikte jeopolitik anlamda Türkistan’ı oluşturmaktadır. Buhara ve Hive hanlıklarının kuruluşundan sonra yani 1500’lü yıllardan itibaren Türkistan kavramını Afganistan’ın Herat Bölgesi’ni belirtmek için kullanılmaya başlamıştır. Musketov’un Türkistan kelimesini etnografik düşüncelerle salt coğrafyayı esas alarak Tanrı Dağları, Hazar Havzası, İran Platosu ve Buz Denizi arasındaki bölgeyi kapsayacak şekilde kullanması literatürde pek taraftar bulmamıştır. Bolşevikler Türklerin ülkesi anlamına gelen Türkistan tabirinin yerli halk arasında 1919’da olduğu gibi bölgede muhtariyet düşüncesini canlandırma ihtimalinden korktuklarından Türkistan kelimesini kullanmaktan özellikle kaçınmışlardır. Yani Orta Asya kavramı Türkistan kavramına göre SSCB’nin politik amaçlarına daha uygun düşmüştür. Bartold’a göre, Rusya’nın Türkistan kelimesini resmi yazışmalarda kullanmaktan özenle kaçınmasının nedeni etnografiktir. Jeopolitik Türkistan kavramı, Afganistan’da Hindukuş Dağları’nın kuzeyinden Tanrı Dağları’na kadar olan bölge ve İskender Dağları’ndan Balkaş Gölü’ne ve Hazar Denizi’nin güneyinden geçerek Gobi Çölü’ne kadar olan alanı içine almaktadır. Jeopolitik Türkistan günümüzde aşağıdaki bölgeleri kapsamaktadır: İran Türkistan’ı (Gorgan ve Horasan) Afganistan Türkistan’ı (Hindukuş Dağları’nın kuzeyindeki iller ve Herat Bölgesi), Çin Türkistan’ı (Sincan Otonom Bölgesi) ve Batı Türkistan (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan) (Olzscha ve Cleinov 1942: 8-11).

“Turan” kavramı İran menşelidir. İran’ın kuzeyinde Türklerin yaşadıkları yerleri tarif etmek için kullanılmıştır. Daha geniş anlamda Turan, İran’ın kuzeydoğusundan Çin içlerine kadar uzanan coğrafyanın büyük bir bölümünü kapsayan bölgedir. Turan kavramı Macarlar tarafından 1893’ten itibaren kendi köklerini ve eski anavatanlarını tanımlamak için kullanılmaya başlamıştır. Daha sonraları Paikert adlı bilgin bütün Turan halklarının birleşmesini gündeme getirmiştir. Paikert’in tanımına göre, bu halklar arasında Macarlar, Finler, Bulgarlar, Türkler, Tatarlar, Kafkasya ve Sibiry Türkleri, Tibetliler, Himalaya halkları, Tamiller, Mançuryalılar, Çinliler, Koreliler ve Japonlar yer almaktadır. Diğer yandan bu tanıma çok geniş bulan Arminus Vambery bütün Türklerin Osmanlı tacı etrafında bir araya getirilebileceğini söylemiştir (Hentig 1942: 185-188). Ziya Gökalp’e göre ise Turan, bütün Türkleri bir araya toplayan ülküsel vatanın ortak adıdır. Gökalp Türklerin oturduğu ve

Türkçenin konuşulduğu bütün ülkeleri Turan olarak nitelemektedir (Gökalp 1997: 63). Rusya'daki Türklerin sırasıyla bağımsızlıklarını elde etmesi, kendi bağımsız devletlerini kurmaları ve komşularıyla ortak bir devlet birliği meydana getirmeleri Gökalp'e göre Turan devletinin kurulmasını sağlayacak aşamalıdır (Tunaya 2000: 390-93). Batı dillerinde Turan kavramıyla eş anlamlı olarak Pantürkizm ve Panturanizm kelimeleri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada Turan ve Pantürkizm kavramları birbiriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Orta Asya'da Turancı Partilerin Tarihsel Arka Planı

Türk birliğini savunan ilk parti 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da kurulmuştur. Azerbaycan'ın siyasal hayatında önemli rol oynamış olan MP 1911 yılında Mehmet Emin Resulzade tarafından kurulmuştur. MP'nin tam künyesi Türk Federal Müsavat Halk Partisi'dir. Partinin ilk bildirisinde İslam birliği düşüncesi daha ağır basmaktaydı. Yani Türklük ile Müslümanlık henüz birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamıştı. MP'nin hedefi bir yandan tüm Müslüman ülkelerin bağımsızlıklarını korumalarına yardımcı olmak diğer yandan da hali hazırda bağımsızlığını kazanamamış Müslüman devletlerin bağımsızlıklarını sağlamalarına yardımcı olmaktır (Gendilov 1995: 69). MP'nin 1917'de yapılan Birinci Kongresi'nde bir millet meydana getirmek için yalnız din birliğinin yetmeyeceği bunun yanında ortak dil, adet ve edebiyatında gerekli olduğu kabul edilmiştir. Böylece bütün Türklerin bir millet olduğu onaylanmış oluyordu. Bu durumda MP'de ümmetçilik devri kapanmış, Türk milliyetçiliği devri başlamıştır (Bala 1938: 73). Ancak bu parti kadroları daha sonraları M. Emin Resulzade liderliğinde bağımsız Azerbaycan ve Türk birliği düşüncesini savunmaya başlamışlar ve 1918'de kısa ömürlü olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuşlardır. MP kendisine uzak hedef olarak bütün dünya Türklerinin birleşmesini koymuştur. Bu düşünce partinin 1919'da Bakü'de yapılan İkinci Kurultayı'nda aşağıdaki şekilde dile getirilmiştir: “ Bugünkü hali ile dağınık bulunan geniş Türk dünyasının bir gün birlik ve beraberlik içerisinde büyük Türk dünyasını oluşturacağına inanıyoruz. Bu imanla gittiğimiz emel yolunun baş hedefi gayemizin düşünceden gerçeğe dönüştürülmesidir.” (Toker 1992: 41-42).

Orta Asya'da Türk birliği düşüncesini savunan ikinci parti 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Kazakistan'da kurulmuştur. 21 ila 26 Temmuz 1917 tarihleri arasında yapılan Birinci Genel Kazak Kurultayı'nda Alaş adında siyasal bir partinin kurulmasına karar verilmiştir. Kurultayda Alaş hakkında aşağıdaki görüşler dile getirilmiştir: “Kazak halkının kendi siyasal partisinin kurulması gerekli görülmüştür. Kurultay bu partinin programını yapma görevini Umumi Rusya Müslümanları Kurultayı'na seçilen Kazak delegelere vermiş bulunmaktadır. Parti programına göre, Rusya'da demokratik, federatif ve parlamenter

bir cumhuriyetin kurulmasını istemek temel ilke olarak ortaya konmalıdır.” (Kesici 2003: 174). Parti yöneticileri arasında Alihan Bökeyhan ve Ahmet Baytursun, Mir Yakup Dulat, Eldes Omaroğlu, Esengali Turmuhammedoğlu, Abdülhamit Cündibayoğlu ve Azimbek Birimcanoğlu gibi milli liderler bulunuyordu. İleri gelen Kazak aydınlarının da katıldığı parti Rus idaresi tarafından ezilen Kazakların kurtarılması amacıyla yola çıkmıştı. 1917 yılının sonlarına doğru Alaş’a muhalif olan Üş Cüz adında sosyalist bir parti kurulmuştur. Bu parti sosyalist olmasına rağmen İslam birliği ve Turancı eğilimleri de bünyesinde barındırmaktaydı. Bu nedenden dolayı Üş Cüz Partisi başlangıçta Rusya karşıtı bir tutum sergilemiştir. Ancak 1918 Ocak ayından itibaren tutum değiştirerek Kazakistan’da Sovyet idaresinin yerleşmesi için çalışmaya başlamıştır (Kesici 2003:174-76).

Alaş’ın programına bakıldığında partinin Turancı politikalar izlediğine dair bir işaret bulunmamaktadır. Esasında Alaş daha çok milliyetçi doğrultuda Kazak otonomisi ve ulusal birliğini sağlamak için uğraş vermiştir. Zaten 5 ila 13 Aralık 1917’de Orenburg’ta yapılan İkinci Kazak Genel Kurultayı’nda da Alaş Orda Milli Otonomi Hükümeti kurulmuştur. Bir süre sonra Bolşeviklerin Kazakistan topraklarını işgal etmesi üzerine 5 Mart 1920 tarihinde Alaş-Orda Milli Kazak Hükümeti tarihe karışmıştır. Alaş ve Alaş-Orda Hükümeti Kazaklar arasında milli bilincin gelişmesine önemli bir katkı yapmıştır (Kesici 2003: 175-84).

Burada parti olmamasına rağmen Türkistan birliğini sağlamaya çalışan Turar Rıskulov’un faaliyetlerine değinmekte fayda vardır. T. Rıskulov Orta Asya’nın Türk ve Müslüman halklarını tek bir devlet çatısı altında toplamaya çalışan bir grubun liderliğini yapmıştır. 1919’da Rusya Komünist Partisi (RKP) Müslüman Bürosu Başkanı olarak Türkistan Komünist Partisi’ne karşı mücadele etmiştir. Rıskulov başlangıçtan itibaren RKP’den bağımsız bir Müslüman örgüt meydana getirmeye çalışmıştır. Rıskulov Türkistan Komünist Partisi’nin Beşinci Bölgesel Kongresi’nde milli sorunlar üzerine bir rapor sunmuştur. Raporun maddelerine bakıldığında Türkistan birliğini amaçlayan Türkçü bir yaklaşım hemen göze çarpmaktadır. Raporda Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti’nin adının Türk Cumhuriyeti olarak değiştirilmesini öneren Rıskulov Türkistan Komünist Partisi’nin Türk Komünist Partisi olarak adlandırılması gerektiğini belirtmektedir. Bu rapora göre Türkistan ahalişi Türk olarak adlandırılmalı ve Türkçe Türkistan’ın resmi dili olmalıdır. Müslüman Türk ordusu kurma, kurulacak Türk cumhuriyetinin kendi anayasasına sahip olması ve bu devletin tam bağımsız bir askeri, ticari, mali ve dış politika izlemesi gerektiği bu raporun içerdiği diğer noktalardır (Kesici 2003: 194-96, Andican 2003: 47-53). Parçalanmadan irileşmek gerek düsturu ile hareket eden Rıskulov, Türk ve Müslüman toplulukların mikro milliyetçilik

peşine düşmesini reddetmiş ve bu doğrultuda bütün Türkistanlıların güçlerini birleştirerek bağımsız bir Türk devleti kurmaları gerektiğini söylemiştir. Riskulov Turancı bir görüşe sahip olduğu gerekçesiyle 8 Şubat 1938 tarihinde kurşuna dizilerek öldürülmüştür (Kesici 2003: 201).

Orta Asya'da Türkistan ve Turan birliğini sağlamaya yönelik faaliyetler kapsamında vurgulanması gereken bir diğer nokta ise Basmacılık Hareketi¹ olarak tarihe geçmiş olan Türkistan bağımsızlık mücadelesidir. 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nden sonra başlayan bu hareket aralıklı olarak 1934'e kadar devam etmiştir. Türkistan'ın bağımsızlığı ve Türk birliğinin sağlanması mücadelesinde Türkiye'den giden Enver Paşa ve arkadaşları da mücadele etmişlerdir (Andican 2003: 132-57, Hayıt 1997: 297-305). Daha sonraları İkinci Dünya Savaşı döneminde de Almanya'nın Kırım ve Kafkasya'yı ele geçirmesiyle birlikte Türkistan coğrafyasında Türkçü ve Turancı hareketler tekrar canlanmıştır. Almanlar Rus orduları safında kendilerine karşı savaşan Türkistanlı esir ve gönüllülerden Kafkasya ve Türkistan lejyonları adı verilen birlikler kurarak bu kişileri SSCB'ye karşı kullanmayı ve muhtemel bir Alman galibiyeti durumunda da bu kişilerden yönetici olarak yararlanmayı planlamışlardır. Bir yandan bu gelişmeler olurken diğer yandan Türkiye'de bulunan Türkçü ve Turancılar (Nuri Paşa, Cafer Seydahmet Kırimer, Müstecip Ülkusal, Hüsnü Emir Erkilet vd.) Almanya ile işbirliğine giderek savaş sonrası oluşabilecek olası bir Türkistan'a şekil vermeye çalışmışlardır (Andican 2003: 483-569, Ülkusal 1976: 7-8).

Orta Asya Siyasal Rejimlerine Genel Bakış

Siyasal değişim süreci her Orta Asya ülkesinde farklı bir gelişim çizgisi izlemiştir. Azerbaycan haricindeki diğer Orta Asya ülkeleri McFaul'un yapmış olduğu post komünist rejimler tipolojisinde eski komünist parti kadrolarının yönetime tamamen hakim oldukları diktatörlükler kategorisinde yer almaktadır. Tacikistan hariç tutulacak olursa, mevcut rejimler bu ülkelerde demokratik muhalefetle iktidarı paylaşmak istememektedir. Bu ülkelerden sadece Azerbaycan yarı demokrasiler adı altında sınıflandırılmıştır (McFaul 2002: 227). Bu tipoloji genelde post komünist ülkelerin bağımsızlıklarını kazandıkları dönemi yani değişim sürecini yansıtsa da bu durum özellikle Orta Asya ülkeleri için halen güncelliğini korumaktadır. Orta Asya'da totaliter ve otoriter rejimler birbirlerinden önemli farklılıklar göstermektedir. Kimi ülkeler (Türkmenistan) halkı yönetimden tamamen dışlarken, kimileri de (Özbekistan) mevcut otoriter rejim imajını yıkmak için halkı yanına almak istemektedir. Bu yüzden Özbekistan Gleason'un "otoriter popülizm" olarak nitelendirdiği bir yönetim anlayışı benimsemiştir (Gleason 1997: 118-28). Kısaca söylemek gerekirse, Orta Asya'da demokratikleşme sürecinin önündeki en büyük engel bölgedeki siyasal rejimlere hakim olan otoriter ve totaliter yönetim anlayışı-

dır. Demokratikleşmenin devlet mekanizmasına yayılamaması veya yayılmak istenmemesi sağlıklı bir muhalefetin gelişmesini engellemektedir (Berg ve Kreikemeyer 2006: 1-267).

Kazakistan ve Kırgızistan 1990 ila 1995 yılları arasında demokrasi ve insan hakları hususunda hassas bir politika izlemiştir. Bu konuda gösterilen özen ve dikkat Kırgızistan'ın Batılı ülkeler tarafından Orta Asya'nın "Demokrasi Adası" olarak görülmesine neden olmuştur. Ancak bu durum uzun sürmemiş siyasal sistem Kırgızistan'da başkanın yetkilerinin artırılması ile gittikçe daha otoriter ve totaliter bir hale gelmiştir. Buna karşılık Türkmenistan ve Özbekistan başlangıçtan itibaren otoriter bir şekilde yönetilmiştir. Türkmenistan'da Safarmurat Niyazov'un² mutlak hakimiyeti söz konusu iken Özbekistan'da 1993'ten itibaren otoriter bir yönetim anlayışı yerleşmeye başlamıştır. Özbek yönetimi uyguladığı otoriter tutumu istikrarsız bir bölgede istikrarı koruma gerekçesi ile temellendirmektedir. Özbekistan'da bu şartlar altında demokratik muhalefet sürgüne mahkum edilirken aşırı İslamcı muhalefet ise yeraltına inmeye zorlanmıştır.

Tacikistan'da Milli Barış Komitesi'nin 1994'te bütün siyasal parti ve oluşumların katılımıyla savaşa son vermesi ülkedeki legal muhalefet partilerinde çeşitliliği artırmıştır. Bu durum laik aydınlarla İslamcı muhalefet arasında diyalog yolunu açmış ve demokratik muhalefet partileri ile eski komünistler arasında bir denge meydana getirmiştir (Warkotsch 2006: 9-11). Bu bağlamda belirtilmesi gereken bir diğer nokta ise, bölgedeki otoriter yönetimlerin bölgesel işbirliği projelerinin akim kalmasında önemli bir rol oynadıkları hususudur. Çünkü Orta Asya ülkelerinin otoriter liderleri egemenlik haklarından verecekleri bir tavizin iktidarlarını tehlikeye düşüreceğine inanmaktadır (Allison 2007: 257).

Azerbaycan post komünist rejimler tipolojisinde yarı demokrasiler kategorisinde yer alan demokratik muhalefet ile eski komünistler arasında iktidar paylaşımının dengede olduğu bir ülkedir (McFaul 2002: 227). Bu ülkede 1992'de Türkçü ve Turancı söylemleriyle tanınan Ebulfelz Elçibey liderliğindeki Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) iktidara dahi gelmiştir. Ancak Karabağ sorunu ve özellikle Rusya ve İran faktörü Elçibey'in kısa sürede iktidardan uzaklaştırılmasına neden olmuştur.

Her ne kadar 1990'ların başında Kazakistan'da Alaş gibi bütün Türkleri bir devlet çatısı altında birleştirmek isteyen partilerin siyasal hayat üzerine etkisi az ise de, Özbekistan'da Birlik Partisi'nin (Birlik) savunduğu Türkistan Federasyonu (Commonwealth von Turkestan) düşüncesi Azerbaycan ve Türkistan aydınları arasında daha fazla taraftar bulmuştur. Nitekim başlangıçta Türkistan Federasyonu oluşturma fikri İslam Kerimov, Nursultan Nazarbayev ve Askar Akayev gibi liderler tarafından bölgede ülkelerinin

nüfuzlarını artırmak için sempati ile karşılanmıştır. Ancak kısa sürede bu ülkelerde Türkçü ve Turancı muhalefet iktidarlara gerçek manada alternatif oluşturmaya başladığından olanca şiddeti ile bastırılmaya başlanmıştır (Freitag-Wirminghaus 1992: 103). Nitekim Özbekistan'da Abdürrahim Polatov ve Muhammed Salih Kerimov rejimine karşı gerçek bir tehdit oluşturmaya başladıkları için önce sindirilmiş ardından da Özbekistan dışına sürülmüşlerdir. Freitag-Wirminghaus Türkistanlılığın ve Türklüğün Orta Asya'da yaşayan halkların milli kimliklerinin bir parçası olabileceğini ve özellikle uluslarüstü Türkçülüğün bölgede birleştirici bir rol oynayabileceğini dile getirmektedir. Freitag-Wirminghaus'a göre etnik ve sınırsal çatışmalar ancak bu sayede önlenebilir (Freitag-Wirminghaus 1992: 104). Bu bağlamda Ahat Andican'da benzer bir görüş savunarak, Orta Asya'da totaliter rejimlerin varlığını sürdürmesinin ve birleşik bir Türkistan oluşturulamamasının etnik çatışmalara kapı aralayabileceğini dile getirmektedir (Andican 1996: 337).

Azerbaycan Müsavat Partisi

Yukarıda vurgulandığı gibi, tarihsel süreç içinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı için önemli bir rol oynamış olan MP 1990'larda Azerbaycan'da kurulan siyasal partiler arasında yerini tekrar almıştır. Nitekim MP Azerbaycan Milli İstiklal Partisi ile birlikte 1 Temmuz 1989 tarihinde partiler üstü bir yapı olarak kurulan Azerbaycan Halk Cephesi³ içinde yer alan önemli bir oluşumdur. MP Kasım 1992'de Bakü'de kurulmuştur. Takriben 3.000 üyesi bulunduğu sanılan parti Yeni Müsavat adında bir gazete çıkarmıştır. Partinin Genel Başkanı 1992 ila 1993 yılları arasında Azerbaycan Milli Meclisi'nin başkanlığını da yapmış olan İsa Gamberov'dur <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/Burakyayinlar/makale1.htm> (08.07.08). MP AHC'den koptuktan sonra daha önce milliyetçi-liberal ekseninde devam eden tartışmalar yeni kurulan parti içinde de devam etmiştir. Bir yandan Hikmet Hacızade'nin öncülüğünü yaptığı insan haklarına önem veren liberal demokratik yaklaşımı benimseyen grup diğer yandan da Nasib Nasibzade'nin savunduğu M. Emin Resulzade'nin Türkçü milliyetçilik anlayışını savunan hiziplerin tartışmaları parti içinde halen devam etmektedir. İşte Nasibzade'nin savunduğu Türkçü yaklaşımın partinin bir bölümü tarafından benimsenmesi MP'yi Turancı partiler arasına sokmaktadır <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/Burakyayinlar/makale1.htm> (08.07.08).

MP lideri İ. Gamberov'un Türkiye'ye karşı kontrollü yaklaşımı adeta parti içinde liberallerin düşüncelerini yansıtır gibidir. Gamberov'a göre Türkiye Azerbaycan için önemli bir ülkedir. Ancak Azerbaycan'da Türkiyecilik yapılmamalıdır. Türkiye'nin büyük ağabey rolüne soyunmaması gerektiğini belirten Gamberov Türk Hükümeti'nin sadece kendi milli menfaatleri çerçevesin-

de Azerbaycan'ın haklarını savunması gerektiğini vurgulamaktadır <http://www.sbu.yildiz.edu.tr/Burakyayinlar/makale1.htm> (08.07.08).

MP, 20. yüzyılın başlarından beri parti programında yer alan “Türkçülük, İslam Birliği, Modernlik ve Müsavatçılık” sloganına sadık kaldığını belirtmekte ve bunun Türk kültürüne aidiyet anlamına geldiğini vurgulamaktadır. Parti programında Azerbaycan'ın Kuzey ve Güney olarak bölünmüşlüğünden bahisle er geç bu birleşmenin gerçekleşmesi gerektiği savunulmaktadır. Lakin Güney Azerbaycan'ın kaderinin İranlı Azeriler tarafından belirlenmesi gerektiği belirtilmektedir. MP'nin programında ayrıca Azerbaycan'ın Türk ve İslam dünyasına özel bir önem vermesi ve bu ülkelerle daha yakın ilişkiler kurması gerektiği yer almaktadır (Musavat Partiyası'nın Programı ve Nizamnamesi, Gence 1993: 3-12).

Bozkurt Partisi

Bozkurt Partisi (Bozkurt) İskender Hamidov tarafından 1992'de AHC'nin bir kolu olarak kurulmuştur. AHC'ye 1991'de katılan İ. Hamidov Ayaz Muttalibov'un devrilmesine iştirak etmiş ardından da Ebulfelz Elçibey döneminde İçişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Fakat diğer partiler tarafından aşırı derecede eleştirildiği için Mart 1993'te bu görevden alınmıştır. İlk kongresi 26 Aralık 1993 tarihinde yapılan Bozkurt'un başkanlığına Bahtiyar Ahmedov seçilmiştir. Partinin resmi kuruluşu Azerbaycan Adalet Bakanlığı'nca Nisan 1994'te onaylanmıştır. Mart 1995'te Hamidov muhalefet liderlerine karşı girişilen büyük operasyonda tutuklanmış ve parti Aliyev yönetimi tarafından siyasetten men edilmiştir. Bu olaydan sonra 11 Haziran 1995'te Bozkurt'un adı Azerbaycan Demokratik Milli Partisi olarak değiştirilmiştir. Bozkurt, 1992'den itibaren kendisiyle aynı adı taşıyan bir de gazete çıkarmıştır (Babak 2004: 34).

Karabağ meselesinin askeri yoldan çözümünü savunan Bozkurt 1994'te Rusya'ya karşı Çeçenlerin mücadelesini desteklemiştir. Parti politikasındaki önemli noktalardan biri de Azerbaycan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) üyeliğinin kategorik olarak reddedilmesidir. Aşırı milliyetçi olan bu parti Türkiye yanlısı bir politika izlemekte ve diğer Türk halklarıyla işbirliğini savunmaktadır. Bozkurt ayrıca esaret altında bulunan Türklerin bağımsızlıklarına kavuşmaları için onlara yardım edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bozkurt hem Azerbaycan'da hem de yurtdışında yaşayan Azerileri üyeliğe kabul etmektedir (Babak 2004: 34).

Kendini sosyal ve siyasal bir organizasyon olarak tanımlayan parti Azerbaycan Anayasası çerçevesinde faaliyet göstermektedir. Bozkurt, Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını, hürriyetini ve toprak bütünlüğünü savunmaktadır. Partinin programına göre, henüz bağımsızlıklarını kazanamamış kardeş Türk halk-

larına bağımsızlıklarını elde edebilmeleri için yardım etmek partinin öncelikleri arasındadır. Bozkurt'un Turancı bir politika benimsediği programından alınan aşağıdaki cümlelerden açık ve net bir şekilde anlaşılmaktadır: "Sadece Azerbaycan'da değil, tüm Türk halklarının buldukları ülkelerde aktif olan Bozkurt Türk halkları arasında moral ve siyasal dayanışmayı meydana getirmek için mücadele etmektedir. Bundan başka Türk devletleri arasında ekonomik ve kültürel alanda işbirliğinin geliştirilmesi için çaba harcanması gerekmektedir." (Babak 2004: 35). Bozkurt, bu amaca ulaşmaya kadar mücadeleye devam edeceğini de söylemiştir.

Turan Partisi

Turan Partisi, 1992'de kurulmuş olan Azerbaycan Hür İşçiler Birliği ileri gelenleri tarafından 1994 yılında hayata geçirilmiş ve başkanlığına Nimet Panakov seçilmiştir. Daha önce AHC'nin kurucuları arasında yer olan N. Panakov aşırı görüşleri yüzünden 1990 başlarında AHC'den atılmıştır. Daha sonra iki yıl Aliyev ile birlikte çalışan Panakov 1995'ten sonra rejimi eleştirenler safına katılmıştır. Partinin kuruluş kongresi 2 Haziran 1994 tarihinde 1.972 partili tarafından seçilen 174 delegenin katılımıyla yapılmıştır. Turan Partisi yayın organı olarak Devlet adında bir gazete çıkarmıştır (Babak 2004: 82-83).

Panakov'un bir mülakatta Türk'ün Türk'ten baş dostu yoktur söylemine verdiği cevap partinin Türklüğe bakışı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Kendisini Türkçü ve Turancı olarak niteleyen Panakov Türk olduğunu söylemektedir. Panakov'a göre Türkçülük ve Turancılık otomatikman diğer milletlere karşı düşmanlığı gerektirmemektedir. Panakov'un vurguladığı diğer önemli bir nokta da Azerbaycan'daki Türkçülüğün Türk Dünyası'na düşman olduğudur. Azerbaycan'ın coğrafi bir yer adı olduğunu vurgulayan Panakov bu kavramın Türk adı yerine geçemeyeceğini vurgulamaktadır (Meydan 6 Temmuz 1993: 3).

Kazakistan

Milli Hürriyet Partisi Alaş

Nisan 1990'da kurulan Alaş'ın⁴ söz konusu dönemdeki üye sayısı 80 ila 200 arasında tahmin edilmekteydi. Partinin kuruluş kongresinde beş kişiden oluşan bir merkez komite seçilmiş ve başkanlığına da Şora Sarkıtbek getirilmiştir. Alaş kendisini 20. yüzyılın başlarında aynı adla kurulmuş olan partinin devamı olarak görmektedir. Alaş'ın amacı öncelikle eski SSCB topraklarında yaşayan bütün Türkleri Türkistan adı verilen tek bir devletin bayrağı altında toplamak ve daha sonra bütün Türkçe konuşan halkları büyük Türkistan birliğine götürmektir. Alaş'ın programında partinin amacı "İslam-Türkçülük-Demokrasi" sentezi şeklinde tarif edilmiş olup, Avrupa merkezlilik yerine

Türk birliği ve Müslüman dayanışmasını oluşturmak ön plandadır. Kazakistan'da bağımsızlığın kazanılmasından sonra Nursultan Nazarbayev yönetimine muhalefet eden Alaş'ın kuruluşu engellenmiştir. Alaş'ın üyeleri genellikle Güney Kazakistan'ın kırsal yörelerinden gelmektedir (Babak 2004: 107-108). Nezavisimaya Gazetesi'ne göre 1992 ortalarında partinin üye sayısı 5.000 civarında tahmin edilmekteydi (Nezavisimaya Gazeta. 2 Haziran 1992. 6). Fakat ismini belirtmeyen bir Alaş üyesi aynı dönemde partinin üye sayısını 10.000 olarak vermektedir (Trutanow 1994: 39). 1991'de Alaş Hak adında Rusça bir gazete yayınlamaya başlamış ancak kısa süre sonra yayını durdurmak zorunda kalmıştır. Alaş, faaliyetlerini daha rahat yürütebilmek için 1993'te merkezini Moskova'ya taşımak zorunda kalmıştır (Kesici 2003: 251). Alaş, Kazakistan Hükümeti'ni ve bu ülkede yaşayan Rus azınlığı açıkça eleştirdiği ve halkı Rusya'nın politikalarına karşı çıkmaya çağırdığı için rejimin boy hedefi haline gelmiştir. Böylece Alaş'ın düzenlediği mitingler dağıtılmış ve 1989 sonlarında kurulmuş olan partinin lideri Aron Atabek Nutuşev Nazarbayev'i rencide etmek suçundan yargılanmıştır (Hiro 1994: 116). Nutuşev, Bolatbek Ahmetaliyev ve Muratbek Esengazin adlı parti ileri gelenleri hapse atılmıştır. Bu kişiler hapisten çıktıktan sonra faaliyetlerini yeraltında yürütmüşlerdir.

Partinin programına göre, Kazakistan gelecekte kurulacak olan "Birleşik Türk-İslam Devleti'nin" merkezi olacaktır. Alaş'ın asıl amacı eski SSCB topraklarında varlıklarını sürdüren bütün Türk devletlerini Kazakistan'ın öncülüğünde konfederatif bir devlet yapısı içinde bir araya getirmektir. Partinin bir diğer hedefi ise Kazakların ve Türk-İslam bölgelerinde yaşayan diğer halkların refahını yükseltmektir. Rusya'nın ve diğer küresel güçlerin yayılmacı politikalarına set çekmekte partinin öncelikleri arasında bulunmaktadır (Babak 2004: 109). Kimliği gizli tutulan bir Alaş liderinin verdiği bilgiye göre, partinin savunduğu Turancı ideoloji Türkçü şövenizm ile karıştırılmamalıdır (Nezavisimaya Gazeta 2 Haziran 1992: 6). Türkçülüğü İslam ile birleştirerek programına alan Alaş İslami elementlerin ağır bastığı bir Pantürkizm meydana getirmeye çalışmış ve Türkiye'den Çin sınırına kadar uzanan Turan'ın kurulmasının ilk adımı olarak tarihi Türkistan'ın yeniden canlandırılması gerektiğini savunmuştur. Ancak Alaş ileri gelenlerinin düşüncesine göre bu hedefe ulaşmak için demokrasi feda edilmemelidir (Hiro 1994: 122-23).

Alaş kuruluşundan sonra bazı konularda politika değişikliğine gitmiş olsa da büyük Türkistan düşüncesi parti felsefesinde değişmeyen tek unsur olarak kalmıştır. Bu ifadeyi desteklemek için burada bir alıntı yapmak gerekirse: "Alaş, başlangıçta savunduğu İslami bir cumhuriyet kurulması ve Kazakistan'daki Rusların sınırdışı edilmesi gibi fikirlerden vazgeçmiştir. Ancak Alaş, eski SSCB'deki Türk halklarını ve Doğu Türkistan Türklerini barışsever "Bü-

yük Türkistan Cumhuriyeti”nde birleşmeye çağıran sloganında ısrar etmiştir. Bu slogan Kazakistan dışında, Taşkent, Bakü ve Yakutistan gibi bölgelerde yankı bulmuş ve bazı küçük fakat kararlı grupları kendine çekebilmiştir.” (Kesici 2003: 250).

Alaş'ın kurucusu A. Atabek Nutuşev amaçlarını “Komünizme karşı savaş, Kazakistan'ın tam bağımsızlığı, Türk halklarının birliği düşüncesi, İslam dayanışması ve İslami esaslara göre kurulacak büyük Türkistan propagandasının yapılması” (Trutanow 1994: 41) şeklinde tarif etmektedir. Alaş programının 10'uncu maddesine göre, İslam Kazakların ve Türklerin milli dini olduğu için geliştirilmeli ve desteklenmelidir (Trutanow 1994: 43).

Azat Yurttaş Hareketi

30 Haziran 1990 tarihinde Almatı 'da kurulan Azat Yurttaş Hareketi (AYH) aynı yılın ekim ayında 15.000 tirajlı Azat adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Eylül 1990'da hareketin üye sayısı 600 civarındaydı (Babak vd. 2004: 114-15). AYH Kazak milliyetçiliği ve Pantürkizmi birleştirmiş bir oluşumdur. AYH Pantürkizm ideolojisini benimsemiş ancak Alaş'a göre daha ılımlı bir çizgi izlemiştir. Parti eski Türk sembolleri olan bozkurt, hilal ve yıldız kullanmıştır (Kesici 2003: 245). AYH'nin başlangıçtaki amacı Kazakistan'ın tam egemenliği, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamaya yöneliktir. Aleksander Solzhenitsin'in Kazakistan'ın Kuzey bölgelerinin Rusya'ya ilhakını gündeme getirmesi üzerine AYH Kazakistan sınırları içinde Rus şovenizmine karşı mitingler ve protestolar düzenlemiştir (Kesici 2003: 245). Pantürkist özelliğine rağmen AYH ülkedeki etnik dengesizlere zarar vermemek için büyük bir hassasiyet göstermiştir. 4 Eylül 1991 tarihinde Azat Cumhuriyetçi Parti adı altında yeni bir parti kurulmuştur. Ancak partinin lider kadrosundaki anlaşmazlıklar nedeniyle parti kısa bir süre sonra bölünmüştür. Bu durum yeni partinin kamuoyunda prestij kaybına uğramasına ve iktidara alternatif oluşturmasına engel olmuştur (Kesici 2003: 246-47).

Programında doğrudan Turancılığa atıfta bulunan ifadeler kullanmayan AYH daha çok Orta Asya, Volga bölgesi, Kafkasya, Kırım, Rusya, Çin ve Moğolistan'da yaşayan dili ve etnik kökeni aynı olan kardeş halklarla işbirliği ve dayanışmayı geliştirme üzerinde durmuştur (Babak vd. 2004: 7). Bu düşünce daha sonraları AYH'nin radikal kanadı tarafından Turancı bir yaklaşıma dönüştürülmüştür. Kesici'nin AYH'nin görüşü olarak ortaya koyduğu Türk dünyası birliği politikası gerçekte Kazakistan Cumhuriyet Partisi'nin (KCP) programında yer almaktadır.

Kazakistan Cumhuriyet Partisi

KCP, AYH'nin radikal kanadı tarafından kurulduğu için yanlışlıkla Azat Cumhuriyetçi Parti olarak ta adlandırılmaktadır. Kuruluş kongresi 4 Eylül

1991 tarihinde gerçekleştirilen parti 26 Şubat 1992 tarihinde resmen kurulmuştur KCP'nin Mart 1992'de 50.000 üyesi bulunmaktaydı. 1992 sonuna geldiğinde KCP, AYH tarafından kontrol edilmeye başlanmıştır. Partinin ilk başkanı Sabet Gazi Akatayev olmuştur. KCP Nazarbayev'in ekonomik, sosyal ve siyasal reform programına karşı olduğunu ilan etmiştir. Partinin etnik gruplar hakkındaki politikası radikaldir. Parti ileri gelenleri Kazakların ülkede diğer etnik gruplara nazaran ayrıcalıklı olması gerektiğini savunmaktadır. Ancak şiddet kullanımını parti programının yedinci maddesi gereğince kesin bir dille reddedilmiştir. KCP'nin üye tabanı da tıpkı Alaş üyelerinde olduğu gibi Güney Kazakistan'dan gelmektedir (Babak vd. 2004: 155).

KCP Ekim 1992'de yapılan kongresinde iki hizbe ayrılmıştır. Akatayev etrafında kümelenen radikal grup, AYH, KCP ve Jeltoksan Partisi'nin Azat Partisi adı altında tek bir parti olarak birleşmesine karşı çıkmıştır. Demokratik millî partiler arasında sayılan "Jeltoksan" 1989'da Kazakistan'a tam bağımsızlık ve Kazakçanın resmi dil olmasını sağlamak amacıyla düzenlenen mitingler çerçevesinde oluşmuş bir siyasal partidir. Mitingler aralık ayında yapıldığı için partinin adı olarak Kazakça Aralık anlamına gelen "Jeltoksan" kelimesi seçilmiştir. Bunun üzerine Akatayev ve yandaşları başka bir kongre düzenlemişlerdir. Ancak bu kongre hareketin AYH ve KCP olarak varlığını sürdürmesine karar vermiştir. Akatayev bu iki hareketin başkanlığına seçilmiştir. Buna karşılık Akatayev'in muhalifleri yukarıda anılan üç siyasal oluşumun Azat Partisi adı altında tek bir partiye dönüştürüldüğünü ilan etmişlerdir. Bu yeni partinin başkanlığına Kemal Ormantayev seçilmiş ancak yetkili makamlar tarafından partiye resmi kuruluş izni verilmemiştir. Bu yüzden 1994 parlamento seçimlerine katılamayan bazı parti ileri gelenleri bağımsız aday olarak meclise girmişlerdir (Babak vd. 2004: 156).

KCP'nin programında savunma, güvenlik ve dış politikanın anlatıldığı dördüncü madde partinin Turancı yaklaşımı hakkında açık ve net ipuçları vermektedir. Dördüncü maddeden aşağıda yapılan alıntı partinin görüşünü doğru ve net bir şekilde yansıtmaktadır: "Türkistan Konfederasyonu ve "Turan Ortak Pazarı" oluşturmak için işbirliğine gidilmeli ve Orta Asya ve Doğu Türkistan halkları arasında akrabalık ilişkileri geliştirilmelidir." (Babak vd. 2004: 157). Azat liderlerine göre söz konusu Türkistan Konfederasyonu ilk adımda Türkiye, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi ülkeleri kapsamalıdır. İkinci aşamada ise Rusya Federasyonu içinde bulunan Türk halklarının yaşadığı bölgeler konfederasyona dahil edilmelidir. KCP'nin programında ısrarla Sincan Uygur Otonom Bölgesi'nden Doğu Türkistan olarak bahsedilmesi, partinin bu bölgeyi Çin'den çok Türk dünyasının bir parçası olarak gördüğünü ifade etmektedir (Babak vd. 2004: 160).

Özbekistan

Demokrat Parti “Birlik”

Bu parti, Abdürrahim Polatov ve Polat Ahunov tarafından 17 Haziran 1990 tarihinde Taşkent'te kurulmuştur. Kendisine Özbekistan Demokrasi Partisi adını veren Birlik, Özbekistan Halk Cephesi'nin (ÖHC) partileşmiş yüzünden başka bir şey değildir. Lakin Birlik'in resmen kurulmasına ve Taşkent'te parti merkezi açmasına izin verilmemiştir. Birlik, haftalık Müstakil ve Birlik adı verilen iki gazete ile Hareket adında bir dergi yayınlamıştır (Polat 1999: 138, Khalid 2007: 153-156). 1992'de 10.000 üyesi bulunan Birlik'in yöneticileri partinin kuruluşunu müteakiben büyük bir baskı altına alınmıştır. Örneğin, partinin kurucularından A. Polatov ve P. Ahunov 29 Haziran 1992 tarihinde güpegündüz sokak ortasında hastanelik edilinceye kadar dövülmüşlerdir. Polatov bundan tam on gün sonra Özbek güvenlik güçleri tarafından Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir. Ahunov ise Ağustos 1992'de devlete karşı ihtilal hazırlığı yaptığı gerekçesiyle hapse atılmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak Namangan'daki Birlik taraftarları da tutuklanmıştır. Bu şartlar altında ÖHC'nin parti kanadı olan Birlik yeraltına inmek zorunda kalmıştır (Trutanow 1994: 161).

Ahıska Türklerine karşı Fergana Vadisi'nde Haziran 1989'da yapılan saldırılar Kerimov rejimine ÖHC'yi suçlamak için iyi bir fırsat vermiştir. Bu olaylar ÖHC içinde bölünmeye yol açmıştır (Trutanow 1994: 161). Özbek milli kültürünün yeniden ihya edilmesi için mücadele eden ÖHC, Özbek öğrencilerin yüksek öğrenim için yurtdışına özellikle de Türkiye'ye gönderilmesi için büyük bir çaba harcamıştır (Fuller 1990: 49-67).

Özbekistan'da İslamcılarının önemli bir güçlerinin olmadığını savunan Polatov bu konuda şunları söylemektedir: “Her şeyden önce halkımızın (Özbeklerin) yüzde 90'ının Müslüman olduğunu vurgulamak isterim. Bu yüzden de doğal olarak İslam toplum hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Ateist bir devlet düzeni bizim için söz konusu değildir. Birlik Halk Hareketi, Türkiye örneğinde olduğu gibi devlet ve din işlerinin birbirinden ayrıldığı laik bir devlet düzeninden yanadır. Buna karşılık Kerimov rejimi uygulamada ateist bir politika takip etmektedir. Buda halkın büyük kesiminde huzursuzluk doğurmaktadır. Özbekistan'da Taliban örneğinde olduğu gibi, İslamcı bir hareketin iktidarı ele geçireceği tezi gülünç bir iddiadır.” <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/23/23010/1.html> (01.12.2007).

Polatov, Orta Asya'da demokratik yönetimlerin iktidara gelmesiyle birlikte bölge ülkeleri arasında iyi bir işbirliği imkanının oluşacağını savunmaktadır. Polatov “Orta Asya Ülkeleri Birliği'nin” mümkün olup olmadığı yönündeki bir soruya verdiği cevapta söz konusu ülkelerin böyle bir birlik oluşturmaktan

başka çarelerinin olmadığını altını çizmiştir. Polatov, Orta Asya'da büyük enerji kaynaklarına sahip Kazakistan ve Türkmenistan gibi ülkelerin gelecekte ekonomik alanda önemli bir sıçrama yapmalarının bu kaynağa sahip olmayan diğer bölge ülkelerinde (Özbekistan ve Kırgızistan) huzursuzluğa yol açacağını savunmaktadır. Böyle bir durum bölge istikrarının altına konmuş saatli bir bombayı andırmaktadır. Polatov'a göre Orta Asya ülkelerinin kendi aralarında ittifak oluşturmalarını kaçınılmaz kılan en önemli sebeplerden biri de Çin, Rusya ve İran gibi güçlü ve yayılcı emeller besleyen komşularının varlığıdır. Günümüzde Orta Asya ülkelerini yönetenlerin bu nazik durumun önemini kavramaktan uzak olduğunu vurgulayan Polatov, Orta Asya birliğinin ancak demokratik geleneklere inanmış yeni nesillerin iktidara gelmesiyle kurulabileceğine inanmaktadır. Polatov'un düşüncesine göre böyle bir birliğin oluşturulmasında Avrupa Birliği örnek olabilir. Birlik lideri böyle bir Orta Asya birliğinin Özbekistan'da fakirliği önleyeceğini de düşünmektedir <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/23/23010/1.html> (01.12.2007).

Birlik, Türkiye ile daima iyi ilişkiler içinde olmuştur. Polatov ve Ahunov "Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği" Başkanı Ahat Andican'ın davetlisi olarak 2 ila 9 Ağustos 1991 tarihleri arasında temaslarda bulunmak üzere Türkiye'ye gelmişlerdir. İki lider bu ziyaret kapsamında zamanın başbakanı Süleyman Demirel ile de görüşmüştür. Türkistanlılar Kültür ve Sosyal Yardım Derneği, Özbekistan'da hür bir basın oluşmasına katkı sağlamak amacıyla Birlik ileri gelenlerine teknik yardımlarda bulunmuştur (Açıkgöz 1995: 24). 1992'de tekrar Türkiye'ye gelen Polatov, 25 Ağustos'ta Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz ve 30 Ağustos'ta da Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş ile Ankara'da görüşmüştür. Daha sonra Polatov'un 21 ila 23 Mart 1993 tarihleri arasında Antalya'da yapılan Türk Dünyası Kurultayı'na katıldığı görülmektedir (Açıkgöz 1995: 58-59).

Polatov'a göre, 11 Eylül olayları Birlik Partisi'ne belli ölçüde de olsa 1993'te darmadağın edilen siyasi mekanizmasını yeniden kurma fırsatı vermiştir. Hatta Birlik Mayıs 2003'te Taşkent'te bir konferans dahi düzenleyebilmiştir. Buna paralel olarak Birlik, Adalet Bakanlığı'na kuruluş dilekçesini tekrar vermiş fakat sudan bahanelerle partinin kuruluşu engellenmiştir <http://www.heise.de/tp/r4/artikel/23/23010/1.html> (01.12.2007).

Demokrat Parti Erk

ÖHC içinde eski komünistlere karşı nasıl ve ne dereceye kadar muhalefet edileceği hususu önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Parti içinde azınlıkta olan ve aralarında Muhammed Salih'in de bulunduğu Güvercinler Grubu çoğunlukta olan Şahinler Grubu'nu sokak demokrasisi yapmakla itham ediyordu. Bu şartlar altında hükümetle diyalogdan yana olan M. Salih ve arkadaşları Eylül 1989'da ÖHC'den kopmuşlardır. Muhammed Salih ve Erkin

Vahidov 27 Nisan 1990 tarihinde Erk adında yeni bir siyasi parti kurmuşlardır. M. Salih partinin adıyla ilgili olarak aşağıdaki açıklamayı yapmıştır: “Erk bir semboldür ve partimiz Türkistan halklarının siyasi, ekonomik ve manevi bağımsızlığı için açılmış bir mücadele bayrağıdır.” (Halbach ve Götz 1994: 20). *Turanlı ideolojiyi kendine rehber olarak edinen Erk, diğerk Orta Asya ülkeleri ve Kazakistan ile siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliğine büyük bir önem vermektedir.* Bununla yetinmeyen Erk, Ortadoğru ve Hint Yarımadası'nda yaşayan halklar arasında tarihsel ilişkilerin canlandırılmasını da savunmaktadır (Babak vd. 2004: 376).

Erk, devlet kontrolü altında karma mülkiyet hakkına dayanan sosyal pazar ekonomisinden yanadır. Birlik ile karşılaştırıldığında Erk'in rejime karşı daha ılımlı ve işbirliği yapmaya hazır olduğu görülmektedir. Bu nedenden dolayı Erk, Özbek halkı nazarında pozitif bir imaja sahip olmuştur. 1990 yılında kuruluşunu müteakiben 10.000 civarında üye sayısına sahip olan Erk, aynı yıl yapılan parlamento seçimlerinde meclise sekiz milletvekili sokmuştur. 1994 yılına gelindiğinde Erk'in üye sayısı dörde katlanarak 54.000'e ulaşmıştır. Söz konusu bu üye sayısının doğru olduğu ve partiye karşı yapılan devlet terörü de dikkate alındığında, bu küçümsenecek bir halk tabanı değildir. Orta Asya'da hükümet yanlısı partiler hariç tutulacak olursa diğerk siyasal partilerin halk taban oldukça zayıftır (Halbach 1994: 21).

Erk, 5 Eylül 1991 tarihinde resmen kurulduğu günden itibaren Özbekistan'ın egemenliğine kavuşması yönünde faaliyette bulunmuştur. Parti, güçlü bir devlet sektörünü öngören karma ekonomiden yanadır. Erk, Mart 1991'den başlayarak ayda bir veya iki kez olmak üzere 30.000 tirajlı Erk adında bir gazete çıkarmaya başlamıştır. Parti bundan başka Hür Buhara adlı yerel bir gazete de yayınlamıştır. Bu gazete Nisan 1992'de milliyetçilik ve düzeni değıştirme suçlamasıyla kapatılmıştır. Bu suçlamalardan Erk Gazetesi de nasibini almakta gecikmemiştir (Halbach 1994: 20).

Erk lideri Salih Özbekistan'da 20 Kasım 1991 tarihinde yapılan ilk demokratik ve hür seçimlerde Kerimov'un karşısına çıkmış ve geçerli oyların yüzde 12'sini almıştır. Salih tam anlamıyla memleketi Harizm bölgesinde desteklenmiştir. Salih muhalefete uygulanan şiddetli baskılar sonunda kazanmış olduğu milletvekilliğini bir yıl sonra bırakmıştır. Mayıs 1992'de Birlik ve Erk'in inisiyatifıyla demokratik sivil toplum örgütlerinin faaliyetlerini daha iyi bir şekilde koordine etmek amacıyla Milli Meclis adında bir çatı örgütü kurulmuştur. Bu meclis bir süre sonra Özbek güvenlik güçleri tarafından dağıtılmış ve Babür Şakirov, Hasretkul Hüdaberdiyev, Prof. Atanasar Arifov ve Prof. Alim Kerimov gibi tanınmış kişiler tutuklanarak hapse atılmıştır (Trutanow 1994: 162). Artan baskılar sonucunda yurtdışına çıkmak zorunda kalan Salih, Rusya üzerinden Türkiye'ye iltica etmiştir. Erk 1993 sonlarında

siyasetten men edilmiştir (Roy 2000: 133). 1994 yazında Türkiye'ye gelen Kerimov Türk Hükümeti'nden Salih'in faaliyetlerini yasaklamasını istemiştir. Özbek yönetici, bu isteğinin yerine getirilmemesi halinde Türkiye'de öğrenim gören Özbek öğrencilerin geri çekileceğini bildirmiştir.

M. Salih Almanya'nın Sesi Radyosu'na verdiği demeçte Kerimov'un da tıpkı Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan'da meydana gelen pembe devrimlerde olduğu gibi kansız bir şekilde iktidardan uzaklaştırılacağını dile getirmiştir. Bunun için önemli olan halkın gücünü koordine etmektir. Salih, Kerimov'un iktidardan uzaklaştırılmasının muhalefet ve vatansever güçlerin yardımıyla olacağını iddia etmektedir. 2006 yılında Ulusal Kurtuluş Komitesi kurduklarını söyleyen Salih, Kerimov'dan demokratik seçimlere gitmesini istediklerini bildirmiştir <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1983134,00.html> (01.12.2007). Salih, Batı'nın Karimov'a karşı ciddi bir ambargo uygulaması gerektiğini savunmaktadır. Erk liderine göre despotluğu ile nam salmış Beyaz Rusya Cumhurbaşkanı Aleksander Lukaschenko dahi Kerimov'dan daha demokrat bir yöneticidir. Özbek muhalefet liderine göre Washington'un Taşkent yönetimine baskı yapması da gerekmektedir <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,2111643,00.html> (01.12.2007).

Salih'e göre, Türkiye'nin özelde Özbekistan genelde de Orta Asya politikası bulunmamaktadır. Türkiye'nin SSCB'nin çöküşüne hazırlıksız yakalandığını belirten Salih, aradan bunca sene geçmesine rağmen Ankara'nın tutarlı bir Orta Asya politikası oluşturmamış olmasını düşündürücü bulmaktadır. Salih'in düşüncesine göre, Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik tutarlı bir politika geliştirmesi gerekmektedir <http://www.turksam.org/tr/yazilar.asp?kat=11&yazi=420> (20.12.2007).

Vatan Terakki Partisi

Kuruluş kongresi Ocak 1993'de gerçekleştirilen Vatan Terakki Partisi'nin (VTP) başkanlığına eski bir Birlik, üyesi olan şair Osman Asimov getirilmiştir. O. Asimov aynı zamanda Kerimov'un gençlik konularından sorumlu danışmanlığını da yapmıştır. Kerimov rejimi VTP'nin ülke çapında örgütlenmesine büyük bir destek vermiştir. Kendini merkez sol olarak tarif eden parti hükümetin iktisadi politikalarını ve resmi devlet ideolojisini desteklemektedir. Bu haliyle VTP'nin Özbekistan Halk Demokrasi Partisi'ne (ÖHDP) yakın durduğunu vurgulamaya gerek yoktur (Halbach 1994: 26). Üye sayısı 1993'te yaklaşık olarak 30.000 civarında olan VTP bundan bir yıl sonra yapılan parlamento seçimlerinde 14 milletvekiliği kazanmıştır. Kerimov'un politikalarına tam destek veren VTP devletçi ekonomiden yanadır. VTP'nin programı bazı konularda ÖHDP'nin programına benzemektedir. VTP, 1994 yılına gelindiğinde Erk ve ÖHDP ile birlikte Özbekistan'da faaliyet gösteren üç partiden biri konumundaydı.

VTP'nin dış politika hedefleri incelendiğinde bu hedeflerin oldukça milliyetçi bir çizgide olduğu görülmektedir. Parti, Orta Asya birliği kurulması için gösterilen bütün çabaları desteklemektedir. Böylece VTP, Turan halklarının çok eski bir rüyasını gerçekleştirmek ve Özbekistan'ı Orta Asya ülkeleri ailesinin doğal bir üyesi olarak görmek istemektedir. Bütün BDT ülkeleriyle eşit ve dostane ilişkiler geliştirmek isteyen partinin asıl amacı BDT'yi Avrasya Birliği'ne dönüştürmektir⁵. Bu ifade dahi VTP'nin Turancılık konusunda samimi olmadığını bir göstergesidir. Esasında VTP'nin programında yer alan Turancı görüş Özbekistan'da Türkistan ve Turan birliğini savunan Birlik ve Erk gibi siyasal partilerin gelişmesini ve güçlenmesini önlemeye yönelik bir manevradır. VTP için Turan ve Turancılık kavramı Özbekistan liderliğinde kurulacak bir Orta Asya birliğini ifade etmektedir. VTP ayrıca Orta Asya'da bulunan diğer ülkelerle birlikte bir "Türkistan Dostluk Evi" kurmak istemektedir.

Türkistan Halk Hareketi

Mart 1989'da ortaya çıkan Türkistan Halk Hareketi (THH) Taşkent entelektüelleri; Raif Parfi, Behram Gaybov ve Mehmet Ali Mahmudov tarafından kurulmuştur. Bunlardan sonuncusunun 1981'de yazmış olduğu romanda Türkçülüğe aşırı vurgu yapması Sovyet Edebiyat ve Kültür Bürokrasi'sini rahatsız etmiştir. M. Ali Mahmutov 1992'de hareketi terk etmiş ve Özbek Kültür Fonu'nun başına geçmiştir. Birlik ile işbirliği yapan THH'nin izlediği politikanın belkemiğini Özbek milli devleti değil Türkistan oluşturmaktadır. Bu politikaya göre milli uyanışın doğru adresi Türkistan olmalıdır. THH'yi benzer adlar taşıyan İslami Türkistan Hareketi gibi oluşumlardan ayıran en önemli fark bu oluşumun laik devlet yapısını benimsemiş olmasıdır. Hareketin üye sayısı 1992 yılında 1.000 olarak kayıtlara geçmiştir. Bu hareket Özbek polisinin yaptığı baskılar sonucunda bir süre sonra Karabağ Komitesi⁶ adı verilen oluşumla birleşmiştir (Halbach 1994: 22).

THH'nin Türkistan politikası diğer Orta Asya ülkelerinde pek fazla taraftar bulmamıştır. Bunun nedeni Orta Asya'da meydana gelen milli uyanışın ortak Türkistan düşüncesi etrafında değil de her ülkenin kendi etnik milliyetçiliği çerçevesinde vuku bulmasıdır. THH her ne kadar Kazakistan'da Olcas Süleymanov ve Jeltoksan Partisi gibi kişi ve kurumlara işbirliği teklif etmişse de hareket uluslararası bir yapıya sokulamamıştır. Hatta THH yetkilileri Jeltoksan yetkililerine hareketin genel merkezini Almatı'ya taşımayı dahi teklif etmişlerdir (Halbach 1994: 22).

Türkistan İslam Halk Hareketi

Kokand'ta 1989'da ortaya çıkan "İnsanlık ve Acıma" adlı inisiyatiften doğan bu hareket sadece Fergana Vadisi'nde etkili olmuştur. Adından da anlaşılacağı gibi bu hareket Turancı bir harekettir. Bu oluşum dinin önemine yaptığı

vurgu ile diğer Turancı hareketlerden ayrılmaktadır. Yani bu hareketin amacı, İslamın hakim olduğu bir Türkistan kurmaktır. Bu hareket Pantürkizm ve Panislamizm gibi iki ideoloji içerdiği için Kerimov rejimi tarafından düşman olarak ilan edilmiştir. Taşkent, bu nedenden dolayı hareketin önde gelen liderlerini 1991’de hapse atmıştır. Bu tarihten bir yıl sonra hareketin taraftar sayısı takriben 1.000 kişiye ulaşmıştır. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir diğer Turancı parti de İslam Demokrasi Partisi’dir. Bu parti Ağustos 1989’da Namangan’da kurulmuştur. Başlangıçtan itibaren hükümetin sıkı takibatına maruz kalan parti kendi ayakları üzerinde duran bir yapıya kavuşmamıştır (Halbach 1994: 32).

Sonuç

Yukarıda anlatıldığı gibi Orta Asya’da değişim sürecinde Müsavat, Bozkurt, Turan, (Azerbaycan), Alaş, Azat Yurttaş Hareketi, Kazakistan Cumhuriyet Partisi (Kazakistan), Birlik, Erk, Vatan Terakki Partisi, Türkistan Halk Hareketi ve Türkistan İslam Halk Hareketi (Özbekistan) gibi Turancılığı savunan çeşitli parti ve siyasal hareket ortaya çıkmıştır. Bunlardan Müsavat ve Alaş partilerinin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde de faaliyette bulunmaları Turancı partilerin Türk dünyasında belli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Orta Asya’nın Türk ve Müslüman halklarını tek bir devlet çatısı altında toplamaya çalışan oluşumun içinde olan Turan Riskulov söz konusu dönemde Türkistan birliğine yönelik somut bir program ortaya koyduğu için Turancı hareketler içinde ayrı bir yeri ve önemi vardır. Kazakistan’da 1917’de kurulan Alaş’ın programında Turancı bir politika izlediğine dair işaretler olmamasına rağmen, değişim sürecinde aynı adla tekrar ortaya çıkan partinin programında birleşik büyük Türkistan düşüncesinden açık bir şekilde bahsedilmektedir. Orta Asya’daki mevcut iktidarlar Turancı muhalefeti kendilerine büyük bir tehlike olarak gördüklerinden geçiş döneminde söz konusu partiler belli bir halk tabanına sahip olamamış ve bu ülkelerde mevcut iktidarlara gerçek alternatif oluşturamamışlardır. Orta Asya’da Türkistan federasyonu kurma düşüncesi dahi, bu çalışmada ele alınan siyasal parti ve oluşumların rejim düşmanı olarak ilan edilmelerine yetmiştir. Oysa, Freitag Wirminghaus’un ifade ettiği gibi Türkistanlılık ve uluslarüstü Türkçülük Orta Asya halklarının ortak bir kimliği haline gelebilir. Ancak bu sayede Orta Asya’da etnik ve sınırsal çatışmalar en aza indirgenebilir.

Turancı partiler yelpazesi Azerbaycan’da oldukça ilginç bir durum arz etmektedir. Bir yandan MP lideri İ. Gamberov Türkiye’ye karşı çekimser bir tavır sergilerken, diğer yandan Bozkurt ve Turan partileri, içinde Türkiye’nin de yer alacağı bir Türk birliğini savunmaktadır. Panakov’un vurguladığı gibi Azerbaycan Türkçülüğü içinde Türk dünyasına düşmanca duygular besleyen gruplar bulunmaktadır. Kazakistan’da Alaş ve AYH’den çıkan KCP progra-

mında Turan düşüncesine açık bir şekilde yer vermiştir. KCP, Turan'ın kurulmasının ilk adımı olarak tarihi Türkistan'ın yeniden canlandırılarak "Türkistan Konfederasyonu" ve "Turan Ortak Pazarı'na" gidilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Özbekistan'da Turancı ideolojiye yakın duran partilerden VTP'nin ilginç bir programa sahip olduğu görülmektedir. VTP bir yandan hükümetin iktisadi politikalarını ve resmi devlet ideolojisini desteklerken, diğer yandan da dış politika hedefleri arasına "Orta Asya Devletleri Birliği" kurma düşüncesini koymuştur. Kerimov'un bu partiyi desteklediği dikkate alınır, rejimin Özbekistan'da Turancı görüşleri savunan parti ve siyasal hareketleri kendi kontrolü altına almak istediği anlaşılmaktadır. Özbekistan'da ortaya çıkan Türkistan İslam Halk Hareketi bütün Turancı partiler içerisinde Türklük ile İslam'ı harmanlamak isteyen tek parti durumundadır. Bu hareketin amacı İslam'ın hakim olduğu bir Türkistan kurmaktır ki bu Kerimov rejimi için katlanılması iki kat daha kötü bir durumdur.

Açıklamalar

1. Basmacılık Hareketi, Türkistanlıların 1917 ile 1934 yılları arasında Bolşeviklere karşı giriştikleri silahlı bağımsızlık mücadelesine verilen addır. Bu hareketin Basmacılık olarak adlandırılması Moskova tarafından hem bu hareketi küçük düşürmek hem de bu mücadelenin mensuplarını haydut olarak nitelendirmek için kasıtlı olarak yapılmıştır. Fakat bu terim Türkistanlılar tarafından istiklal savaşçısı veya mücahit anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Basmacı önde gelenleri ise kendilerini Korbaşı mücadelelerini de Korbaşılar Hareketi olarak nitelendirmişlerdir. Basmacılık Hareketi dinsel unsurlarla bezenmiş duygusallığı ağır basan milliyetçi bir zeminde gelişmiştir. Ancak hareketin herhangi bir siyasal programının olmaması başarılı olmasını engellemiştir (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Andican 2003: 149-157, Hayıt 1992: 1-464).
2. Türkmenistan'da Niyazov tam bir lider kültü meydana getirmiştir. Çünkü lider kültü Orta Asya'da siyasal ve kültürel kontrolün bir aracı olarak kullanılmaktadır. Türkmenbaşı namının kullanılması Niyazov'a Türkmenler nezdinde iktidarını pekiştirme şansı vermiştir. Niyazov'un ölümünden sonra halefi Gurbanguli Berdimuhammedov'da buna benzer bir kült meydana getirmeye çalışmaktadır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Denison 2007: 209-223).
3. AHC Baltık ülkelerindeki halk cephesi oluşumlarını örnek alarak Ebulfez Elçibey liderliğinde 1988'de kurulmuştur. Elçibey'den başka halk cephesi kurucuları arasında Tevfik Kasımov, Leyla Yunusova, Necef Necefov ve Yusuf Samedoğlu gibi isimler yer almıştır. AHC Azerbaycan'da demokratik bir toplum ve hukuk devleti oluşturulmasını savunmuştur. Ancak demokrasi ve hukuk devleti kavramları AHC'yi oluşturan bütün parti ve gruplar tarafından kendi çıkarları ve hedefleri doğrultusunda yorumlanmıştır. AHC'nin 1993'lerde 2.000.000 civarında üye ve sempatzana sahip olduğu tahmin edilmekteydi. AHC 1995 yılında partileşinceye kadar birçok parti ve halk hareketini bünyesi içinde barındırmıştır. Bunlar ara-

- sında Hak (Azerbaycan'da İslam'ın yeniden doğuşunu savunmaktadır), Birlik (Bütün Türkleri birleştirecek bir İslam devletinden yanadır), Diriliş (Kuzey Azerbaycan ile İran hakimiyetinde bulunan Güney Azerbaycan'ın yeniden birleşmesini propa-ganda etmektedir.), Hür Müslümanlar Birliği (Azerbaycan'da yaşayan bütün halk-ların barış içinde bir arada yaşamasını savunmaktadır), Kızılbaş (radikal-milliyetçi organizasyon), Zengezur (Azerbaycan Azerilerindir sloganıyla hareket eden Azeri milliyetçiliğini esas alan örgüt), Karabağ Halk Komitesi, Yeşiller Partisi, Sosyal Demokrat Parti ve Azerbaycan'da yaşayan çeşitli milletlerin (Ahıska Türkleri, Po-lonyalılar, Yahudiler ve Rusların) kurdukları kültür dernekleri sayılabilir (Trutanow 1994: 97). Liberal bir anlayışla kurulan AHC kısa bir süre sonra milliyetçi ve Türkçü bir çizgiye kaymıştır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hunter 1994: 68-69). Hüseyin Adıgüzel'in yazmış olduğu Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azer-baycan Halk Cephesi adlı kitap AHC'nin kuruluşu ve Elçibey dönemi hakkında başvurulabilecek önemli bir kaynaktır (Adıgüzel 2000: 165-256).
4. Partiyeye bu adın verilmesinin nedeni partinin itici gücü olan milliyetçiliğin vurgu-lanmak istenmesidir. Bu ad 1917 ile 1920 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan Alaş-Orda Otonom Hükümeti ve Kazakların efsanevi atası Alaş'tan gelmektedir. Esasen Temmuz 1917'de Kazak ileri gelenleri Alihan Bukehanov, Ahmet Baydursunov, Mirşakip Dulatov Orenburg'ta aynı adla liberal-demokratik bir parti kurmuşlardır. Alaş'ın kurucuları Rusya'nın demokratik ve federal bir şekilde tekrar yapılandırılması gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü Kazaklar ancak böyle bir yapı-da ulusal otonomilerini elde edebileceklerdir (Trutanow 1994: 54, Alaş- Orda Otonomisi için ayrıntılı olarak bkz. Andican 2003: 53-56).
 5. Partinin dış politika stratejisi için bkz. (Babak vd. 2004: 408).
 6. Bu komite Hocalı Katliamı'ndan sonra Azerilere destek vermek için Nisan 1992'de kurulmuştur. Söz konusu oluşum içinde birçok Özbek siyasi parti ve sivil toplum örgütü birlikte çalışmıştır.

Kaynaklar

- Açıkgöz, Halil (1995). *Abdurrahim Polat Azatlıkta*. İstanbul: Kuşak Ofset Baskı.
- Adıgüzel, Hüseyin (2000). *Türk Dünyasında Demokrasi Hareketleri. Özbekistan Birlik Halk Hareketi ve Azerbaycan Halk Cephesi*. İstanbul: İnsan ve Demokrasi Vakfı Yay.
- Andican, Ahat (1996). *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*. İstanbul: Emre Yay.
- Andican, Ahat (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yay.
- Babak, Vladimir, Demian Vaisman ve Aryeh Wasserman (Ed.) (2004). *Political organization in Central Asia and Azerbaijan. Sources and Documents*. London: Frank Cass Publishing.
- Bala, Mirza (1938). *Milli Azerbaycan Hareketi Müsavat Halk Fırkası Tarihi*. Berlin: Arno Verlag.
- Berg, Andrea ve Anna Kreikemeyer (Ed.) (2006). *Realities of Transformation Democ-ratization Policies in Central Asia Revisited*. Berlin: Nomos Verlag.

- Denison, Michael (2007). *Führerkult in Turkmenistan. Überwachen und Überzeugen, Osteuropa* (8-9): 209-223.
- Freitag-Wirminghaus (1992). *Die Zukunft der islamisch geprägten Staaten. Die Gemeinschaft Unabhängiger Staaten. Entstehung-Entwicklung-Probleme.* Stuttgart Berlin Köln: Kohlhammer Taschenbücher.
- Fuller, Graham (1990). "The emergence of Central Asia". *Foreign Policy* (1): 49-67.
- Gendilov, Seyfettin (1995). *Siyasi Tarih.* Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi Yay.
- Gleason, Gregory (1997). *The Central Asian States. Discovering Independence.* Boulder Colorado: Westview Press.
- Gökalp, Ziya (1997). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak.* İstanbul: Toker Yay.
- Götz, Roland ve Uwe Halbach (1993). *Politisches Lexikon GUS.* München: Beck Verlag.
- Halbach, Uwe (1994). "Politische Entwicklungen im nachsowjetischen Mittelasien: Usbekistan". *Bericht des BIOs* (50): 3-36.
- Hayıt, Baymirza (1992). *Basmatshi. Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934.* Köln: Dreisam Verlag.
- _____ (1997). *Berichte und Forschungen über Turkestan.* Köln: Rutsker Verlag.
- Hentig, Otto von (1942). "Turan-Tatarai". *Zeitschrift für Politik* (3): 185-188.
- Hiro, Dilip (1994). *Between Marx and Muhammad. The Changing Face of Central Asia,* London: Harper Collins Publishers.
- Hunter, Shireen (1994). "Azerbaijan Serach for Identity and Independence The Transcaucasus in Transition Nation Building and Conflict". *The Center for Strategic and International Studies* (2): 58-96.
- Kesici, Kayyum (2003). *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Khalid, Adeeb (2007). *Islam after Communism.* Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- McFaul, Michael (2002). "The Fourt Wave of Democracy and Dictatorship. Non-cooperative Transitions in the Postcommunist World". *World Politics* (54/1): 212-244.
- Olzscha, Reiner ve Georg Cleinow (1942). *Turkestan Die politisch-historischen und wirtschaftlichen Probleme Zentralasiens.* Leipzig: Köhler&Amelang Verlag.
- Polat, Abdumannob (1999). "Can Uzbekistan Build Democracy and Civil Society". (Ed.) Holt Ruffin and Daniel Waugh. *Civil Society in Central Asia.* Seattle and London: University of Washington Press.
- Roy, Allison (2007). "Blokaden und Anreize. Autoritarismus und regionale Kooperation". *Osteuropa* (8-9): 257-275.
- Roy, Oliver (2000). *The New Central Asia. Geopolitics and the Birth of Nations.* New York, London: New York University Press.

Stadelbauer, Jörg (2003). "Mittelasiyen- Zentralasiyen. Raumbegriffe zwischen wissenschaftlicher Strukturierung und politischer Konstruktion". *Petermanns Geographische Mitteilungen* (5): 58-63.

_____ (2007). "Zwischen Hochgebirge und Wüste. Der Naturraum Zentralasiyen"
Osteuropa (8-9): 9-26.

Toker, Yalçın (1992). *Büyük Uyanış*. İstanbul: Toker Yay.

Tunaya, Zafer (2000). *Türkiye'de Siyasal Partiler. İttihat ve Terakki*. 3. Cilt. İstanbul: İletişim Yay.

Trutanow, Igor (1994). *Zwischen Koran und Coca Cola*. Berlin: Aufbau Taschenbuch Verlag.

Ülküsal, Müstecib (1976). *İkinci Dünya Savaşı'nda 1941-1942 Berlin Hatıraları*. İstanbul: Emel Yay.

Warkotsch, Aleksander (2006). *Die Zentralasiyenpolitik der Europaeischen Union*. Frankfurt am Main, Berlin, Bern: Peter Lang Verlag.

Gazeteler

"Aron Atabek Nutuşev ile yapılan görüşme". *Nezavisimaya Gazeta*. 2 Haziran 1992. 3.

"Nimet Panakov ile yapılan söyleşi". *Meydan*. 6 Temmuz 1993. 6.

İnternet

<http://www.heise.de/tp/r4/artikel/23/23010/1.html> (01.12.2007).

<http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1983134,00.html> (01.12.2007).

<http://www.sbu.yildiz.edu.tr/Burakyayinlar/makale1.htm> (08.07.2008).

Panturkist Political Movements in Azerbaijan and Central Asia during the Period of Transformation (1989-2007)

Fahri Türk*

Abstract: Many political parties and popular front movements emerged during the transformation period in Central Asia and Azerbaijan. Among the democratic parties that emerged within this political diversity, there were some that included Islamic and Panturkist thought in their programs. These parties were founded especially in Azerbaijan, Kazakhstan and Uzbekistan. The main reason for this was that political parties with a Panturkist agenda began to appear in these countries even at the beginning of the 20th century, when Musavat Party in Azerbaijan and Alash Party in Kazakhstan struggled for the independence of their lands. Between 1989 and 1994 many political organizations were established such as the Musavat, Bozgard and Turan Parties in Azerbaijan, the Republican Party of Kazakhstan, Alash and Azat Civil Movement in Kazakhstan and Birlik, Erk, the Watan Taraqqiyoti Parties as well as the Turkestan Popular Movement and Turkestan Islamic Popular Movement in Uzbekistan.

Key Words: Central Asia, Panturkist parties, Bozgard, Turan, Alash, Republican Party of Kazakhstan, Birlik, Erk.

* Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations / EDİRNE
ftuerk@web

Протюркские политические движения в Средней Азии и Азербайджане в период преобразований (1989-2007)

Фахри Тюрк*

Резюме: В период преобразований в Средней Азии и Азербайджане появилось множество политических партий и народных движений. Среди разнообразия политических течений были также демократические партии с мусульманской и тюркской программой. Эти партии были основаны в Азербайджане, Казахстане и Узбекистане. Главная причина их образования состоит в том, что еще в начале XX столетия в данных государствах на политической арене появились протюркские партии и движения. Например, партия Мусават в Азербайджане и партия национального освобождения Алаш в Казахстане боролись за независимость своей страны еще в начале XX столетия. В период между 1989 и 1994 годами в Азербайджане основаны партии Мусават, Бозкурт и Туран; в Казахстане гражданское демократическое движение Азат, Алаш и Республиканская партия; в Узбекистане партии Бирлик, Эрк, Ватан Терраки, народное движение Туркестан, исламское народное движение Туркестан.

Ключевые Слова: Центральная Азия, протюркские партии, Бозкурт, Туран, Алаш, Республиканская партия Казахстана, Бирлик, Эрк.

* Университет Тракия, кафедра международных отношений / Эдирне
ftuerk@web.de

Resim ve Edebiyat İlişkisinde Kadın İmgesi: Percy Bysshe Shelley'nin Şiirinde Medusa, Nazım Hikmet'te Jokond

Özlem Uzundemir*

Özet: Biri renk ve şekilleri diğeri ise sözcükleri kullanan, duyu, duygu, akıl ve imgeleme, görsel imgeler ya da yazı aracılığıyla hitap eden resim ile şiir, ya da imge ile söz arasındaki bağı irdeleyen eleştirmenler, Türkçe'ye "resimbetim" olarak çevrilebilecek Yunanca *ekphrasis* terimini kullanırlar. Bu iki farklı sanat dalının birbiriyle olan ilişkisi, imgenin durağan ve sessiz oluşunun aksine yazının devingen ve konuşma içermesi, bu makalede İngiliz Romantik dönem şairi Percy Bysshe Shelley'nin "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery" ile 20. yüzyıl Türk şairi Nazım Hikmet'in "Jokond ile Si-Ya-U" adlı şiirleri karşılaştırılarak incelenecektir. Her iki şiirin de ortak özelliği kadın figürlerini resmeden tabloları betimlemeleridir. Bu benzerlik itibarıyla de şiirlerde sessiz, edilgen ve gözlemlenen kadın imgesi ile konuşan, etken ve gözlemleyen erkek şair arasındaki karşıtlık ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: imge, söz, P. B. Shelley, Nazım Hikmet, Medusa, Jokond.

Geç Romantik dönem İngiliz şairi Percy Bysshe Shelley (1792-1822) ile modernist Türk şairi Nazım Hikmet Ran'ı (1901-1963) bu makalede buluşturan, her ikisinin de kadın figürleri içeren Rönesans dönemi resimleri üzerine yazdıkları şiirlerdir. James Heffernan'ın "görsel imgenin sözle temsili" (1993: 3) olarak tanımladığı *ekphrasis*¹ (resimbetim) Batı edebiyatında son yirmi yılda sıkça kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Yunanca *ek* ve *phrasis* sözcüklerinden oluşan terim *ekphrasis*, ilan etmek ya da nesnelere adlandırmak anlamına gelir ve Antik Yunan'da nesnelere betimlemek için kullanılmıştır. Günümüzde Murray Krieger gibi bir kısım eleştirmen Yunanca terimin bu her türlü nesneyi tanımlama anlamını benimsese de, Heffernan ve W. T. Mitchell gibi pek çoğu görsel bir sanat yapıtını sözle temsil etme tanımını kabul etmişlerdir. Bu makalede önce görsel sanat yapıtı ile edebiyat metni, yani imge ile söz arasındaki ilişki incelenecek sonra da Shelley'nin "On the

* Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA
uzundem@baskent.edu.tr

Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery” (Leonardo da Vinci’nin Floransa Sanat Galerisindeki Medusa Resmi Üzerine) ile Nazım’ın “Jokond ile Si-Ya-U” adlı şiirleri resimbetim konusundaki tartışmalar göz önünde bulundurularak ele alınacaktır.

Yansıma kuramını ilk ortaya koyan düşünürlerden biri olan Platon *Devlet*’te ressamı, Tanrı ve marangozun yaptığı nesnelere “benzetmecisi” olarak tanımlar (2006: 339). Başka bir deyişle ressam, Tanrı’nın yarattığı ideaları kopya eden marangozun ürettiği nesnelere resmederek, asıl olan ideadan üç kez uzaklaşmış olur. Bu nedenle resim, Platon’a göre gerçeğin değil, görünen dünyanın yansımasıdır (2006: 339). Tıpkı ressam gibi şairler de görünen dünyayı betimledikleri için benzetmecidirler ve gerçeğe ulaşmaları mümkün değildir. Horatius’un, Türkçe’ye “Şiir de resme benzer” (1994: 269) diye yanlış çevrilen ünlü sözü *ut pictura poesis*, kavramı da Platon’un ortaya koyduğu gibi resim ile şiiri eşdeğer tutar². Rönesans döneminin ünlü ressamı Leonardo da Vinci *Paragone* adlı kitabında, resmi “dilsiz şiir”, şiiri ise “kör resim” (2007: 47) olarak tanımlar. Resmi şiire üstün tutan Leonardo, şiir okurken belli bir süreç geçtiği için bütünlüğün bozulduğundan söz eder. Leonardo’ya göre, “şiir nesnelere sözlerle kurgular, resim ise bu nesnelere gözün dışında gerçekte oldukları gibi sunar” (2007: 37). Ressam doğayı doğrudan yansıttığı için, “insanın eseri olan sözler”i (2007: 45) kullanan şiirden daha değerlidir.

18. yüzyıl Alman düşünürlerinden Gotthold Ephraim Lessing *Laocoon* adlı kitabında görsel sanatların edebiyata olan üstünlüğünü sorgular. Görsel sanatların göze hitap etmesi, dolayısıyla doğayı birebir yansıtan imgeler kullanılması, sözcüklerin ise adlandırdıkları nesnelere aralarında birebir örtüşmeyen, rastlantısal bir ilişki olması Lessing’in yaptığı bir ayırımdır. Lessing’e göre edebiyat, hareket bildirdiği için “Şair, bize gösterdiği tabloyu bir anda toplamak mecburiyetinde” (1935: 34) değildir; aksine bir olayı başından sonuna zaman kavramını kullanarak anlatır. Oysa resim, nesnelere durağan bir biçimde yansıttığı için, anı gözler önüne serer, ama bir hareket içeremez (1935: 48). Kısacası, Lessing’e göre görsel imge sessiz ve durağan, sözlü anlatım ise sesli ve devingendir. Lessing’in hareketi anlattığı için sözü imgeye üstün tutması Romantik dönem olarak adlandırılan 19. yüzyılın ilk yarısındaki yazar ve eleştirmenleri etkilemiştir. Bu dönemde yansıma kuramı, yerini sanatçının düş gücüne değer veren Dışavurumculuğa (Expressionism) bırakır ve edebiyat görsel sanatlarla karşılaştırıldığında daha önemli bir yere sahip olur. Örneğin, Percy Bysshe Shelley “Defence of Poetry” (Şiir Sanatının Savunması) adlı makalesinde şiiri, “düş gücünün ifadesi” (1993: 753), resim ve heykel sanatlarını ise nesnelere taklidi (1993: 754) olarak tanımladığı için, yazarın yaratıklarının bireylerin hareket ve duygularını doğrudan ak-

tarmada resim, heykel ve müzikten daha başarılı olduğunu savunur. Dil, düş gücü tarafından üretildiği ve yalnızca düşüncelerle ilişkisi olduğu için herhangisi bir sınırlandırmaya bağımlı değildir. Oysa diğer sanatlarda, tüm malzemeler ve araçlar birbiriyle bağlantılıdır ve bu da düşünce ve ifadeyi sınırlandırır. Bu nedenle de Shelley, şiirin diğer tüm sanatlardan üstün olduğunu düşünür. Tıpkı Romantik dönem gibi yansıtma kuramını yadsıyan modernizm de görsel sanatların edebiyata olan üstünlüğünü reddeder. Krieger'a göre *ut pictura poesis* anlayışı 20. yüzyılda *ut poesis pictura* (resim, şiir gibidir) anlayışına dönüşür (1992: 206). Modernist akımın Einstein'ın görecelilik kuramının etkisinde gerçekliği sorgulaması ve aslında tüm gerçekliğin dille yaratıldığını savunmasıyla birlikte edebiyatın görsel sanatlara öykünmesi son bulur. Çünkü artık resim ve heykel gibi doğal imgeler kullandığı düşünülen görsel sanatlar da fotoğraf makinesinin icat edilmesiyle Rönesans'tan beri var olan gerçeği olduğu gibi yansıtma düşüncesinden vazgeçerler. Örneğin, görsel sanat akımlarından kübizm ve sürrealizm sanatın gerçeği reddederek algıyla ve bilinçaltıyla nasıl oynadığını gösterir. Modernizmin İngiltere'deki öncülerinden ressam ve yazar Wyndham Lewis bir yazısında "ressam doğayla olan bağlarını koparmalı ve kopyacı olarak davranmaktan vazgeçmelidir" der (akt. Holloway 1983: 216). Ayrıca, 20. yüzyıl düşünürleri görsel imgenin de metin olarak okunabileceğini savunarak yazının görsel sanatlara olan üstünlüğünü ortaya koyarlar (Barthes 1977: 35).

Lessing'in kuramından yararlanan günümüz eleştirmenleri, durağan görsel imge ile devingen sözlü anlatım arasındaki çekişmeyi ortaya koyan resimbetimde amacın, sessiz imgeyi konuşurmak olduğunu savunurlar (Heffernan 1993: 6, Hollander 1990: 130, Krieger 1992: 46). Heffernan, görsel imge ve söz arasındaki ilişkiyi kadın-erkek ilişkisine benzetir: söz hareket bildirdiği için eril, görsel imge ise durağan olduğu ve gözlemlendiği için dişildir. Başka bir deyişle, resme bakan ve betimleyen kişi erkek, bakılan ise kadındır. Erkeğin dili, durağan dişil imge üzerinde hakimiyet kurmaya çalışır (Heffernan 1993: 6, Mitchell 1994: 163). Resimbetimi özellikle toplumsal cinsiyet bağlamında inceleyen Katy Aisenberg, edebi metindeki erkek anlatıcının susturduğu nesne hakkında konuşarak bu nesne üzerinde hakimiyet kurduğundan söz eder (1995: 9). Batı geleneğinde kendisine bakanları büyülediği ve estetik bir güzelliği barındırdığı için kadına benzetilen görsel sanat yapıtı, onu betimlemeye çalışan erkek şairde bu güzelliğe hayal gücünü kullanarak sahip olma arzusu uyandırır (Zeitlin 1991: 281). Sandra Gilbert ve Susan Gubar'ın yazdığı *The Madwoman in the Attic* (Tavanarasındaki Deli Kadın) adlı kitapta söz edildiği gibi erkek sanatçının yapıtlarında iki tür kadın yer alır: ilki Azize Meryem'in simgelediği uysal, iffetli ve erkeğe boyun eğen iyi huylu kadın (1979: 20), diğeri ise Havva ile özdeşleştirilen iffetsiz ve ataerkil düzene başkaldıran kadın tipidir (1979: 28). Bu makalede incelenecek

olan her iki şiirdeki kadın figür de ikinci tür kadını örneklemede ve erkek şairlerin onları nasıl susturduklarını göstermektedir.

Percy Bysshe Shelley 1824'te karısı tarafından yayımlanan "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery" adlı şiirinde, kadın güzelliğinin ne kadar ölümcül olabileceğini Leonardo da Vinci'nin yaptığı düşünülen Medusa resmini betimleyerek anlatır. Bu şiir özellikle göndermede bulunduğu resimdeki figürün kadın olması nedeniyle imge-söz arasındaki ilişkide eleştirmenlerin ortaya koyduğu cinsiyet tartışmalarını gündeme getirir. Bu nedenle şiiri incelemeye önce Medusa söylencesini irdelemek yararlı olabilir.

Ovid *Dönüşümler* (1994) adlı kitabının dördüncü bölümünde, Tanrı Poseidon'un üç Gorgon kardeşten ölümlü olan, güzel Medusa'ya tecavüz etmesi sonucunda Medusa'nın saçlarının Tanrıça Athena tarafından yılanlara dönüştürüldüğünü anlatır. Ayrıca, Medusa'ya bakacak olan erkekler de taşla dönüştürülmekle cezalandırılır. Tabii bu taşlaştırma cezası Medusa'yı da etkiler çünkü kadının herhangi bir erkeğe bakabilme ve onu sevebilme gücü bu cezayla elinden alınmış olur. Kadına zorbalıkla hükmeden eril gücün temsili olan Tanrı Poseidon yerine kadının cezalandırılması dikkat çekilmesi gereken konulardan biridir. Bir diğeri ise cezayı verenin de dişi tanrıça olmasıdır ama Athena ataerkil düzenin temsilcisi olduğu için bu düzene tehdit oluşturan, cinsel anlamda güçlü kadını yok etmeyi amaçlar. Kral Polydektes, Perseus'un annesi Danae ile evlenmek için Perseus'tan kurtulmak ister ve onu Medusa'nın başını getirmekle görevlendirir. Bunu duyan Hermes ve Athena, Perseus'a yardım ederler. Hermes Perseus'a kılıcını, Athena ise kalkanını verir. Perseus Medusa'nın yüzüne bakamayacağı için kalkandaki yansımasından Medusa'yı tanıyarak onu öldürür. Eleştirmenler bu olayı, Yunanca'da adı "yok edici" anlamına gelen Perseus'un, eril güce bir tehdit oluşturan anaerkil düzeni yıkması olarak yorumlarlar (J. B. Woolger ve R. J. Woolger 1987: 83).

Medusa söylencesi pek çok edebiyat ve eleştiri metnine konu olmuştur. Sigmund Freud "Medusa's Head" (Medusa'nın Başı) adlı makalesinde Medusa'nın başının kesilmesinin hadım edilmekle aynı anlama geldiğini ve bu nedenle Medusa korkusunun aslında hadım edilme korkusu olduğunu savunur (1963: 212). Fakat bu korkunun yok olmasını sağlayacak etmenler de vardır. Bunlardan ilki Medusa'nın yılan biçimindeki saçlarıdır. Yılanlar Freud'a göre erkek cinsel organını temsil ettiği için Medusa heykel ya da resimlerine bakanların hadım edilme korkusu, bu yılanları, yani penisleri fark ettiklerinde azalır. İkinci olarak da Freud, Medusa'nın kendisine bakanları taşla çevirme özelliğini, erkek cinsel organının sertleşmesiyle açıkladığından, taşla çevrilen erkeklerin sertleşebilme özelliklerini fark ettiklerinde hadım

edilme korkusundan vazgeçtiklerini vurgular (1963: 212). Freud'un kuramından da anlaşılacağı gibi Medusa korku saçan kötü kadının simgesi haline gelmiştir. Edebiyatta da pek çok erkek yazarın metninde var olan kötü kadın imgesi Medusa ile özdeşleştirilir. Fransız feminist yazar H el ene Cixous ise "The Laugh of the Medusa" (Medusa'nın G l ş u) adlı makalesinde daha fazla sayıda kadını yazar olmaya teşvik ederken, erkek söyleminde varolan dehşet saçan Medusa imgesinin çok yanlış yorumlandığını savunur. Cixous Medusa'nın gözlerine bakanların, onun gözlerinde kadının öldürücü gücünün aksine, güzelliğini ve gülüşünü fark edeceklerini söyler (1997: 355).

Shelley'nin şiirinde göndermede bulunduğu Medusa figürü, Cixous'un karşı çıktığı dehşet saçan Medusa imgesini yansıtır. Önceleri Leonardo da Vinci'ye atfedilen, daha sonra kimliği belli olmayan bir İtalyan ressam tarafından yapıldığı düşünülen, Uffizi Sanat Galerisindeki Medusa portresi, s ylencedeki kafası kesilmiş, yılan saçlı kadını resmeder. Resimdeki kadın alışlageldik portrelerdeki gibi resme bakanlara değil gökyüzüne bakmaktadır. Ressamın ve dolayısıyla resmi betimleyen Shelley'nin, Medusa'yı yerde yatarak gökyüzünü izler biçimde göstermelerinin amacı, Medusa'nın ölümcül bakışlarını kendisine bakacak olanlardan gizlemektir (Scott 1996: 327). Resimde ilk dikkati çeken nokta, Medusa'nın kafasındaki hareket halindeymiş gibi gösterilen yılanların, Medusa'nın yüzündeki donuk ifadeyle karşıtlık oluşturmasıdır (Scott 1996: 327). Yılanlar, resmin sol üst kısmındaki yarasa ile sağ alt köşesindeki kurbağa,  l  kadının aksine, yaşamı simgelemekte ve resme bakacak olanların yerine kadının gözlerine bakmaktadırlar.

Shelley yerde yatarak karanlık gökyüzüne bakmakta olan Medusa'yı  elişkilili ifadeler kullanarak betimler: resimde hem dehşet hem de güzellik vardır. Kadının dudaklarındaki ve gözlerindeki güzelliği ölümcül bakışlar gölgelemektedir. Böylece Shelley, s ylenceyi kullanarak güzel kadının nasıl korkunç bir yaratığa dönüştürüldüğünü göstermeye çalışır. Çoğu  iirde kullanılan "gaze", yani bakmak sözcüğü, sanat yapıtına bakan erkeği ifade ettiği halde bu şiirde bakan kişi resimdeki Medusa figürüdür. Heffernan bu sözcüğün Carol Jacobs gibi pek çok eleştirmen tarafından resme bakan kişi, ressam, şair ve hatta okur olarak yanlış yorumlandığını, aslında bakan kişinin Medusa olduğunu savunur (1993: 121)  nk  şiir "it lieth gazing" (Shelley 1970: 582), yani "o bakarak uzanmaktadır" diye başlar. İngilizce'deki "it" adlı nesnelere Çin kullanıldığından, şiirde betimlenen nesne de resim olduğundan, bu şiirde kadın imge etken, yani bakan kişi konumuna dönüştürülmüş gibi görünmektedir. Shelley ikinci kıtada bu sözcüğü yineleyerek  elişkilili anlamlar yaratmayı sürdürür. Söylenceye göre Medusa'ya bakanlar taş kesilir. Shelley söylenceye göndermede bulunarak "Ama korkudan çok zarafettir / bakanın ruhunu taşlaştıran" (1970: 582) der. Bazı eleştirmenler taşlaşan

kişinin portreye, yani Medusa'ya, bakan kişiler olduğunu düşünse de, ardi ardına iki kıtada da tekrar edilen "bakmak" fiili, eğer ilk kıtada Medusa'ya göndermede bulunuyorsa bu kıtada da öyle olmalıdır. Heffernan da böyle düşündüğünden aslında kadının kendine bakanları değil kendi ruhunu taşılaştırdığını söyler (1993: 122) çünkü Medusa'nın cezası kimsenin kendisine bakamaması ve dolayısıyla sevememesidir. Bu dizelerin devamında da Shelley, Medusa'nın yüz hatlarından söz ederek kadının "melodik renkli güzelliğinin / acı ve karanlığın aksine / melodiyi insanlaştırıp uyum sağladı"ğını (1970: 582) vurgular. Başka bir deyişle, güzel Medusa cezası nedeniyle korku saçsa da Shelley'nin betimlemesindeki çelişkili ifadeler sayesinde insancıl bir boyut kazanır. Shelley burada kullandığı melodi ve renk sözcükleriyle müzik ve resim sanatlarını bir araya getirerek "resmin şiir kuramında geleneksel olarak temsil ettiği mimetik-temsili değerleri kırar. Müzik – buradaki deyimiyile 'melodi' – temsili bir sanat değildir" (Şengel 2002: 41).

Shelley üçüncü kıtada Medusa'nın yılan biçimindeki saçlarını betimlerken kullandığı "kıvrılmak" (1970: 583) ve "akmak" (1970: 583) gibi yılanın özgü eylemlerle, durağan resme hareket hissi katar. Yılanlar adeta Medusa'nın çektiği acıları anlatmaktadır. Heffernan'a göre, yılanlar yaşam belirtisi olduğundan, bu şiirde kullanılan "güzel" ve "korkunç" gibi çelişkili ifadelerin temelinde yaşam-ölüm ikilemi yatmaktadır (1993: 123). Shelley dördüncü kıtayı Medusa'nın kopmuş başı etrafındaki hayvanları betimlemeye ayırır. Başın hemen yanındaki bir taşın üzerinde duran zehirli bir kertenkele Medusa'nın gözlerine bakmaktadır. Mağaradan uçup gelen yarası Medusa'ya yaklaşmaktadır. Bu hayvanların betimlemesinde de Shelley hareket bildiren fiilleri seçerek ölümü temsil eden Medusa'ya bir karşıtlık oluşturmayı amaçlar.

Son kıtada daha önce kullanılan güzellik ve dehşeti bir arada barındıran karşıtlık içeren ifadeler ve ilk kıtadaki Medusa'nın göğe bakan betimlemesi tekrar edilir. Hem resimde hem de şiirde Medusa'nın bakışlarının resme bakanlara değil de gökyüzüne çevrilmiş olarak gösterilmesi, Freud'un kuramını doğrular gibi erkeğin kadına bakma korkusu nedeniyle kadının edilgenleştirilmesinin altını çizmektedir. Şiirdeki önemli bir fark, Shelley'nin şimdiye kadar bir nesne olarak sözünü ettiği resimdeki kadın kafasını, son kıtada "kadın" sözcüğünü kullanarak tanımlamasıdır. Böylece Shelley betimlediği nesne, yani resimdeki figürün, insani boyutunu anımsar/anımsatır (Jacobs 1985: 173). Bu kıtada sözü edilen resimde de görülen buğulu ortam, Shelley'e göre karşıtlık içeren "güzellik ve dehşetin aynası" (1970: 583) gibidir. Alıntıda kullanılan ayna sözcüğü, sanattaki gerçekçiliğe olduğu kadar Perseus'un, Medusa'nın bakışlarından korunmak için kullandığı ve

Medusa'nın yansımaları gördüğü kalkana da bir göndermedir (Hollander 1990: 133).

Şiirin müzede sergilenen bir resim üzerine olduğunu gösteren tek ifade şiirin başlığında yer alır. Onun dışında Shelley, Medusa portresini ayrıntılı bir biçimde anlatsa da, okura betimlediği nesnenin biricik bir sanat yapıtı olarak bir müzede yer aldığını ima edecek herhangi bir gösterge kullanmaz. Carol Jacobs bu şiir üzerine yazdığı makalesinde başlığın, resmin çerçevesine ek bir çerçeve görevi gördüğünü ve okuru, Perseus'un kalkanı gibi Medusa'nun tehlikeli bakışlarından uzaklaştırdığını söyler (1985: 166). Grant F. Scott da resim ve ressamdan başlık dışında söz edilmemesi sayesinde estetik nesnenin yüceltilmediği, tam aksine sorgulandığını, Medusa'nın da ressamın, yani eril gücün hakimiyetinden çıkartılarak özgürleştirildiğini ve Shelley'nin tümüyle kadın imgesi üzerine odaklandığını savunur (1996: 324). Bu fikir kadın imgesine odaklanma açısından doğru olsa da Shelley'nin Medusa imgesi üzerinde kurduğu hakimiyet de göz ardı edilemez çünkü Shelley kullandığı karşıtlık barındıran ifadelerle kadının güzelliğinin yanı sıra korkunçluğuna da dikkat çekerek, Medusa söylencesini erkek egemen söylemi kullanarak yinelemeyi tercih eder.

Mitchell'in dediği gibi, Medusa şairi susturmaya ve kendisine bakanları dondurmaya çalışan tehlikeli kadın imgesidir (1994: 172). Türkçe'ye hem "yatmak" hem de "yalan söylemek" olarak çevrilebilen "lie" fiilini ilk kıtada iki kez kullanan şair yaptığı sözcük oyunu ile görsel sessiz imge olan Medusa'nın sesinin olduğunu ima etse de Medusa'ya kendi öyküsünü anlatma fırsatını vermez (Mitchell 1994: 173). Fakat yine de birinci tekil şahıs "ben" anlatıcı yerine Shelley, bu öldürücü bakışlara sahip kadından korunmak istemişçesine kimliği belirsiz bir anlatıcı kullanmayı tercih etmiştir. Özetle, Shelley'nin şiirinin görsel sanat yapıtını ayrıntılı bir biçimde betimleyen Romantik dönem şiirlerinde ve özellikle Shelley'nin diğer pek çok lirik şiirinde rastlanmayan bir nesnelğe sahip olduğu ileri sürülebilir.

"Saman Sarısı" adlı şiirinde ressam Abidin Dino'ya "sen mutluluğun resmini yapabilir misin Abidin" (2007: 83) diye seslenen ve bu ifadeyle sözün imgeye olan üstünlüğünü ima eden Nazım Hikmet, görsel sanat yapıtına göndermede bulunan çok sayıda şiir kaleme almıştır. Bu şiirlerin büyük bir kısmı şairin hapiste tanıştığı ve resim yapmayı öğrettiği ressam İbrahim Balaban'ın tabloları üzerine yazılmıştır. Resimbetimin en çarpıcı örneği ise şairin, Leonardo da Vinci'nin Türkçe'de *Mona Lisa* olarak bilinen *La Gioconda* tablosu üzerine 1929'da yazdığı "Jokond ile Si-Ya-U" adlı şiiridir. İmge-söz ikileminde ortaya konan resmedilen ve bakılan kadın, resmeden ve bakan erkek karşıtlığının aksine bu şiirde kadın kimi yerde gözlemleyen kişi, erkek ise gözlemlenen konumundadır. Shelley'den farklı olarak Nazım, resmin

çerçevesine hapsolmuş sessiz ve durağan kadın figürü olan Jokond'u şiirinde konuşturur ve ondan durağan bir imge değil de sanki etten kemikten yapılmış bir insan gibi söz eder.

Kadın imgesini durağanlıktan kurtaran Nazım, Louvre müzesinde sergilenmekten bıkan ve sürekli tebessüm etmeye mahkum olan Jokond'un derdini kadının ağzından dile getirir:

Müzeyi

gezmek iyi

müzelik olmak fena.

Ben bu maziyi hapseden saraya

öyle ağır bir hükümlerle kondum ki,

çatlarken sıkıntıdan yüzümde yağlıboya

mecburum durup dinlenmeden sırtmaya: (2007: 64)

Shelley'nin şiirinde durağan bir mekan olan müze kavramına şiirin başlığı dışında hiç değinilmediği halde, bu şiirde müze hep aynı kaldığı için eleştirilir: Jokond sergilendiği Louvre müzesindeki durağan yaşamını sıkıcı bulur. Şair resimdeki figürün ağzından müzedeki sanat yapıtlarının duygularını okura aktararak, onların da müze kavramını yeniden sorgulamalarını sağlar. Pek çok resimbetim içeren şiirde var olduğu gibi Nazım'ın şiirinde de müzedeki durağan ve ölümsüz sanat yapıtlarının tersine müzeyi ziyaret edenler devingen ve ölümlüdür.

İçinde bulunduğu sıkıcı ortamdan kaçabilmek için anı defteri tutmaya başlayan Jokond, durağan tablonun çerçevesinin dışına çıkmayı ve yaşayan ziyaretçiler gibi zamandan etkilenmeyi arzular. "Belki dahli olur bugünü yazmanın / dünü unutmaya.." (2007: 65) diyen Jokond için zamanın değeri anı defterine attığı tarihle de ifade edilir. Ayrıca kadın figür tıpkı ziyaretçiler gibi müzedeki diğer sanat yapıtlarını da hayal gücünü kullanarak yorumlar. Örneğin, Felemenk ressamlarının çizdiği tablolardaki kadınların müzedeki açık pencere yüzünden üşüttüğünü ve ziyaretçilere sırtlarını dönerek öksürdüklerini söyler (2007: 66). Jokond anılarını yazmaya başladıktan bir süre sonra kendisini görmeye gelen Çinli ziyaretçi Si-Ya-U'ya aşık olur. Kadın figür, tablonun dışına çıkamadığı ve konuşamadığı için sevgiliyle ancak gözleriyle anlaşabildiğini yazar. Böylece, portresine bakılan kadın bakan kişi konumuna geçerek, gerçek yaşamdaki erkeği gözlemlene fırsatı elde eder. Nazım'ın edilgen kadın figüre, bu şiirde etken rol vermesinin bir nedeni de Shelley'nin şiirinde sözü edilen Medusa figürünün göğe bakar biçimde resmedilmesinden farklı olarak, Leonardo'nun *La Gioconda* portresindeki kadının bakışlarını tabloya bakacak olanlara yönelmiş olmasıdır. Başka bir deyişle, portredeki

Jokond bakışları ve gülüşüyle kendisini görmeye gelen erkeklere meydan okumaktadır.

Jokond'un aşık olduğu Çinli "Pariste fazla bağırılmış diye, / Mandarin sefirinin / camını kırmış diye," (2007: 73) Fransa'dan sınır dışı edilince, durağan kadının ağlamak istese de ağlayamaz ve kendini çizen ressam Leonardo'ya şöyle beddua eder:

Dilerim ki
Kübist bir ressama fırça olsun kemikleri
Leonar da Vinçi'nin,
boyalı elleriyle sarılıp boğazıma
altın kaplama bir diş gibi ağzıma
bu mel'un tebesümü taktığı için.... (2007: 74)

Nazım'ın şiiri sayesinde çerçevenin ve yaşadığı dönemin dışına çıkan Jokond, Kübist resamlara gönderme yapar ve kendisini resmeden Leonardo'yu suçlar. Şair, Jokond'u sevgilisine götürmek için kaçırmaya geldiğinde not defterine şöyle yazar: "Meryem Ana kılığına sokulan / bu fakir bahçıvan kızı / sıyırdı sırtından yaldızlı çerçevesini / ve ipe sarılarak tırmandı yukarıya..." (2007: 78). Nazım Jokond'un iple yukarı tırmanarak kaçmasıyla, erkek tarafından kurtarılmayı bekleyen Rapunzel tarzı öyküye bir gönderme yapar: iffetli kadın masumiyetini koruması için hapsedildiği kuleden kendisine aşık olan bir prensin kuleye tırmanması sayesinde kurtarılır. Bu şiirde de kaçırma olayı metaforiktir: erkek şair, portredeki kadını hapsediği çerçevenin dışına çıkararak çalar, ama bu kez de onun öyküsünü ve günlükünü okurla paylaşarak şiir kitabının yapraklarına hapseder. Bu alıntıda dikkat çekilecek diğer unsur da fattan gülüşüyle erkekleri cezbeden "kötü kadın" imgesi Jokond'un müzeden kaçırılırken, tanınmaması için boyun eğen masum kadının simgesi olan Meryem Ana kılığına büründürülmesidir. Böylece, Nazım daha önce sözü edilen her iki kadın tiplemesini de bu şiirde kullanmış olur.

Şairle yaptığı uzun bir uçak ve çalkantılı bir gemi yolculuğu sonrasında Jokond, tam sevgilisine kavuşacağı sırada Si-Ya-U öldürülür ve kadın gülümsemesini o anda yitirir. Sonunda Jokond yakılarak cezalandırılır ve müzeye bir kopyası konur. Bu da son derece ironik bir durumdur çünkü müzede tüm yapıtlar özgündür. Nazım da kopya ile sanat yapıtının biricikliğinin günümüzde yok olduğunu vurgulamak ister. Walter Benjamin "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction" (Mekanik Çoğaltma Çağında Sanat Yapıtı) adlı makalesinde biricik olan yapıtın çoğaltılması sonucu "aura"sını, yani özgünlüğünden kaynaklanan çekiciliğini yitirdiğinden söz eder (4). Tıpkı özgünlüğün ortadan kaldırılması gibi, Jokond'un yakılarak

cezalandırılması da erkeğin gülüşüyle ünlü kadını yok etmesi olarak okunabilir. Erkekleri bakışlarıyla mahveden Medusa'nın sonuna benzer bir biçimde, Si-Ya-U gibi kendisine bakan erkekleri yüzündeki mütebessim ifadeyle baştan çıkaran, erkek ressamı başkaldırarak çerçeveden ve müzeden kaçan Jokond, erkek egemen düzene göre ortadan kaldırılmalıdır.

Sonuç olarak, Percy Bysshe Shelley'nin Rönesans ressamı Leonardo'nun yaptığı düşünülen ve Uffizi müzesinde sergilenen Medusa tablosunu betimlediği "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery" ile Nazım Hikmet'in Louvre müzesinde sergilenen ünlü Leonardo portresi *La Gioconda*'ya göndermede bulunduğu "Jokond ile Si-Ya-U" adlı şiirleri görsel imge ile edebiyat arasındaki ilişkiyi sorgular. Her iki şair de sözcüklerle betimledikleri durağan tablolara hareket katar. Shelley şiirinde, resim, ressam ve müzeye şiirin başlığı dışında değinmemesine rağmen, Nazım şiirinde müzede bir resme göndermede bulunduğunu okura sürekli hatırlatır ve 20. yüzyıla özgü bir anlayışla sanat yapıtının biricikliğini Jokond'un sözleriyle sorgular. Shelley'nin şiirinde sessizliğini koruyan Medusa'nın aksine, Nazım ressamın tablosundaki edilgen ve sessiz Jokond'a konuşabilme fırsatı verir ta ki kadın yok edilerek susturulana kadar. Kısacası, her iki şiirde de ataerkil düzene bakışlarıyla tehdit oluşturan Medusa ve Jokond hem ressamın tablosuna hem de şairin şiirine hapsedilerek etkisiz hale getirilmiştir.

Açıklamalar

1. Yunancadan İngilizceye aynen geçen ekphrasis sözcüğünü resimbetim olarak Türkçeleştiren Dr. Özkan Çakırlar'a teşekkür ederim. Bu makalede resimbetim sözcüğü görsel sanat yapıtlarının sözle aktarılması anlamında kullanılmaktadır.
2. Deniz Şengel'e göre "Horatius'un buradaki sentaksı devingendir; *ut* kelimesi, karşı karşıya getirdiği iki varlığın arasında hiyerarşik bir ilişki kurulmasını engellemekte, denklemin iki yanından birine öncelik tanımamaktadır" (2000: 2).

Kaynaklar

- Aisenberg, Katy (1995). *Ravishing Images: Ekphrasis in the Poetry and Prose of William Wordsworth, W. H. Auden, and Philip Larkin*. English Language and Literature 158. New York: Peter Lang.
- Barthes, Roland (1977). *Image Music Text*. çev. Stephen Heath. Londra: Fontana.
- Benjamin, Walter (2008). "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction". <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ge/benjamin.htm> (20. 02. 2008). 1-19.

- Cixous, Hélène (1997). "The Laugh of the Medusa". çev. Keith Cohen ve Paula Cohen. *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Yay. haz. Robyn R. Warhol, ve Diane Price Herndl. New Brunswick. New Jersey: Rutgers University Pres. 347-362.
- Da Vinci, Leonardo (2007). *Paragone: Sanatların Karşılaştırılması*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Notos Kitap Yay.
- Freud, Sigmund (1963). "Medusa's Head". *Sexuality and the Psychology of Love*. New York: Collier Boks. 212-213.
- Gilbert, Sandra ve Susan Gubar (1979). *Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. New Haven: Yale University Press.
- Heffernan, James A. W. (1993). *Museum of Words: The Poetics of Ekphrasis from Homer to Ashbery*. Chicago: Chicago University Press.
- Hikmet, Nazım (2007). "Jokond ile Si-Ya-U". *835 Satır*. 5. Baskı. Cilt 1. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 59-93.
- _____ (2007). "Saman Sarısı". *Son Şiirleri (1959-1963)*. 9. Baskı, Cilt 7. İstanbul: Yapı Kredi Yay. 72-85.
- Hollander, John (1990). "The Gazer's Spirit: Romantic and Later Poetry on Painting and Sculpture". *The Romantics and Us: Essays on Literature and Culture*. Yay. haz. Gene W. Ruoff. New Brunswick ve Londra: Rutgers University Press. 130-167.
- Holloway, John (1983). "Wyndham Lewis and the Icons of Art". *From James to Eliot*. Yay. haz. Boris Ford. *The New Pelican Guide to English Literature*. Cilt 7. Londra: Penguin. 213-229.
- Horatius, Flaccus Q. (1994). "Şiir Sanatı". *İmbus'lar, Lirik Şiirler, Satura'lar, Mektup'lar*. Çev. Türkân Uzel. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 259-272.
- Jacobs, Carol (1985). "On Looking at Shelley's Medusa". *Yale French Studies* 69: 163-179.
- Krieger, Murray (1992). *Ekphrasis: The Illusion of the Natural Sign*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Lessing, Gotthold Ephraim (1935). *Laocoon*. çev. Suut Kemal Yetkin. İstanbul: Nakit.
- Mitchell, W.J. T. (1994). *Picture Theory*. Chicago: Chicago University Press.
- Ovid (1994). *Dönüşümler*. Çev. İsmet Zeki Eyuboğlu. İstanbul: Payel Yay.
- Platon (2006). *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz., İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Scott, Grant F. (1996). "Shelley, Medusa, and the Perils of Ekphrasis". *The Romantic Imagination: Literature and Art in England and Germany*. Yay. haz. Frederick Burwick and Jürgen Klein. Amsterdam, Atlanta. GA: Rodopi. 315-332.

- Shelley, Percy Bysshe (1993). "A Defence of Poetry". *The Norton Anthology of English Literature*. Yay. haz. M. H. Abrams vd. 6. Baskı. Cilt 2. New York: Norton. 753-765.
- _____ (1970). "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery". *Shelley: Poetical Works*. Yay. haz. Thomas Hutchinson. 2. Baskı. Oxford: Oxford University Press. 582-583.
- Şengel, Deniz (2002). "Ut pictura poesis: Kısa Bir Tarih". *Parşömen: Kültür Edebiyat Dergisi* 2 (4): 1-69.
- Woolger, Jennifer Barker ve Roger J. Woolger (1987). "Athena: Warrior Woman in the World". *The Goddess within: A Guide to the Eternal Myths that Shape Women's Lives*. New York: Fawcett Columbine. 44-90.
- Zeitlin, Froma I. (1991). "On Ravishing Urns: Keats in His Tradition". *Rape and Representation*. Yay. haz. Lynn A. Higgins ve Brenda R. Silver. New York: Columbia University Press. 278-302.

The Image of Woman in Painting and Literature: Percy Bysshe Shelley's Medusa and Nazım Hikmet's Mona Lisa

Özlem Uzundemir*

Abstract: Critics who dwell on the relationship between painting and poetry, one making use of colour and figures, the other of words respectively, employ the Greek term ekphrasis, meaning the description of a visual art work. While the image is defined as static and silent, the literary work involves action and voice because of words. This conflicting relationship between the image and the word will be examined through the analysis of the Romantic poet Percy Bysshe Shelley's "On the Medusa of Leonardo da Vinci in the Florentine Gallery" and 20th century Turkish poet Nazım Hikmet's "Jokond ile Si-Ya-U". The common characteristic of these poems is that both describe paintings about female figures. Hence, the silent, gazed and fixed woman image as opposed to the active, speaking male gazer will also be handled.

Key Words: ekphrasis, P.B. Shelley, Nazım Hikmet, Medusa, Mona Lisa.

* Başkent University, Faculty of Science and Letters, Department of American Culture and Literature / ANKARA
uzundem@baskent.edu.tr

Изображение женщины в отношении изобразительного искусства и литературы: Медуза в поэзии Перси Биши Шелли, Джоконда в произведениях Назым Хикмета

Озлем Узундемир*

Резюме: Одни используют цвета и формы, т.е. наглядные изображения в виде картин, другие используют слова для выражения чувств, эмоций, ума и визуализации, в виде письма и поэзии; критики, исследующие связь между изображением и словом, используют греческое слово *ekphrasis*, которое можно перевести как описание визуального произведения искусства. В данной работе путем сравнения двух произведений: поэта английского романтизма Перси Биши Шелли "Медуза Леонардо да Винчи в флорентийской галерее" и турецкого поэта XX века Назыма Хикмета "Джоконда и Си-Я-У" рассматриваются взаимосвязи этих двух различных отраслей искусства. Общей чертой этих поэтических произведений является описание изображений женских фигур. Также рассматривается контраст между молчаливым, статистическим и наблюдательным образом женщины и активной, динамичной личностью поэтов.

Ключевые Слова: Образ, Слово, П.Б.Шелли, Назым Хикмет, Медуза, Джоконда.

* Университет Башкент, факультет литературы и естественных наук, кафедра американской культуры и литературы / Анкара
uzundem@baskent.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Review

Aslan-Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yay. 200 s.

Mehmet Aydın*

Sema Aslan-Demir'in Grafiker Yayınları'ndan 2008 yılının son ayında çıkan *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme* adlı çalışması onun Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde kabul edilen "Türkiye Türkçesinde İsteme Anlam Birimi: Dilbilgisel ve Toplum Dilbilimsel Bir İnceleme" başlıklı doktora tezinden kitaplaştırılmıştır. Şunu hemen vurgulamak gerekir: Sema Aslan-Demir'in çalışmasının Türk dili araştırmaları disiplini içinde pek örneği yoktur, dolayısıyla örneği bulunmayan bir çalışmayı kurgulamak hem tez hocası için hem çalışmayı yapan öğrenci için son derece zordur. [Bunu en çok yaşayanlar bilebilir.] Bu çerçevede Aslan-Demir ile tez hocasının bu zorluğun üstesinden başarıyla geldikleri söylenebilir.

Aslan-Demir'in çalışması giriş, sonuç, kaynakça ve terimler sözlüğü kısımlarının dışında *I. Emir, II. İstek, III. Rica ve IV. Yalvarma* başlıklı dört ana bölüme ayrılıyor. Bu bölümler ve kurgulamanın da Johanson'un 2007 yılında baskıya verilen bir çalışmasından yararlanılarak yapıldığı vurgulanıyor (Aslan-Demir 2008: 14). Ancak Aslan-Demir, çalışmasını kurgularken bütünüyle Johanson'a bağlı kalmamış, isteme kipliğinin içine isteğin yanı sıra emir, rica ve yalvarmayı da katmıştır.

Bu çalışmanın giriş kısmında *kiplik* geniş bir biçimde tartışılmıştır. Kiplikle birlikte düşünülen bir kavram da kiptir. "Kiplik [modality] anlambilimle, kip [mood] ise biçimbilimle ilgilidir. Dilbilimsel kipliğin temel problematiğini –açık ya da örtük- var olan anlamların dille ifadesi oluşturur." (17).

Aslan-Demir'e göre dilbilimsel kiplik çalışmaları, mantık ve felsefe disiplinleriyle temellendirilmiştir. "Bu disiplinlere göre dünya bilgisi ikiye ayrılmaktadır: olasılıklar [possibilities] ve zorunluluklar [necessities] (22). Aslan-Demir'in aynı yerdeki şu alıntısı kiplik kavramının anlaşılmasını kolaylaştıracak niteliktedir: "Lyons'a göre kiplik konuşurun görüş ve tutumlarının konuşmasına yansımadır".

"Kiplik konuşurun tutumunu, aktardığı bilginin gerçekliğine dair yargısını / yorumunu, delillerini; anlatılan olayın koşullarına ve gerçekleşme potansiyeli-

*OMÜ Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / SAMSUN
mehmeta@omu.edu.tr

line yönelik beklentilerini gösteren bir anlam kategorisi” (43) olarak da düşünülmüştür.

Demir’in çalışmasının ilk bölümünün konusu *emirdir*. Özellikle bu çalışmada 1. teklik şahıs –*Aylm* ve 1. çokluk şahıs –*Allm* ile ilgili olarak söylenenlerin bundan sonra yapılacak çalışmalarda gözden kaçırılmaması gerekir. Bizim dilbilgisi kitaplarımızda paradigma eksikliğini bu çalışma çok açık bir biçimde gösteriyor. Aslan-Demir paradigma oluştururken Lyons’un görüşlerine de başvurmuştur:

“Lyons emrin birinci veya üçüncü kişilere değil, sadece ikinci kişiye verilebileceğini düşünür. 3. kişi emirde bu tereddüdün nedeni, emrin 3. kişiye dolaylı olarak ulaşmasıdır. 3. kişide emir *sen/siz* üzerinden *o/onlara* yönelir. İkinci kişiler aracı-iletici konumundadır. Bu durumda emir 3. kişiye mi yoksa istenilen eylemin *o/onlar* tarafından yapılmasını sağlamak üzere 2. kişiye mi verilmektedir. Örneğin birinci kişi tarafından söylenen “Ali derhal buraya gelsin” gibi bir cümlede emir kime verilmektedir? Yüklemin ifade ettiği yapma işini belli ki 3. kişi gerçekleştirecektir, buyurucu 1., eyleyici 3. kişidir. İfade 1. kişiden 2. kişi aracılığı ile 3. kişiye yönelen bir emir görünümündedir.” (42).

Teklik 1. kişi –*Aylm*’ın istek dışında emir de anlattığı birçok bağlamda ve birçok yayımda tartışılmıştır. Aslan-Demir, bu sorunu eski çalışmalara göndermeler de yaparak enine boyuna yeniden ele almıştır. Araştırmacının paradigması sağlam olduğundan ulaştığı sonuç önceki yayınlardakilerden daha kandırıcıdır.

Araştırmacı *istek, rica ve yalvarma* bölümlerini birbirine benzer biçimlerde kurgulamıştır. Burada emir ve isteğin daha geniş bir biçimde ele alındığını belirtmek gerekir. Elbette bu, isteğin ve emrin isteme kipliği içindeki yerlerinden ve kapsamlarından kaynaklanıyor.

Aslan-Demir’in çalışmasında dil birimlerinin işlev ve anlamlarının tek olmadığı, dil birimlerinin kullanıldıkları bağlama göre işlev anlam kazandıkları isteme kipliği çerçevesinde ortaya konmuştur. Ne emir yalnızca emir ekleri biçiminde adlandırılan eklerle, ne de istek yalnızca istek ekleriyle anlatılır. Bunlar istek ve emrin yalnızca morfolojik işaretleyicilerindendir. Üstelik bu ekler de isteme kipliği içinde *rica, gönüllülük* vb. anlatabilirler. Bunu dil felsefesiyle ilgili öbür metinler de söylüyor:

“Emir kipindeki bir sözcelem, bir emir olabilir, bir talep olabilir, bir izin verme olabilir, bir rica olabilir, bir yalvarma olabilir, bir öğüt olabilir, bir uyarı olabilir (‘gıt de gör’), ya da bir şart, bir taviz, ya da bir tanım ifade edebilir. (‘...olsun’) vb. ‘Al’ deyip birine bir şeyi teslim etmek, hediye etmek, ödünç vermek, kiraya vermek, ya da emanet etmek olabilir. ‘Yapacağım’ demek, söz vermek, bir niyeti ifade etmek olabilir.” (Austin: 103).

Acaba *işaretleyici* yerine başka bir terim bulunup kullanılamaz mıydı? İnsanın yaptığı çalışmayla ilişkisi her zaman devam eder. Dolayısıyla Aslan-Demir’den aynı kavramı yansıtmaya yarayacak bir terim bulması beklenebilir.

Sema Aslan-Demir’in örneklerle ilgili bir sorununun olduğunu kabul ederek eserine yeniden bakmasını öneriyorum. Aynı örnekleri birkaç bağlamda kullanmak yerine her bağlam için başka bir örnek bulunabilirdi. Bu yazık ki başka

çalışmalarda da sık rastlanan bir durum. İlkece bir çalışmada örneklerin kurgulanmasına karşıyım. Bu sorunlar önceki kuşaklarla ilişkilendirebilir. Ama Sema Aslan-Aslan-Demir'in kuşağının önceki kuşaklara göre daha şanslı ve donanımlı olduklarını düşünüyorum. Onlar iyi yabancı dil biliyorlar, teknolojiyi etkili ve verimli bir biçimde kullanıyorlar. Bu çerçevede bir eleştirmen olan Adnan Benk'in söylediklerini eklemek istiyorum: "Gerçekten de, çoğumuz bir önceki kuşağın aktarmacılığını sürdürüp gidiyoruz. Batı dünyasında gördüklerimizi, bellediklerimizi kendi koşullarımıza uydurmak, çalışmaya, incelemeler yapmaya bağlı olduğu için, onların vardıkları sonuçları benimsemek daha kolay geliyor bizlere. Olanı göremiyoruz da, Batı'da gördüğümüzü 'olan' sanıyoruz, bilgimiz kendi gerçeğimizden uzaklaştırıyor bizi, daha kötüsü bu gerçeği yanlış tanıtıyor." (*Eleştiri Yazıları/II*, Doğan Kitap, İstanbul 2000, s. 547). Dil bilmek bize gerçeğe, Batı'da ve daha kolay ulaşabileceğimiz gibi yanlış bir izlenim kazandırabilir. Olan yalnızca Batı'da olan değildir; gerçek bizim onu aradığımız yerdedir ve önemli olan gerçeğin kendisidir. Sema Aslan-Demir'in çalışmasını değerli bulduğum ve iki kere okuduğum için bunları söylüyorum.

İyi bir çalışmanın dilinin de iyi olması gerekir. Aslan-Demir bu konuda da bir standart tutturabilmiş değildir. Çalışmasındaki *-mAktA*'lı cümlelerle şu cümlesine yeniden baksın: "Dikkati çeken bir başka nokta, belirli bir semantik alanı, örneğin isteği işaretleyebilen birden fazla biçimbirim, isteği farklı anlam nüansları ile ifade edebilmesidir" (168). *-mAktA*'lı cümleler elbette yasaklanamaz, ama sınırlandırılabilir. Çünkü başka seçenekler de vardır.

Bunlar Sema Aslan-Demir'in emeğine ve çalışmasına gölge düşürmez. Onun çalışması özgün ve değerlidir. İsteme kipliği konusunda düşünenler ona başvurduklarında yepyeni sonuçlarla karşılaşacaklardır.

Aslan-Demir çalışmasında edimbilimle ilgili kaynaklara da ulaşmış ve bunları kullanmıştır. Bu çalışmaların önemli bir bölümü dil felsefesiyle ilgili metinlerdir. Edimbilimle ilgili çalışmaların başında J. L. Austin'in İngilizce adı *How to Do Things with Words* adlı eseri gelir. J. L. Austin'in bu çalışması R. Levent Aysever tarafından Türkçeye çevrilmiştir: [J. L. Austin, *Söylemek ve Yapmak Harvard Üniversitesi 1955 William James Dersleri*, çev. R. Levent Aysever, Metis Yayınları, İstanbul 2009, 193 s.]

[Austin'in kitabı, 1955 yılında Harvard Üniversitesi'nde William James Seminerleri kapsamında verdiği on iki bölümlük ders dizisi için kendisinin hazırladığı notlarla bu derslere katılan öğrencilerin tuttukları notlardan oluşuyor.] Kitabı Türkçeye çeviren R. Levent Aysever, *Sunuş*'ta gerek kitabın ve gerekse derslerin düzeninin sorunlu olduğunu söylüyor. J. O. Urmson da eserin ilk baskısına yazdığı önsözde bu duruma vurgu yapıyor: "Bu dersleri oluşturan malzeme, burada olabildiğince eksiksiz bir biçimde basılı hale getirildi. Austin kendi yayımlasaydı, mutlaka bu malzemeyi baskıya daha uygun bir biçimde düzenler; ikinci dersin ve onu izleyen derslerin başında yer alan bir önceki dersin özetini kısaltırdı şüphesiz." (35).

Dil yalnızca dilci bakışıyla kavranamayacak nitelikte bir sistemler sistemidir. Bu çerçevede felsefecilerin dil kavrayışına başvurulabilir.

Demir'in, Austin'in çalışmasına yaptığı gönderme tartışılabilir: "Buna göre sözler sadece birer işitim imgesi olarak kalmazlar, aynı zamanda bir eylem de yaratırlar." (26). Ben Austin'in kitabının çevirisini dikkatli bir biçimde okudum. Austin'in söylediklerinden şöyle bir anlam çıkarılabilir: "Sözler sadece bir bildiri (ileti) üretmekle kalmazlar, aynı zamanda eylemde bulunmak, eyleme geçmek veya geçirmek üzere kullanılırlar." Bunu doğrudan Austin'den alıntıylaarak görebiliriz: "Çünkü gördüğümüz gibi edimsel sözcelemler bir şeyi betimlemezler, birini bir konuda bilgilendirmezler, bir şey yapmak için, ya da bir şeyi yaparken kullanılırlar. Dolayısıyla, biz 'şimdiki zaman bildirme kipi' ifadesini yalnızca 'Adlandırırım', 'koşarım' vb. biçimindeki dilbilgisel yapıyı anlatmak için kullanıyoruz. (Austin: 87). Ayrıca Austin'in "How to Do Things with Words" adlı çalışması bir makale olmadığı halde tez yazma yönergesine uygun olarak bir makale gibi tırnak içinde gösterilmiştir.

Austin sözcelemi *düzsöz*, *edimsöz*, *etkisöz* olmak üzere üçe ayırıyor ve bunlar arasındaki ilişkiler üzerinde duruyor. Ancak onun en çok *edimsöz* ve *edimsöz edimi* üzerinde durduğunu belirtmek gerekir.

Austin'in öğrencisi ve izleyicisi John R. Searle, filozofun *düzsöz* ile *edimsöz* ayrımını eleştirmiştir. "Aynı zamanda bir *edimsöz edimi* olmayan hiçbir anlamlandırma ya da *düzsöz edimi* yoktur. *Düzsöz edimsöz* ayrımı, aslında sözcelenen tümcelerin, deyim yerindeyse güç bakımından boş olduğu düşünülen durumları açıklamak için yerinde ayırmadır. Ancak, güç bakımından boş olan hiçbir sözcelem yoktur. Her sözcelem, örtük bile olsa, taşıdığı edimsöz gücünü gösteren birtakım öğeler içerir." (John R. Searle, *Söz Edimleri*, Sunuş ve çeviri: R. Levent Aysever, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000, s. 9). Searle'ün kitabı bir bakıma Austin'in eserinin bir devamı ve tamamlayıcısı olarak görülebilir. İki kitabı da Türkçeye R. Levent Aysever çevirmiş ve iki çeviriye de (Searle'ün kitabına biraz daha uzun) birer aydınlatıcı, metne hazırlayıcı *Sunuş* eklemiştir.

Dilbilim içinde, Austin ve Searle'ün yaklaşımına dayanan bir edimbilimden ve bir söz eylem kuramından da söz edilmektedir. İsteme kipliği, edimbilim açısından da ele alınabilecek bir konudur. *Emir*, *istek*, *rica*, *yalvarma* Austin'in sınıflandırmasına göre sorumluluk-yükleyiciler arasında ele alınabilir. Ayrıca *emir*, *istek*, *rica* ile konuşan öznenin konumu arasında bağ vardır. Bunlar bir yandan da erk belirtici nitelik taşırlar (Austin 162-163).

Türklük araştırmacılarının yeni kuşağının, Austin ve Searle'ü anlaşılması ve içinden çıkılması son derece zor da olsa, okuması ve onların eserlerine göndermeler yapması sevindiricidir. Sema Aslan-Demir'in kaynakçasında iki yazar da var. Dilbilime ilgi duyan öbür Türklük bilimcilerin de bu yazarların metinlerine başvurmaları gerekir. Göstergelerin sözcelemler içinde anlamları yanında yaptırım güçleri de var. Bu olgulara başka açılardan bakanlara kulak vermek gerek. Asıl önemli olan üzerinde çalıştığımız olguları doğru kavramak, Searle'e ve Austin'e teslim olup onların ulaştığı sonuçları tartışmadan kabul etmek ve kullanmak değil.

Söylemek bir şey yapmaksızın yazmak ve okumak da bir şey yapmaktır.

**Ceval Kaya, Uygur Harfli Rızvan Şah ile
Ruh-Afza Hikâyesi: Giriş, Tıpkıbasım, Çeviri, Notlar ve
Dizinler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.,
2008, 216 s.**

Serkan Şen*

Uygur alfabesi, Mani ve Buda dinlerini Türklere tanıtan Soğdlardan alınmıştır. Türklerce benimsenişi VIII. yüzyıla dek giden bu alfabeye zamanla millî bir karakter yüklenmiştir. Öyle ki Divanü Lûgat-it-Türk'te Türk yazısı olarak Uygur harfleri gösterilmiştir. Uygur alfabesi, Maniheist ve Budist çevrelerle sınırlı kalmayıp Hristiyan ve Müslüman Türkler tarafından da kullanılmıştır. İslamiyet'in kabulüyle Türkler arasında Arap alfabesi yaygınlaşsa da Uygur yazısından hemen vazgeçilmemiştir. Müslüman Türkler XVIII. yüzyıla kadar Arap alfabesinin yanında Uygur alfabesiyle de metinler yazmışlardır.

İslamî dönem Uygur harfli metinlerinin önemli bir kısmı Çağatay sahasına aittir. Uygur harfli *Rızvan Şah İle Ruh-Afza* hikâyesinin Oxford'da Bodleian Library, Huntington 598'de kayıtlı nüshası da Çağatay Türkçesi özellikleri gösterir. Metnin diline ve 1435 yılında istinsah edilmesine bakıldığında bu nüshayı klasik öncesi Çağatayca devresi içinde değerlendirmek gerekir. 1001 gün masallarından alınma çift kahramanlı bir aşk serüveni olan *Rızvan Şah ile Ruh-Afza* hikâyesinin eski Türkiye Türkçesiyle pek çok versiyonu bulunmaktadır. Eserin Mansur Bahşı tarafından istinsah edilen Uygur harfli Huntington nüshası, *Bahtiyarname* adlı başka bir yazmanın içinde olup; yaklaşık %10'u eksiktir. Ceval Kaya, 1979-1980 öğretim yılında lisans tezi olarak dizinini hazırladığı *Bahtiyarname*'nin içinde başka bir eser daha bulunduğunu fark etmiştir. Reşit Rahmeti Arat'ın *Bahtiyarname*'nin bütününe ele alan transkripsiyon çalışması tamamlanamadığından, bu eser uzun süre dikkatlerden uzak kalmıştır. Metin üzerine lisans döneminde çalışmaya başlayan Ceval Kaya, 1999 yılında *Uygur Harfli Rızvan Şah İle Ruh-Afza Hikâyesi* adı altında eserin yayımını tamamlayarak konunun uzmanlarının kullanımına sunmuştur.

* 19 Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / SAMSUN
serkansen@omu.edu.tr

Ceval Kaya, kitabın önsözünde üzerinde çalıştığı eseri ana hatlarıyla tanıtır hazırlanma aşamalarına ve amaçladığı hususlara değinmiştir. Buna göre çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde eser, nüsha ve metin üzerine yapılan çalışmalar tanıtılmıştır. İkinci bölümde tıpkıbasım, transkripsiyon ve çeviri verilmiştir. Üçüncü bölüm açıklamalara ayrılmıştır. Dördüncü bölümde ise genel dizin, ekler dizini ve yabancı kelimeler dizini olmak üzere üç dizin sıralanmıştır. Her bölüm de kendi içerisinde alt bölümlere ayrılmıştır.

Aynı zamanda giriş bölümü olan ilk bölümde, öncelikle eser üzerinde durulmuştur. Başta eksik olan yazmada eserin adı geçmemektedir. Kaya, çeşitli veriler ışığında eserin adının “Rızvan şah ile Ruh-afza hikâyesi” şeklinde kurulabileceğini ifade ettikten sonra; hikâyenin içeriğini, kaynağını ve özetini ortaya koymuştur. İlk bölümün ikinci kısmında nüshaya dair bilgiler sunulmuştur. Nüshanın içinde yer aldığı Bodleian yazması tanıtılarak ketebe kaydı, müstensih ve müstensihin diğer eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İlk bölümün üçüncü kısmı ise yazı ve imlaya ayrılmıştır. Bu kısımda geç dönem işlek Uygur kursiv yazısıyla güzel ve okunaklı biçimde kaleme alınan metnin imla özellikleri tespit edilmiştir. İlk bölümün dördüncü kısmı metnin dilini konu edinmiştir. Klasik öncesi Çağatayca döneminin özelliklerini taşıyan metnin belli başlı dil özellikleri aktarıldıktan sonra ikili madde başları ve sorunlu sözcükler verilmiştir. İlk bölümün beşinci kısmında, şimdiki dek yayımı gerçekleştirilmemiş esere dolaylı yoldan temas eden yayınlar tanıtılmıştır. İlk bölümün altıncı kısmında çalışmanın kurgusu ortaya konmuş, kitabın hazırlanış aşamaları ve benimsenen yöntem maddeler halinde sıralanmıştır. İlk bölümün yedinci kısmı transkripsiyon sitemini, sekizinci kısmı işaretleri, dokuzuncu kısmı kısaltmaları, onuncu kısmı bibliyografya ve eser kısaltmalarını içermektedir. İlk bölümün son kısmında ise transkripsiyon cetvelini, Arapça ve Farsça kelimeler için transkripsiyon cetvelini, seslerin ve işaretlerin karşılaştırmalı cetvelini, kelimelerin ve madde başlarının ön seslere göre dağılımı ile madde başlarının dillere göre dağılımını yansıtan tablolar bulunmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü tıpkıbasım, metin ve çeviriden oluşmaktadır. Kolaylaştırıcı ve kullanışlı olması için bu bölümün çift numaralı sayfalarında tıpkıbasım, takip eden tek numaralı sayfaların üst kısmında transkripsiyon, alt kısmında ise çeviri verilmiştir. Tıpkıbasımın altında orijinal sayfa numaraları ve araştırmacının verdiği satır numaraları özellikle belirtilmiştir. Çevirinin anlaşılır ve aslına sadık oluşuna özen gösterilmiştir.

Üçüncü bölümde notlar başlığı altında, araştırmacının dikkatini çeken metinle ilgili yeni ya da sorunlu 62 ibare ele alınarak bunlara yönelik açıklamalar yapılmıştır.

Kitabın dördüncü ve son bölümde üç dizine yer verilmiştir. Bu dizinler Ceval Kaya'nın kendi ürettiği *Cibakaya 6.2* adlı bilgisayar programıyla hazırlanmıştır. Genel dizinde, metindeki kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilerek madde başlarının geldiği diller ve bu dillerdeki orijinal halleri belirtilmiştir. Deyimler, birleşik fiiller ve ikilemeler ayrıca gösterilmiştir. Çekim ekleri dizininde eklerdeki çok şekillilik teke indirilmek suretiyle alt maddeler dizilmiştir. Yabancı kelimeler dizini, Türkçe ek almış kelimeleri ve içinde Türkçe kelime bulunan öbekleri Türkçe kabul eden bir anlayışla hazırlanmıştır. İçinde iki ayrı yabancı dile ait unsur bulunan kelimeler, ek unsuru hangi dile aitse o dilden sayılmıştır. İki kelimedenden oluşan madde başları ikinci kelime hangi dile aitse, o dilde değerlendirilmiştir. Eseri oluşturan 799 madde başından 464'ünün (%58.07) Türkçe, 192'sinin (%24.03) Arapça, 130'unun (%16.27) Farsça, 5'inin (%0.63) Moğolca, 2'sinin (%0.25) Grekçe, 2'sinin (%0.25) Soğdca, 2'sinin (%0.25) belirlenememiş; 1'inin (%0.13) Çince, 1'inin (%0.13) Sanskritçe kaynaklı olduğu tablolar kısmında tespit edilmiştir.

Ceval Kaya, kitabın önsözünde sahanın uzmanlarının çalışmadaki eksik ve yanlışları ortaya koyarak esere katkı sağlamalarını beklediğini ifade etmiştir. Bu vesileyle eserin yeni yayımında aşağıdaki hususların dikkate alınmasının yararlı olacağı düşünülebilir.

Önsözde, dördüncü bölümde dört dizin verildiği yazılmıştır. Oysa verilen dizinlerin sayısı üçtür. Baskıdan kaynaklanan bu hata düzeltilmelidir.

Çalışmanın kurgusu oluşturulurken kalınlık- incelik uyumunun yabancı kelimelerde de mevcut olduğu varsayılmıştır. Çağatayca üzerine araştırmalarıyla tanınan Janos Eckmann ve onu takip eden bazı bilim adamları bu dönemde özellikle Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerde kalınlık-incecik uyumunun yerleşmediğini savunmaktadırlar. Ceval Kaya, varsayımının gerekçelerini ayrıntılı olarak ortaya koyduğu takdirde oluşacak soru işaretlerinin önüne geçebilecektir.

Eserin tamamlanışıyla Türk Dil Kurumu tarafından basılışı arasında yaklaşık 9 yıl geçmiştir. Aradan geçen zamanda araştırmacının görüşlerini destekleyen yeni yayınlar yapılmıştır. Örneğin, 0040 numaralı notta *yana* ve *yene* ayrımında *ok/ök* edatının yardımcı olduğundan bahsedilmiştir. Marcel Erdal'ın *A Grammar of Old Turkic* (Leiden-Boston: Brill, 2004.) adlı kitabının 95-96 sayfalarında Kaya'nın görüşü başka örneklerle desteklenmektedir. 0571 numaralı notta *kötel at* 'yedik at' tamlaması açıklanırken *kötel*'in Doerfer tarafından Moğolca kabul edildiği belirtilmiş ve kelimenin "arkadan gelen, artçı, yedik" anlamına geldiği düşünülürse *köt+e-l*'i, *köt* "kıç" köküne bağlayarak Türkçe kaynaklı göstermenin daha doğru olacağı vurgulanmıştır. Mustafa S.

Kaçalin'in *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi* (Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi, Hikâyet-i Oğuz-Nâme-i Kazan Bég ve Gayrı, Metin ve Açıklamalar, İstanbul: Kitabevi, 2006.) adlı kitabının 144-145. sayfalarında *köf*'ün geldiği *kö-* "bağlamak" fiili ve *kötel* sözü hakkında gayet doyurucu bilgiler verilmiştir. Kaçalin'in çalışmasında *kö-* fiilinin "kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak" anlamı üzerinde de durulmuştur. "Kalkmak, yükselmek, yukarı çıkmak" karşılığındaki **kö-* fiiliyle metnimizde geçen *köter-* "(yukarı) kaldırmak" fiili arasında bağlantı kurulabilir. *Uygur Harfli Rızvan Şah İle Ruh-Afza Hikâyesi*'nin yeni basımında bu bilgilerden yararlanmak yerinde olacaktır.

0265 numaralı notta geçen *karı* "bir uzunluk ölçüsü, arşın" kelimesi açıklanırken Türkiye Türkçesindeki *karış*'la ilgisini sorgulamak mümkündür.

0351 numaralı notta *toğardın* kelimesiyle ilgili müstensih hatasından bahsedilirken "T'Q'RTY'. TWQ'RTY' yerine yazım yanlışı." denilmiştir. Tablolar kısmında verilen transkripsiyon cetvelinden anlaşıldığına göre Uygur harflerinden n'nin transliterasyon alfabesindeki karşılığı N'dir. Buna bakarak notta gözden kaçan transliterasyon hatası yeni baskıda T'Q'RTYN ve TWQ'RTYN olarak düzeltilmelidir.

0485-0486 numaralı notta *boyun süf-* "boyun eğmek" açıklanırken "*süf-* < *süf-* fiilinin ince sıradan olduğu kesindir" denilmiş ve bu durumu destekleyen Orta Türkçe bir Kur'an çevirisinde (Türk ve İslam Eserleri Müzesi, nr. 73) geçen *boyun südi ök tañıka* (s. 133 /8) ve *men boyun süğlilerin ilki men* (s. 222 /6) ibareleri örnek verilmiştir. Zikredilen fiilin yer aldığı deyim, Eski Türkçenin değişik metinlerinde karşımıza çıkar. Turfan kazılarında ele geçen ve İslamî muhitte yazıldığı anlaşılan bir şiirde Reşit Rahmeti Arat deymi, *boyunun sumış kârak* biçiminde kalın sıradan okumuştur (Eski Türk Şiiri, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 266.). Dankoff- Kelly'in *Divanü Lûgat-it Türk* yayımında da *ol añar boyun sudı* biçiminde kalın sıradan okuma eğilimini gözlemekteyiz (Mahmûd al -Kaşgarî: Compendium of the Turcic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) II, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi, 1984, s. 279). Aysu Ata tarafından yayıma hazırlanan, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi*'nde *boyun suğalar*, *boyun suğaymiz*, *boyun sumagaymiz*, *boyun sumagıl*, *boyun suğan*, *boyun suğlı*, *boyun sumak*, *boyun sunmak* ifadelerinde Arapça imlanın yardımıyla fiilin kalın sıradan okunabildiği kesinleşmiştir. Metinde ancak birer kez görülen *boyun sümek* ve *boyun sügen* biçimlerinin seyrekliğinden hareketle fiilin asli şeklin kalın sıradan olup bu dönemde ince sıradan şeklin ortaya çıkmaya başladığı söylenebilir (Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin).

Ankara: TDK Yayınları, 2004, s. 294-295.). Yine, Aysu Ata'nın yayıma hazırladığı Harezmi Türkçesine ait *Kıyasü'l- Enbiya* adlı eserde *deyimin boyun sun- ve boyun sün-* biçimleri birlikte karşımıza çıkar. Burada da kullanım sıklığı açısından ilk biçimin daha yaygın olduğu gözlenir (*Kıyasü'l- Enbiya* (Peygamber Kıssaları) II Dizin. Ankara: TDK Yayınları, 1997, s.134). Demek ki fiilin ince sıradan seslendirilişi Orta Türkçede genel kabul görmemiştir. Clauson'un yayımladığı *Sanglax* adlı Çağatayca sözlüğün (*Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*. London: Messrs. Luzac and Company Ltd, 1960) tıpkıbasım kısmının 246v sayfa numaralı 16. satırda geçen *boyun sunmağda* biçiminde fiilin kalın *k* (k) ile yazılması kalın sıradan kullanımının Çağatay döneminde de devam ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu bilgiler ışığında Kaya'nın "*sül- < sü-l-* fiilinin ince sıradan olduğu kesindir" ifadesinin yeniden gözden geçirilmesi gerekir.

0811 numaralı notta bu kün ifadesi üzerine değerlendirmeler yapıldıktan sonra bitişik yazımda *bükün* okuyuşunun daha isabetli olacağı dile getirilmiştir. Ancak metinde bitişik yazılan bu ifade transkripsiyonda ayrı olarak *bu kün* biçiminde verilmiştir. Notta *bükün'e* dair değerlendirmeler iki aşamada gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada bitişik yazımdaki gerileyici benzeşmeden bahsedilmiştir. İkinci aşamada ise eski Uygur imlasında ilk hecedeki /ö/ ve /ü/'nün gösterildiği belirtilerek şöyle denilmiştir: "Altun Yaruk'ta ilk hecede ince okunacak şekilde 12 yerde *bökünki* kelimesi geçmektedir (bk. KAYA 1994, 442a). Buna bakarak kelimeyi *bükün* biçiminde okumak belki daha isabetli olur." Tırnak işareti içinde verilen cümlelerde *bükün'e* yönelik açıklamaların ikinci aşamasının bağlayıcılığı öne çıkmaktadır. Bu durumda da yanlış anlamaların yolu açılmaktadır. Tırnak içindeki ikinci cümlenin başı "Bunlara bakarak" olarak değiştirildiği takdirde yanlış anlamalarının önü alınabilecektir.

Notlar bölümünün hazırlanışında günümüzle paralellik arz eden kalıp sözlere ve deyimlere yer verilmiştir. 0143 numaralı nottaki *öz işiñ bile bolğıl* "kendi işine bak!"; 0410 numaralı nottaki *közige yaş toltur-* "ağlamak"; 0500 numaralı nottaki *seniñ köñlüñ üçün* "senin hatrın için"; 0524-0525 numaralı nottaki *yüz imgekler bile* "bin bir zahmetle"; 0765 numaralı nottaki *bağrım kebāb bolur* "içim yanıyor" ifadeleri bu anlayış gereğince açıklanmıştır. Aynı anlayışın gereği olarak 316. satırdaki *köñül üz-* "umut kesmek"; 614. satırdaki *boynumğa köñerip* "boynuma alıp, üstlenip" deyimlerine de notlarda yer verilebilir. Ayrıca tarihi devamlılığı göstermek açısından Eski Türkçede de görülen 684. satırdaki *sançış- uruş-* ikilemesi ve 398, 949. satırlardaki *açığı kel-* deyimini de notlara dahil edilebilir.

Metin için yeni olduğunu düşündüğümüz 159. satırdaki *kolukluğ kııl*- “nişanlamak”; 233. satırdaki *uçraş*- “karşılaşmak” ve 928. satırdaki *yişil*- “çözölmek” fiilleri de notlar kapsamında incelenebilir.

Sonuç olarak, Ceval Kaya, *Altun Yaruk*'ta uyguladığı metin yayımı metodunu bu eserde daha da geliştirmiş; *Türkçe Metin Yayımcılığının Birkaç Sorunu* başlıklı yazısında (Türk Dili, S.: 580, Nisan 2000, s. 308-313.) ifade ettiğı hususları hayata geçirmiştir. “Salt dilcilik amacıyla nüshadan hareketle” hazırlanan *Uygur Harfli Rızvan Şah İle Ruh-Afza Hikâyesi* Türk dili araştırmaları için önemli bir kaynak olacak; ölkemizde son yıllarda hız kazanan Uygurca çalışmalarına değerli katkılar sağlayacaktır.

İsen, Mustafa (2009). *Varayım Gideyim Urumeli'ne: Türk Edebiyatının Balkanlar Boyutu.* İstanbul: Kapı Yay., 205 s.

Emine Tuğcu*

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum
Her lahza bir alev gibi hasretti duyduğum
Yahya Kemal

Osmanlı edebiyatı araştırmalarına önemli katkılar sağlayan İsen, Kapı yayınlarından çıkan *Varayım Gideyim Urumeli'ne* kitabıyla Türk edebiyatının Balkanlar boyutunu yeniden gündeme getiriyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu siyasi yapısının kültürel çeşitliliğe zemin hazırlaması, sanatın diğer alanlarında olduğu gibi edebiyatta da izdüşümünü bırakmıştır. Özellikle azınlık edebiyatlarının tartışılmaya başlandığı ve bu konudaki çalışmaların hız kazandığı bugünlerde İsen'in çalışması, konu ile ilgili yapılacak çalışmalar için de ayrıca bir kaynak kitap olma özelliği taşıyor. Nitekim Türk edebiyat tarihinin Balkan boyutundan söz ediliyor ve kabul görüyor olmasını İsen'e borçluyuz. Her ne kadar "Balkanlar'da Türk Edebiyatı" tanımlaması, sadece belli bir coğrafi bölgeyi imlemesinin yanı sıra farklı bir kimliği ve kültürel yapıyı "ayrıştırıyor" görünse de, bu bölgenin (1354-1912) uzun süre Türk yönetiminde kalması "bütünleştirici" bir söylemi de içermektedir. *Varayım Gideyim Urumeli'ne* adlı kitapta yer alan yirmi beş makale, Mustafa İsen'in büyük ölçüde 80'li, 90'lı yıllarda yazdığı ve çeşitli dergi ve kitaplarda yayımladığı yazılardan oluşmakta. Ayrıca İsen'in *Balkanlarda Türk Çocuk Şiirleri* ve *Balkanlarda Türk Çocuk Hikâyeleri Antolojisi* adlı kitaplarıyla da 90'lı yıllardan sonra yeniden şekillenen Balkan edebiyatını Türkiyeli okurla buluşturduğunu hatırlatmak gerekir.

Kitabın *Varayım Gideyim Urumeli'ne* adı, bir Rumeli türküsünden alınmış ve yazarın ifadesiyle "geçmişten çok geleceği hatırlatan" bir mesaj niteliği taşıyor. Okuru, Balkanlardaki Türk kültürünün derinlikli yapısını keşfetmeye çağıran bu mesajla bölgedeki zengin kültürel birikimin kapıları da aralanmış olacaktır. Kitapta yer alan "Balkanlarda Türk Edebiyatı", "Osmanlı Kültür Coğrafyasına Bakış", "Osmanlılarda Şehir ve Kültür" ve "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları" adlı makalelerde bu coğrafyanın tarihi ve

*Başkent Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ANKARA

kültürel arka planı oluşturulmakta, bunların akabinde gelen yazılarda ise konu daha da spesifik bir hale getirilerek Balkan şehirlerindeki edebiyat ve dil meseleleri irdelenmektedir. Balkan şehirlerinden Priştine, Üsküp, Prizren, Manastır ve Vardar Yenicesi kitapta özellikle üzerinde durulan kültür merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kitapta Balkanlar'ın tarihi arka planı için çizilen çerçevede, özellikle Balkanlardaki Türk yönetimi ve bu bölge üzerindeki etkisi üzerinde durulmaktadır. Nitekim Balkanlar'daki Türk etkileşimi, bu bölgeye yeni bir kimlik kazandırarak kültürel faaliyetlere de yön verecektir. Kitaptaki makalelerin yazılış amacı da işte tam bu noktada önem kazanır: Zira Osmanlı kültür coğrafyasına genel hatlarıyla bakıldığında, edebiyat tarihinin önemli şahsiyetlerinin büyük bir bölümünün Balkanlardaki şehirlerde doğduğu görülecektir. Türklerin Balkanlarla olan teması ise V. Yüzyıldan itibaren başlamakla birlikte Rumeli Fatihî adı ile anılan Süleyman Paşa'nın 1354'te Gelibolu'yu fethetmesi ile yeni bir süreç hazırlanır, bu tarihten sonra ardı ardına gelen fetihlerle bu bölge, Osmanlı Devleti'nin en önemli kanatlarından biri haline gelmiştir. Hatta bu bölge, İstanbul fethedilinceye kadar Osmanlı Devleti'nin birinci dereceden önemli siyaset merkezlerinden biri olmuştur. Balkanlar'ın yönetimi Osmanlı Devleti'ne geçtikten sonra bölgede medrese, mektep, tekke ve zaviye gibi kurumların inşasıyla bilim, kültür ve sanatın alt yapısı hazırlanarak güzel sanatlar hızlı bir gelişme göstermiştir. Edebiyat tarihi açısından bakıldığında ise burada II. Bayezid döneminde (1481-1512) ilk edebî örnekler verilmiştir. İsen, kültürel gelişmelerin siyasi olayları belli bir mesafeden izlediğini şu sözlerle açıklar:

Siyasi anlamda şehir ne kadar gelişirse bir süre sonra aynı oranda kültürel gelişmede tabii bir sonuç olarak kendini gösterir. Bu açıdan Osmanlı toplumuna baktığımızda ilk kültürel kurumların İznik ve Bursa'da temellendiklerini, buna bağlı olarak da ilk ürünlerin yine bu şehirlerden alındığı kolayca görülecektir. XIV. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli fetihleriyle büyük ölçüde Balkanlar'da mekân tutan siyasî yapı, bu kez oralarda kültürün gelişip serpilmesine imkân hazırlamıştır. Nitekim İstanbul fethedinceye kadar Osmanlı Devleti'nin önemli kültür merkezleri Bursa dışında Edirne, Gelibolu, Serez, Vardar Yenicesi, Üsküp, Manastır, Filibe ve Priştine gibi Rumeli coğrafyasında yer alan şehirlerdi. (51)

Bu bağlamda okurun zihnine “nasıl bir sistem kurularak sanat bu derecede etkin kılınmış”, başka bir deyişle “siyasî yapı hangi yollarla kültürün gelişip serpilmesine zemin hazırlamıştır” sorusu akla gelebilir. İşte kitabın belki de en önemli yazılarından biri olan “Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları” bu sorunun cevabını vermekte. Bu yazı, Balkanlardaki sanat faaliyetinin oluşumu ve gelişimini anlayabilmek için önemli bilgiler içermesinin ötesinde,

Osmanlı'da iktidar ile sanat arasındaki ilişkiyi ortaya koymasından dolayı dikkate değer niteliktedir.

Balkanlar'ın Osmanlı yönetiminden çıkmasından sonra ise bölgede yaşanan sosyal sorunlar edebiyatta da kendisini göstermiştir. İsen'in sayısal verilerle belirttiği üzere, Osmanlı Devleti'ne beşte bir oranında şair yetiştiren Rumeli, Balkan bozgunundan sonra yerini bir süre suskunluğa bırakmıştır. Balkanlar'da yeni oluşumun edebiyata yansıyan yüzünü de bu kitapta bulmak mümkün. Bu bağlamda çocuk edebiyatı üzerine yapılan değerlendirmeler, Balkanların değişen çehresini de görebilmemiz açısından dikkate değer bir tablo ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak *Varayım Gideyim Urumeli'ne* kitabında İsen, Balkanlarda Türk edebiyatının geçmişten son dönemlere kadar geçirdiği sürecin bir panoramasını çizmekte, Türk edebiyatına Rumeli'nin yetiştirdiği şairleri istatistiksel verileriyle ortaya koymaktadır. Gerek akademik gerekse popüler yazıları barındıran bu kitap, geniş bir okur kitlesinin ilgisini ve beğenisini kazanacak nitelikte. Özellikle son dönemlerde yeniden medyanın ilgisini çeken ve gündeme gelen Balkanları daha derinlikli tanımak isteyenler için başvurulması gereken bir çalışma. Türkoloji alanında ise Balkanlar, Balkan dilleri, Osmanlı edebiyatı ve çocuk edebiyatı gibi konularda yapılacak çalışmalarda gözden kaçırılmaması gereken bir kaynak kitap olma özelliği taşımaktadır.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihi ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin **bilig**'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle

birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulu nun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

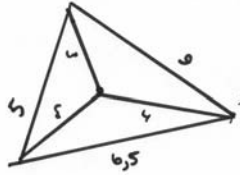
- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Birinci öğrenci tarafından oluşturulan şekil.

- 7. Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

- 8. Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içerde, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

- 9. Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî* 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak, disket veya yazılabilir diskiyle birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disket/CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Faks: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig
Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in **bilig**.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in **bilig**.

In order for any article to be published in **bilig**, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to **bilig** are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final deci-

sion rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. **Title of the article:** Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. **Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
3. **Abstract:** At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.

5. Section Headings: Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics below the table number, aligned to the left, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: *Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları*

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

Table 2: *Teachers' appointment rates depending on the schools graduated from*

Appointment	Type of high school finished										Total	
	GL		AL		VL		OL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Appointed	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Not appointed	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Total	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

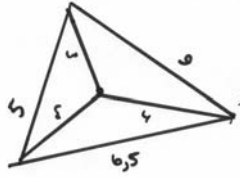

Figure 1. Figure drawn by student 1.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. References: Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemali ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a floppy disk or compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Ahmet Yesevi Üniversitesi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: +9 (0312) 215 22 06

Fax: +9 (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr